

**ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УНІВЕРСИТЕТ ЕКОНОМІКИ ТА ПРАВА «КРОК»**

Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису

КАРАСЬОВ ВАЛЕНТИН ІВАНОВИЧ

УДК 340.12:341.645(477)

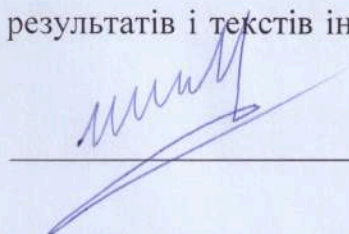
**ДИСЕРТАЦІЯ
РЕСТИТУЦІЯ ЯК НАПРЯМОК РЕАЛІЗАЦІЇ КОНЦЕПЦІЇ ПЕРЕХІДНОГО
ПРАВОСУДДЯ В УКРАЇНІ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ**

Спеціальність: 081 – Право

Галузь знань 08 – Право

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ В. І. Карасьов

Науковий керівник:

Доляновська Інна Миколаївна,
кандидат юридичних наук, доцент

Київ – 2026

АНОТАЦІЯ

Карасьов В. І. Реституція як напрямок реалізації концепції перехідного правосуддя в Україні: теоретико-правовий аспект. - *Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.*

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право». Вищий навчальний заклад «Університет економіки та права «КРОК». Київ. 2026.

Дисертаційне дослідження присвячене комплексному теоретико-правовому аналізу реституції як одного з напрямів реалізації концепції перехідного правосуддя в Україні. Актуальність обраної теми зумовлена масштабними наслідками збройної агресії Російської Федерації проти України, що знайшли своє відображення у масових порушеннях прав людини, руйнуванні житла, об'єктів інфраструктури, втраті майна фізичних та юридичних осіб, вимушеному переміщенні населення, а також у необхідності формування цілісної системи правового реагування на такі наслідки. У цих умовах реституція набуває значення не лише способу майнового відшкодування, а й правового інструменту відновлення справедливості, довіри до державних інституцій та забезпечення реального захисту прав постраждалих осіб у перехідний і повоєнний періоди.

У роботі з'ясовано, що перехідне правосуддя становить складну комплексну конструкцію, яка інтегрує різноманітні юридичні та інституційні механізми, спрямовані на подолання наслідків масових порушень прав людини.

Його зміст не обмежується притягненням винних осіб до відповідальності, оскільки охоплює також документування порушень, відшкодування шкоди, відновлення порушених прав, інституційні реформи, гарантії неповторення порушень і формування умов для суспільного примирення. Саме в такому комплексному розумінні реституція розглядається як самостійний напрямок реалізації концепції перехідного правосуддя, що має власне функціональне призначення та нормативну природу.

Метою дисертації є комплексне теоретико-правове осмислення реституції

як на пряму реалізації концепції перехідного правосуддя в Україні, аналіз її ролі у відновленні порушених майнових прав і забезпеченні прав і свобод осіб, які постраждали внаслідок збройної агресії, а також розроблення пропозицій щодо вдосконалення та уніфікації механізмів реституції в контексті формування єдиного правового простору та повоєнної правової і соціальної реконструкції держави.

Для досягнення зазначеної мети було вирішено комплекс наукових завдань, спрямованих на дослідження сутності, складових елементів та історико-правового аспекту розвитку перехідного правосуддя, з'ясування місця і ролі реституції як одного із напрямів його реалізації, характеристики комплексних наслідків російської збройної агресії проти України та нормативно-правові засади їх фіксації, дослідження міжнародного досвіду реалізації реституційних механізмів на прикладі окремих країн Європи, Африки та Латинської Америки та узагальнення його значення для України без механічного запозичення досліджуваних іноземних моделей, аналіз системи механізмів реалізації реституції в Україні та визначення проблем інституціоналізації механізмів відшкодування майнової шкоди, формування авторського бачення напрямів уніфікації законодавства України у сфері відновлення майнових прав, порушених війною.

Методологічну основу дисертації становить сукупність загальнонаукових і спеціально-юридичних методів пізнання. Системний метод дав змогу розглядати реституцію як елемент ширшої системи перехідного правосуддя, що взаємодіє з механізмами документування порушень, компенсації шкоди, судового захисту та інституційного відновлення. Функціональний метод використано для з'ясування ролі реституції у відновленні порушених майнових прав, забезпеченні справедливості та формуванні довіри до держави у перехідний період. Історико-правовий метод застосовано під час дослідження становлення ідей справедливості, правосуддя та відшкодування шкоди, завданої війною. Порівняльно-правовий метод дав змогу проаналізувати іноземний досвід реалізації реституційних механізмів. Формально-юридичний

метод використано для тлумачення положень міжнародних документів, законодавства України та підзаконних нормативно-правових актів, що регулюють питання фіксації збитків і компенсації шкоди.

У першому розділі дисертації досліджено теоретичні засади та історію становлення перехідного правосуддя. Простежено еволюцію уявлень про справедливість і правосуддя від класичних філософсько-правових концепцій до сучасних доктрин процедурної, відновлювальної та розподільчої справедливості. З'ясовано, що перехідне правосуддя формується на перетині морально-правових уявлень про справедливість, принципу верховенства права, прав людини та юридичної відповідальності держави за наслідки масових порушень. У цьому контексті воно виступає не тимчасовою або факультативною політикою, а комплексним правовим інструментом відновлення правопорядку після збройного конфлікту або іншої масштабної суспільної травми.

У межах першого розділу також визначено основні складові елементи перехідного правосуддя. До них належать встановлення істини про порушення прав людини, притягнення винних до відповідальності, відшкодування шкоди та інші форми репарацій, інституційні реформи, гарантії неповторення порушень, а також заходи, спрямовані на відновлення довіри між особою, суспільством і державою. Обґрунтовано, що реституція посідає в цій системі особливе місце, оскільки безпосередньо пов'язана з відновленням майнової сфери потерпілої особи та одночасно виконує ширшу правову і соціальну функцію – підтверджує визнання державою факту порушення права і необхідність його реального відновлення.

Реституцію у роботі розкрито як комплексний правовий механізм, який не зводиться виключно до повернення майна в натурі. У перехідному контексті вона охоплює повернення або компенсацію втраченого майна, підтвердження правового статусу потерпілої особи, створення процедур документування шкоди, формування доказової бази, забезпечення доступу до національних і міжнародних процедур захисту, а також встановлення інституційних гарантій

виконання відповідних рішень. Такий підхід дозволяє розглядати реституцію як один із напрямів реалізації концепції перехідного правосуддя та водночас як системоутворювальний елемент відновлення порушених майнових прав.

У другому розділі дисертації досліджено реституційні механізми та їх роль у відновленні порушених прав людини у міжнародному вимірі та з урахуванням вітчизняного досвіду. Насамперед охарактеризовано комплексні наслідки російської збройної агресії проти України, які зумовили необхідність одночасного вирішення державою декількох взаємопов'язаних завдань: документування шкоди, забезпечення доступу потерпілих до компенсаційних процедур, узгодження національних і міжнародних інструментів реституції, формування доказової бази та розроблення довгострокової політики повоєнного відновлення.

Міжнародний досвід у роботі проаналізовано за регіональним принципом, що дало змогу уникнути механічного запозичення іноземних моделей у вітчизняній реалії. На прикладі окремих країн Європи висвітлено значення спеціалізованих процедур повернення або компенсації майна, реєстрації вимог, інституційної координації та врахування становища внутрішньо переміщених осіб і біженців. Зроблено висновок, що для України важливими є не стільки готові інституційні конструкції, скільки окремі елементи такого досвіду: чіткість процедур, визначеність суб'єктного складу потерпілих, поєднання адміністративних і судових механізмів, а також належне документування втрат.

На прикладі окремих країн Африки досліджено значення інституцій документування порушень, комісій з встановлення істини, адміністративних програм репарацій, а також гібридних форм правосуддя, які поєднують елементи судового та позасудового реагування. Встановлено, що такий досвід демонструє важливість доступності процедур для потерпілих, врахування соціального контексту, поєднання індивідуального та колективного вимірів відшкодування. Водночас підкреслено, що його використання в Україні можливе лише через адаптацію окремих правових інструментів до національної правової системи, стандартів верховенства права та умов триваючої збройної

агресії.

На прикладі окремих країн Латинської Америки розглянуто судово-орієнтовані та адміністративно-репараційні підходи до відновлення прав потерпілих. Встановлено, що значення такого досвіду полягає у поєднанні спеціальних процедур розгляду вимог із довгостроковими програмами відшкодування, а також у визнанні ролі потерпілих осіб у процесі відновлення справедливості. Для України релевантними можуть бути окремі підходи до централізації даних про шкоду, взаємодії державних органів із потерпілими, забезпечення прозорості процедур та поєднання національних механізмів із міжнародними інструментами компенсації.

У роботі окремо наголошено, що міжнародний досвід не може розглядатися як готова універсальна модель для України. Його значення полягає у виявленні окремих елементів, підходів та інституційних рішень, які можуть бути враховані під час удосконалення українських реституційних механізмів за умови їх адаптації до національного правового порядку, масштабу завданої шкоди, стану воєнного та повоєнного відновлення, а також міжнародно-правового характеру відповідальності держави-агресора.

Окрему увагу у другому розділі приділено нормативно-правовим засадам фіксації збитків, завданих агресією Російської Федерації, та їх ролі у системі реституційних механізмів. Досліджено значення національного законодавства, підзаконних актів Кабінету Міністрів України, програми «ЄВідновлення», Фонду ліквідації наслідків збройної агресії, Реєстру збитків, створеного під егідою Ради Європи, а також практики національних судів, Європейського суду з прав людини та міжнародних арбітражів. Обґрунтовано, що фіксація шкоди є не допоміжною технічною процедурою, а первинною правовою умовою подальшого відшкодування.

У третьому розділі дисертації досліджено проблеми та напрями вдосконалення механізмів реституції в системі перехідного правосуддя України. Проаналізовано нормативно-правову еволюцію українських компенсаційних механізмів, їх інституційне забезпечення, роль цифрових

інструментів, а також співвідношення національних процедур із міжнародними механізмами фіксації та компенсації шкоди. Встановлено, що українська модель уже містить важливі елементи інституціоналізації реституції, однак залишається фрагментарною та потребує подальшого системного вдосконалення.

До основних проблем чинного регулювання у роботі віднесено обмеження окремих компенсаційних процедур часовими рамками після 24 лютого 2022 року, відсутність уніфікованих методик оцінки різних видів шкоди, недостатню узгодженість національних і міжнародних процедур, потребу у чіткому нормативному визначенні доказового значення рішень національних судів України, а також необхідність формування сталої інституційної моделі міжнародного компенсаційного механізму. З урахуванням викладеного запропоновано напрями удосконалення законодавства, спрямовані на уніфікацію процедур, забезпечення прозорості, передбачуваності та доступності механізмів реституції для потерпілих осіб.

Наукова новизна дослідження полягає у формуванні цілісного теоретико-правового підходу до розуміння реституції як одного з напрямів реалізації концепції перехідного правосуддя в Україні. У роботі обґрунтовано її системоутворювальну роль у відновленні порушених майнових прав, розкрито взаємозв'язок реституції з механізмами документування шкоди, компенсаційними процедурами, судовим захистом і міжнародними інституційними механізмами. Удосконалено підходи до класифікації механізмів фіксації та відшкодування шкоди шляхом виокремлення національного, міжнародного та гібридного рівнів їх функціонування. Подальшого розвитку набули положення щодо уніфікації законодавства України у сфері реституції, інтеграції національних реєстрів із міжнародними механізмами та створення міжнародного компенсаційного фонду з багатостороннім управлінням.

Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості їх використання у правотворчій діяльності під час розроблення законодавчих і підзаконних актів у сфері відшкодування шкоди, завданої збройною агресією; у

правозастосовній діяльності органів державної влади та судів під час оцінки доказів, документування порушень майнових прав і розгляду вимог про компенсацію; у міжнародно-правовій площині під час формування майбутнього компенсаційного механізму; у науково-дослідній діяльності для подальшого розвитку доктрини перехідного правосуддя; в освітньому процесі під час викладання дисциплін, пов'язаних із правами людини, міжнародним публічним правом, міжнародним гуманітарним правом і перехідним правосуддям.

Отримані результати дають підстави для висновку, що реституція у сучасному українському контексті має розглядатися не як допоміжний або завершальний елемент повоєнного врегулювання, а як один із ключових напрямів реалізації концепції перехідного правосуддя. Її ефективність залежить від здатності держави поєднати національні компенсаційні процедури, судовий захист, цифрові інструменти фіксації шкоди, міжнародні реєстри та майбутні компенсаційні фонди в єдину, послідовну і доступну для потерпілих систему відновлення порушених прав.

Ключові слова: реституція, перехідне правосуддя, відшкодування шкоди, верховенство права, відновлення порушених прав, реєстр збитків, Європейський суд з прав людини, воєнні злочини, воєнний стан, збройна агресія, права та свободи людини, забезпечення прав людини, громадянське суспільство.

ABSTRACT

Karasov V. I. Restitution as a Direction for the Implementation of the Concept of Transitional Justice in Ukraine: Theoretical and Legal Aspect. — *Qualifying scientific work on manuscript rights.*

Dissertation submitted for the Doctor of Philosophy degree in specialty 081 “Law”. Higher Educational Institution “University of Economics and Law “KROK”. Kyiv, 2026.

The dissertation is devoted to a comprehensive theoretical and legal analysis of restitution as one of the directions for the implementation of the concept of

transitional justice in Ukraine. The relevance of the chosen topic is determined by the large-scale consequences of the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine, which have manifested themselves in mass violations of human rights, destruction of housing and infrastructure facilities, loss of property of individuals and legal entities, forced displacement of the population, as well as the need to form an integral system of legal response to such consequences. In these circumstances, restitution acquires significance not only as a means of property compensation, but also as a legal instrument for restoring justice, rebuilding trust in state institutions, and ensuring real protection of the rights of affected persons during the transitional and post-war periods.

The dissertation establishes that transitional justice is a complex legal and institutional construction that integrates various legal and institutional mechanisms aimed at overcoming the consequences of mass human rights violations. Its content is not limited to bringing perpetrators to justice, since it also includes the documentation of violations, compensation for damage, restoration of violated rights, institutional reforms, guarantees of non-repetition of violations, and the creation of conditions for social reconciliation. It is within this comprehensive understanding that restitution is considered as an independent direction for the implementation of the concept of transitional justice, which has its own functional purpose and normative nature.

The purpose of the dissertation is to provide a comprehensive theoretical and legal understanding of restitution as a direction for the implementation of the concept of transitional justice in Ukraine, to analyze its role in restoring violated property rights and ensuring the rights and freedoms of persons affected by armed aggression, and to develop proposals for improving and unifying restitution mechanisms in the context of forming a single legal space and post-war legal and social reconstruction of the state.

To achieve this purpose, the dissertation addresses a set of research tasks aimed at examining the essence, constituent elements, and historical and legal aspects of the development of transitional justice; clarifying the place and role of restitution as one of the directions of its implementation; characterizing the complex consequences of

the Russian armed aggression against Ukraine and the legal framework for their documentation; studying international experience in the implementation of restitution mechanisms within the European, African, and Latin American regional dimensions and generalizing its significance for Ukraine without mechanically transferring foreign models; analyzing the system of mechanisms for implementing restitution in Ukraine and identifying the problems of institutionalizing mechanisms for compensation for property damage; and formulating the author's vision of the directions for unifying Ukrainian legislation in the field of restoring property rights violated by the war.

The methodological basis of the dissertation consists of a set of general scientific and special legal methods of cognition. The systemic method made it possible to consider restitution as an element of the broader system of transitional justice, which interacts with mechanisms for documenting violations, compensating damage, judicial protection, and institutional recovery. The functional method was used to clarify the role of restitution in restoring violated property rights, ensuring justice, and building trust in the state during the transitional period. The historical and legal method was applied in the study of the formation of ideas of justice, administration of justice, and compensation for damage caused by war. The comparative legal method made it possible to analyze foreign experience in the implementation of restitution mechanisms. The formal legal method was used to interpret the provisions of international documents, Ukrainian legislation, and subordinate regulatory legal acts governing the issues of damage documentation and compensation.

The first chapter of the dissertation examines the theoretical foundations and the history of the formation of transitional justice. It traces the evolution of ideas about justice and the administration of justice from classical philosophical and legal concepts to modern doctrines of procedural, restorative, and distributive justice. It is established that transitional justice is formed at the intersection of moral and legal ideas of justice, the principle of the rule of law, human rights, and the legal responsibility of the state for the consequences of mass violations. In this context, it

acts not as a temporary or optional policy, but as a comprehensive legal instrument for restoring legal order after an armed conflict or another large-scale social trauma.

Within the first chapter, the main constituent elements of transitional justice are also identified. These include establishing the truth about human rights violations, bringing perpetrators to justice, compensation for damage and other forms of reparations, institutional reforms, guarantees of non-repetition of violations, as well as measures aimed at restoring trust between the individual, society, and the state. It is substantiated that restitution occupies a special place in this system, since it is directly connected with the restoration of the property sphere of the affected person and, at the same time, performs a broader legal and social function — it confirms the state's recognition of the fact of violation of a right and the need for its actual restoration.

Restitution is disclosed in the dissertation as a comprehensive legal mechanism that is not limited exclusively to the return of property in kind. In the transitional context, it covers the return or compensation of lost property, confirmation of the legal status of the affected person, creation of procedures for documenting damage, formation of an evidentiary basis, ensuring access to national and international protection procedures, as well as establishing institutional guarantees for the enforcement of relevant decisions. This approach makes it possible to consider restitution as one of the directions for the implementation of the concept of transitional justice and, at the same time, as a system-forming element in the restoration of violated property rights.

The second chapter of the dissertation examines restitution mechanisms and their role in restoring violated human rights in the international context, taking into account Ukraine's domestic experience. First, it outlines the complex consequences of Russia's armed aggression against Ukraine, which have necessitated the simultaneous resolution by the state of several interrelated tasks: documenting damage, ensuring affected persons' access to compensation procedures, coordinating national and international restitution instruments, establishing an evidentiary basis, and developing a long-term post-war recovery policy.

International experience is analyzed in the dissertation according to a regional principle, which made it possible to avoid the mechanical transfer of foreign models to the Ukrainian context. Within the European regional dimension, the importance of specialized procedures for the return or compensation of property, registration of claims, institutional coordination, and consideration of the situation of internally displaced persons and refugees is demonstrated. It is concluded that for Ukraine, not ready-made institutional constructions are important, but rather individual elements of such experience: clarity of procedures, certainty of the categories of affected persons, a combination of administrative and judicial mechanisms, and proper documentation of losses.

Within the African regional dimension, the dissertation examines the importance of institutions for documenting violations, truth commissions, administrative reparations programs, as well as hybrid forms of justice that combine elements of judicial and non-judicial response. It is established that such experience demonstrates the importance of accessible procedures for affected persons, consideration of the social context, and a combination of individual and collective dimensions of compensation. At the same time, it is emphasized that its use in Ukraine is possible only through the adaptation of specific legal instruments to the national legal system, the standards of the rule of law, and the conditions of ongoing armed aggression.

Within the Latin American regional dimension, the dissertation considers judicially oriented and administrative-reparative approaches to the restoration of victims' rights. It is established that the significance of such experience lies in the combination of special procedures for considering claims with long-term compensation programs, as well as in recognizing the role of affected persons in the process of restoring justice. For Ukraine, certain approaches to centralizing data on damage, interaction between state authorities and affected persons, ensuring transparency of procedures, and combining national mechanisms with international compensation instruments may be relevant.

The dissertation specifically emphasizes that international experience cannot be considered as a ready-made universal model for Ukraine. Its significance lies in

identifying individual elements, approaches, and institutional solutions that may be taken into account in improving Ukrainian restitution mechanisms, provided that they are adapted to the national legal order, the scale of the damage caused, the state of wartime and post-war recovery, and the international legal nature of the responsibility of the aggressor state.

Special attention in the second chapter is paid to the legal framework for documenting damage caused by the aggression of the Russian Federation and its role in the system of restitution mechanisms. The dissertation examines the significance of national legislation, subordinate acts of the Cabinet of Ministers of Ukraine, the “eRecovery” program, the Fund for the Elimination of the Consequences of Armed Aggression, the Register of Damage established under the auspices of the Council of Europe, as well as the practice of national courts, the European Court of Human Rights, and international arbitration tribunals. It is substantiated that damage documentation is not an auxiliary technical procedure, but a primary legal condition for further compensation.

The third chapter of the dissertation examines the problems and directions for improving restitution mechanisms in the system of transitional justice of Ukraine. It analyzes the legal evolution of Ukrainian compensation mechanisms, their institutional support, the role of digital instruments, as well as the correlation between national procedures and international mechanisms for documenting and compensating damage. It is established that the Ukrainian model already contains important elements of the institutionalization of restitution, but remains fragmented and requires further systematic improvement.

The main problems of the current regulation identified in the dissertation include the limitation of certain compensation procedures to the period after February 24, 2022, the absence of unified methodologies for assessing different types of damage, insufficient coordination between national and international procedures, the need for a clear normative definition of the evidentiary value of decisions of Ukrainian national courts, as well as the need to form a stable institutional model of an international compensation mechanism. Taking this into account, the dissertation

proposes directions for improving legislation aimed at unifying procedures, ensuring transparency, predictability, and accessibility of restitution mechanisms for affected persons.

The scientific novelty of the research lies in the formation of a holistic theoretical and legal approach to understanding restitution as one of the directions for the implementation of the concept of transitional justice in Ukraine. The dissertation substantiates its system-forming role in the restoration of violated property rights, reveals the interconnection of restitution with mechanisms for documenting damage, compensation procedures, judicial protection, and international institutional mechanisms. Approaches to the classification of mechanisms for documenting and compensating damage are improved by distinguishing the national, international, and hybrid levels of their functioning. The provisions concerning the unification of Ukrainian legislation in the field of restitution, the integration of national registers with international mechanisms, and the creation of an international compensation fund with multilateral governance are further developed.

The practical significance of the obtained results lies in the possibility of their use in law-making activities during the development of legislative and subordinate regulatory acts in the field of compensation for damage caused by armed aggression; in law enforcement activities of state authorities and courts during the assessment of evidence, documentation of violations of property rights, and consideration of compensation claims; in the international legal dimension during the formation of a future compensation mechanism; in scientific research for the further development of the doctrine of transitional justice; and in the educational process when teaching disciplines related to human rights, public international law, international humanitarian law, and transitional justice.

The obtained results provide grounds for concluding that restitution in the modern Ukrainian context should be considered not as an auxiliary or final element of post-war settlement, but as one of the key directions for the implementation of the concept of transitional justice. Its effectiveness depends on the state's ability to combine national compensation procedures, judicial protection, digital instruments

for documenting damage, international registers, and future compensation funds into a single, coherent, and accessible system for the restoration of violated rights for affected persons.

Keywords: restitution, transitional justice, compensation for damage, rule of law, restoration of violated rights, Register of Damage, European Court of Human Rights, war crimes, martial law, armed aggression, human rights and freedoms, protection of human rights, civil society.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА, В ЯКИХ ОПУБЛІКОВАНО ОСНОВНІ НАУКОВІ РЕЗУЛЬТАТИ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових періодичних виданнях України, включених до міжнародних наукометричних баз:

1. Карасьов В. І., Доляновська І. М. Історико-правові аспекти поняття перехідного правосуддя. *Наукові інновації та передові технології*. 2024. № 9 (37). С. 388–395. DOI: 10.52058/2786-5274-2024-9(37)-388-395.
2. Доляновська І. М., Карасьов В. І. Реституція як складовий елемент перехідного правосуддя. *Legal Bulletin*. 2024. № 2 (12). С. 56–60. DOI: 10.31732/2708-339X-2024-12-A8.
3. Карасьов В. І., Доляновська І. М. Alter ego у перехідному правосудді: інструмент для деконструкції державної відповідальності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 7. С. 263–266. DOI: 10.32782/2524-0374/2025-7/57.
4. Доляновська І. М., Карасьов В. І. Нормативно-правове забезпечення реституції в Україні: сучасний стан та перспективи. *Legal Bulletin*. 2025. № 3 (17). С. 49–57. DOI: 10.31732/2708-339X-2025-17-C7.
5. Карасьов В. І. Документування порушень майнових прав під час збройного конфлікту: правові засади, виклики та значення для перехідного правосуддя. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2025. № 3. С. 65–70. DOI: 10.32850/sulj.2025.3.10.

6. Карасьов В. І. Інституційні виклики впровадження перехідного правосуддя в Україні: між національною правовою реформою та міжнародними зобов'язаннями. *Наука і техніка сьогодні*. 2026. № 2 (56). С. 127–140. DOI: 10.52058/2786-6025-2026-2(56)-127-140.

Наукова публікація за темою дисертації у науковому періодичному виданні, проіндексованому у базі даних Scopus:

7. Svoboda I., Husak A., Koller Yu., Kosytsia O., Karasov V. Digital technologies in documenting war crimes: legal and ethical aspects. *Journal of Theoretical and Applied Information Technology*. 2025. Vol. 103, No. 20. P. 8393–8408. URL: <https://www.jatit.org/volumes/Vol103No20/10Vol103No20.pdf>.

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

8. Карасьов В. І. Застосування судового імунітету Російської Федерації з огляду на звичаєве міжнародне право. *VIII Юридичні могилянські читання: Всеукр. наук.-практ. конф.: програма та тези*. ЧНУ ім. Петра Могили. Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2023. 112 с. URL: https://chmnu.edu.ua/wp-content/uploads/Mogilyanski_chitannya_-_2023.pdf#page=67.

9. Карасьов В. І. Значення та мета Реєстру збитків, завданих агресією Російської Федерації проти України. *Могилянські читання – 2023: досвід та тенденції розвитку суспільства в Україні: глобальний, національний та регіональний аспекти*: матеріали XXVI всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. Всесвіт. дню науки в ім'я миру і розвитку (6–10 листоп. 2023 р., м. Миколаїв): тези доп. / М-во освіти і науки України, ЧНУ ім. Петра Могили. Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2023. С. 517–518. URL: <https://dspace.chmnu.edu.ua/jspui/handle/123456789/1869>.

10. Карасьов В. І. Робота Реєстру збитків як метод фіксації порушення прав, завданих агресією Російської Федерації проти України. *Economics, finance, accounting and law in the context of globalization: trends and prospects*: proceedings of the International scientific and practical conference (Aarhus, Denmark, August 2, 2024). Aarhus: Scholarly Publisher ICSSH, 2024. P. 42–44. URL: <https://www.economics.in.ua/2024/08/02.html>.

11. Доляновська І. М., Карасьов В. І. Реституція як ключовий інструмент правового захисту. *Виклики для правової системи України в період воєнного стану: матеріали круглого столу* (8 жовтня 2024 р.) / наук. ред. А. Й. Француз. Київ: Університет «КРОК», 2024. С. 30–33. URL: <https://dspace.krok.edu.ua/handle/krok/4912>.

12. Карасьов В. І., Доляновська І. М. Роль порталу «Дія» в реалізації національного механізму компенсації за знищене майно як елемент перехідного правосуддя. *Держава, регіони, підприємництво: інформаційні, суспільно-правові, соціально-економічні аспекти розвитку: матеріали VI міжнар. наук.-практ. конф.* (5–6 грудня 2024 р., м. Київ). Київ: Університет «КРОК», 2024. URL: <https://conf.krok.edu.ua/SRE/SRE-2024/paper/view/2369>.

13. Карасьов В. І., Доляновська І. М. Американсько-український інвестиційний фонд відбудови як інструмент економічної реституції в системі перехідного правосуддя України. *Science in the Modern World: innovations and challenges: proceedings of the X International scientific and practical conference* (Toronto, Canada, June 12–14, 2025). Toronto: Perfect Publishing, 2025. P. 594–598. URL: <https://sci-conf.com.ua/x-mizhnarodna-naukovo-praktichna-konferentsiya-science-in-the-modern-world-innovations-and-challenges-12-14-06-2025-toronto-kanada-arhiv/>.

14. Карасьов В. І. Втрата контролю над майном на окупованих територіях як підстава для відшкодування збитків: формування реституційної практики господарських судів України. *Права людини та права дитини в умовах воєнного стану: матеріали круглого столу* (8 жовтня 2025 р.). Київ: Університет «КРОК», 2025. С. 41–44. URL: <https://dspace.krok.edu.ua/server/api/core/bitstreams/9bed64bc-dd6e-4a63-af28-a1b18beaf3ab/content>.

ЗМІСТ

ВСТУП	20
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ТА ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ПЕРЕХІДНОГО ПРАВОСУДДЯ В УКРАЇНІ	33
1.1. Поняття, сутність та історичний аспект розвитку перехідного правосуддя	33
1.2. Основні складові елементи перехідного правосуддя	50
1.3. Поняття та зміст реституції як напряму реалізації концепції перехідного правосуддя	58
Висновки до розділу 1	65
РОЗДІЛ 2. РЕСТИТУЦІЙНІ МЕХАНІЗМИ ТА ЇХ РОЛЬ У ВІДНОВЛЕННІ ПОРУШЕНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ: МІЖНАРОДНИЙ ВИМІР ТА ВІТЧИЗНЯНИЙ ДОСВІД	68
2.1. Комплексні наслідки російської збройної агресії проти України	68
2.2. Міжнародний досвід фіксації порушень прав людини і реалізації реституційних механізмів на прикладі окремих країн Європи	73
2.3. Міжнародний досвід фіксації порушень прав людини і реалізації реституційних механізмів у державах Африканського континенту	89
2.4. Міжнародний досвід фіксації порушень прав людини і реалізації реституційних механізмів на прикладі окремих країн Латинської Америки	122
2.5. Узагальнюючі висновки щодо міжнародного досвіду реалізації реституційних механізмів	144
2.6. Нормативно-правові засади фіксації збитків, завданих агресією РФ, та їх роль у системі реституційних механізмів	152
Висновки до розділу 2	195
РОЗДІЛ 3. ПРОБЛЕМИ ТА НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ МЕХАНІЗМІВ РЕСТИТУЦІЇ В СИСТЕМІ ПЕРЕХІДНОГО ПРАВОСУДДЯ УКРАЇНИ	198
3.1. Система механізмів реалізації реституції в контексті перехідного	198

правосуддя України: нормативно-правова еволюція та проблеми ефективності

3.2. Нормативно-правові проблеми інституціоналізації механізмів відшкодування майнової шкоди 225

3.3. Питання уніфікації законодавства України у частині відновлення майнових прав, порушених війною, на шляху до єдиного правового простору 239

Висновки до розділу 3 245

ВИСНОВКИ 247

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ 257

ВСТУП

Сучасна Україна переживає безпрецедентний період трансформацій, спричинений масштабними наслідками збройної агресії Російської Федерації. Руйнування інфраструктури, масові порушення прав людини, вимушене переміщення мільйонів громадян, втрата майна та житла зумовили потребу формування нової правової парадигми відновлення справедливості. У цих умовах особливого значення набуває розвиток системи перехідного правосуддя, яка покликана забезпечити комплексне реагування держави на наслідки війни – від документування порушень до відшкодування завданої шкоди та відновлення довіри до інституцій.

Одним із ключових елементів цієї системи є реституція як складова перехідного правосуддя та юридичний механізм відновлення порушених майнових прав і компенсації жертвам збройної агресії. На відміну від традиційних форм відшкодування, реституція у перехідному контексті набуває подвійного значення: вона не лише відновлює право власності та забезпечує компенсацію, а й постає як символ відновлення справедливості, що має важливе суспільно-моральне значення для постконфліктного примирення.

Дослідження реституції як напрямку реалізації концепції перехідного правосуддя в Україні зумовлене не лише гострими практичними викликами сьогодення, а й необхідністю вироблення цілісної доктринальної моделі відновлення порушених прав, гармонізованої з міжнародними стандартами. Після 2022 року Україна створила комплекс правових механізмів, спрямованих на компенсацію завданих збитків: прийнято Закон України від 23 березня 2023 року № 2923-IX «Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України» (далі – Закон № 2923-IX), розроблено

постанови Кабінету Міністрів України № 473, № 381, № 600, № 815, № 1176, а також започатковано функціонування Реєстру збитків і програму «Відновлення». Сукупно ці інструменти формують національну модель реалізації права на відшкодування, що поєднує цифрові, фінансові та правові механізми.

Утім, чинна система компенсаційних процедур залишається фрагментарною, а окремі її аспекти – часові межі дії, методики оцінки збитків, процесуальний статус судових рішень у процедурі Реєстру – потребують уніфікації. Наукове осмислення цих проблем має не лише теоретичне, а й практичне значення для вдосконалення законодавства, розвитку правозастосовної практики та забезпечення ефективного функціонування механізмів перехідного правосуддя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичну основу дослідження становлять праці українських і зарубіжних учених, присвячені проблематиці перехідного правосуддя, відновлення порушених прав людини, міжнародної відповідальності держави та механізмів відшкодування шкоди.

Серед зарубіжних дослідників вагомий внесок у розвиток теорії перехідного правосуддя зробили М. Мінов, Р. Тайтел, Н. Критц, Р. Ротберг, Дж. Л. Гібсон, К. Примель, А. Штиллер, Д. Блументаль, Т. МакКормак, у працях яких сформовано концептуальні підходи до осмислення механізмів подолання наслідків масових порушень прав людини, встановлення історичної правди, притягнення винних до відповідальності та відшкодування шкоди жертвам. Важливе значення мають також аналітичні напрацювання Міжнародного центру перехідного правосуддя (ICTJ), а також інституційні документи Організації Об'єднаних Націй і Ради Європи, що визначають міжнародні стандарти у сфері перехідного правосуддя.

У вітчизняній правовій науці окремі аспекти становлення та реалізації концепції перехідного правосуддя досліджувалися у працях таких учених, як В. Скоморовський, В. Корольова, Н. Степаненко, Ю. Гоцуляк, А. Кучук, А. Блага, О. Мартиненко, Л. Матвєєва, А. Багінський, В. Філатов, О. Червякова,

І. Доляновська та ін. У їхніх наукових роботах розглянуто питання забезпечення верховенства права, захисту прав і свобод людини, правових механізмів реагування держави на наслідки збройних конфліктів, документування міжнародних злочинів, а також проблематику репарацій і відновлення порушених прав постраждалих осіб.

Водночас у працях зазначених учених простежується формування наукового інтересу до реституції як окремого напрямку відновлення порушених майнових прав, зокрема у контексті збройних конфліктів, що свідчить про становлення відповідної доктринальної бази в українській правовій науці.

Зокрема, у працях А. Благої та О. Мартиненка обґрунтовується необхідність упровадження концепції перехідного правосуддя в Україні як комплексного механізму подолання наслідків збройного конфлікту та відновлення справедливості. Дослідження Л. Матвєєвої, А. Багінського, В. Філатова та О. Червякової присвячені питанням документування міжнародних злочинів, правового захисту жертв збройної агресії та механізмам компенсації шкоди. Водночас у працях В. Скоморовського, Н. Степаненко, В. Корольової, Ю. Гоцуляка та А. Кучука розкрито окремі загальні риси реституції як правового механізму відновлення порушених прав.

У зазначених роботах реституція осмислюється через право на відшкодування шкоди, судовий захист права власності, необхідність дотримання справедливого балансу між публічним інтересом і правами особи, а також через імплементацію міжнародних і європейських стандартів захисту прав людини в національне право. Окрему увагу дослідники приділяють значенню практики Європейського суду з прав людини, належним процедурам доказування та оцінки шкоди, гарантіям недопущення свавільного втручання у майнову сферу, а також взаємозв'язку відновлення порушених прав із формуванням довіри до державних інституцій у перехідний і повоєнний періоди.

Це свідчить про те, що в сучасній українській правовій науці формується теоретичне підґрунтя для розуміння реституції не лише як способу майнового відшкодування, а і як складової ширшого механізму перехідного правосуддя.

Попри значний внесок зазначених учених у розвиток наукової доктрини, у вітчизняній правовій науці недостатньо дослідженими залишаються теоретико-правові засади реституції як окремого напрямку реалізації концепції перехідного правосуддя, питання уніфікації національного законодавства у сфері відновлення порушених майнових прав, а також проблеми інтеграції національних механізмів компенсації шкоди з міжнародними інституційними механізмами, зокрема діяльністю Реєстру збитків, створеного під егідою Ради Європи. Це зумовлює актуальність обраної теми та необхідність подальшого наукового дослідження зазначеної проблематики.

Нормативну основу дослідження становлять Конституція України, міжнародні договори та інші акти міжнародного права у сфері захисту прав людини, документи Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН) і Ради Європи, законодавство України, що регулює питання відшкодування шкоди та відновлення порушених прав, зокрема Закон № 2923-IX, підзаконні нормативно-правові акти Кабінету Міністрів України, а також практика Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) і національних судів України.

Емпіричну основу дослідження становлять статистичні дані щодо наслідків збройної агресії Російської Федерації проти України, аналітичні звіти міжнародних і національних організацій, зокрема матеріали Rapid Damage and Needs Assessment (RDNA) — спільної оцінки шкоди, втрат і потреб відновлення України, підготовленої за участю Уряду України, Світового банку, Європейської Комісії, Організації Об'єднаних Націй та інших міжнародних партнерів; аналітичні матеріали KSE Institute — аналітичного центру Київської школи економіки, який здійснює оцінку економічних втрат і збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії; а також звіти United Nations Development Programme (UNDP, Програма розвитку Організації Об'єднаних Націй), що стосуються оцінки наслідків війни, відновлення, захисту прав людини та підтримки інституційної спроможності держави. Крім того, емпіричну основу роботи становлять матеріали документування воєнних злочинів і порушень прав людини, дані Реєстру збитків, завданих агресією Російської Федерації проти

України, практика Європейського суду з прав людини, судова практика національних судів України щодо відшкодування шкоди, завданої війною, а також результати аналізу правозастосовної практики у сфері відновлення порушених майнових прав.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в межах науково-дослідної теми кафедри теорії та історії держави і права юридичного факультету Вищого навчального закладу «Університет економіки та права «КРОК» «Теоретичні та практичні проблеми забезпечення прав людини та дитини в умовах розбудови правової, демократичної, соціально орієнтованої держави з розгалуженими інститутами громадянського суспільства» (державний реєстраційний номер УкрІНТЕІ: 0118U001384).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є комплексне теоретико-правове осмислення реституції як складової концепції перехідного правосуддя в Україні, аналіз її ролі у відновленні порушених майнових прав і забезпеченні прав і свобод осіб, які постраждали внаслідок збройної агресії, а також розроблення пропозицій щодо вдосконалення та уніфікації механізмів реституції в контексті формування єдиного правового простору та повоєнної правової і соціальної реконструкції держави.

Для досягнення поставленої мети в дисертації поставлено такі **завдання**:

- з'ясувати теоретико-правову природу, сутнісні ознаки та історико-правові передумови становлення концепції перехідного правосуддя;
- дослідити основні складові елементи перехідного правосуддя та розкрити їх функціональне значення у механізмі відновлення порушених прав людини;
- визначити поняття та зміст реституції як напряду реалізації концепції перехідного правосуддя;
- охарактеризувати комплексні наслідки збройної агресії Російської Федерації проти України;
- проаналізувати європейський досвід фіксації порушень прав людини і реалізації реституційних механізмів;

- розкрити особливості фіксації порушень прав людини і реалізації реституційних механізмів у окремих державах Африки;
- визначити специфіку досвіду фіксації порушень прав людини і реалізації реституційних механізмів у окремих державах латиноамериканського регіону;
- узагальнити міжнародний досвід реалізації реституційних механізмів;
- дослідити нормативно-правові засади фіксації збитків, завданих збройною агресією Російської Федерації, та визначити їх роль у системі реституційних механізмів;
- проаналізувати сучасний стан, нормативно-правову еволюцію та проблеми ефективності механізмів реалізації реституції в Україні в контексті перехідного правосуддя;
- виявити нормативно-правові проблеми інституціоналізації механізмів відшкодування майнової шкоди;
- сформулювати науково обґрунтовані пропозиції щодо уніфікації законодавства України у сфері відновлення майнових прав, порушених війною, з урахуванням потреб формування єдиного правового простору.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають у процесі реалізації механізмів реституції в межах перехідного правосуддя.

Предметом дослідження є теоретико-правові аспекти реституції як напряму реалізації концепції перехідного правосуддя.

Методи дослідження обрано з урахуванням мети, завдань, об'єкта та предмета дисертаційного дослідження. Методологічну основу роботи становить комплекс принципів наукового пізнання, методологічних підходів і методів дослідження загальнонаукового та спеціально-юридичного рівнів, поєднання яких забезпечило всебічне та системне дослідження реституції як одного з ключових інструментів реалізації концепції перехідного правосуддя.

У дослідженні використано системний, функціональний і раціональний методологічні підходи.

Системний підхід покладено в основу дослідження, оскільки він дав змогу розглядати реституцію як комплексне правове явище, що функціонує у

взаємозв'язку з іншими елементами системи перехідного правосуддя – кримінальним переслідуванням, інституційними реформами, механізмами документування порушень прав людини та програмами компенсації шкоди.

Функціональний підхід застосовано для визначення ролі реституції у системі відновлення порушених прав, а також для з'ясування її значення як інструменту відновлення справедливості, забезпечення верховенства права та формування довіри до державних інституцій у перехідний період.

Раціональний підхід сприяв формуванню логічно узгодженої структури дослідження, визначенню його мети та завдань, а також послідовному аналізу теоретичних, нормативних і практичних аспектів реалізації реституційних механізмів.

На рівні інструментальних засобів наукового пізнання у роботі використано комплекс загальнонаукових методів дослідження.

Застосування методів аналізу та синтезу дало змогу здійснити системне опрацювання наукових джерел, міжнародних документів і нормативно-правових актів України, що регулюють питання реституції та компенсації шкоди (підрозділи 1.1, 1.2).

Методи індукції та дедукції забезпечили формування узагальнених теоретичних висновків щодо природи реституції та її місця у системі перехідного правосуддя, а також сприяли формулюванню пропозицій щодо вдосконалення національного законодавства у цій сфері (підрозділи 3.1–3.3).

Методи узагальнення та конкретизації застосовано під час дослідження міжнародного досвіду впровадження реституційних механізмів і визначення можливостей його імплементації у правову систему України (підрозділи 2.2–2.5).

У межах дисертаційного дослідження використано також спеціально-юридичні методи.

Діалектичний метод використано для з'ясування закономірностей становлення та розвитку інституту реституції, визначення його місця у системі перехідного правосуддя, а також для виявлення суперечностей між нормотворчими ініціативами та практикою їх реалізації (підрозділи 1.1, 1.2, 3.1).

Історико-правовий метод застосовано для дослідження еволюції доктринальних і нормативних підходів до відшкодування шкоди, завданої війною, – від ранніх міжнародно-правових актів до сучасної практики Європейського суду з прав людини, міжнародних арбітражів і національних судів (підрозділи 1.1, 1.2, 2.2–2.4).

Порівняльно-правовий метод використано для зіставлення національного досвіду відновлення порушених прав із практикою інших держав і міжнародних інституцій. Завдяки цьому методу проаналізовано досвід Боснії і Герцеговини, Хорватії, Косова, Іраку, Тунісу, Руанди, Колумбії та Гватемали, що дало змогу визначити окремі елементи відповідного досвіду, які можуть бути враховані Україною за умови адаптації до національного правового та інституційного контексту (підрозділи 2.2–2.5, 3.1, 3.3).

Системно-структурний метод застосовано для дослідження взаємозв'язків між елементами національної системи компенсації шкоди, завданої збройною агресією Російської Федерації, а також для аналізу інституційної структури механізмів відновлення порушених прав (підрозділи 2.1, 3.1, 3.2).

Формально-юридичний метод використано для тлумачення положень міжнародних договорів, актів Організації Об'єднаних Націй і Ради Європи, законодавства України та підзаконних нормативно-правових актів, що регулюють питання фіксації збитків, компенсації шкоди та відновлення майнових прав (підрозділи 1.1, 2.1, 3.2).

Метод правового прогнозування застосовано для формулювання пропозицій щодо подальшого розвитку правового регулювання реституції та вдосконалення інституційних механізмів компенсації шкоди, завданої збройною агресією Російської Федерації (підрозділи 3.2, 3.3).

Крім того, метод системного аналізу джерел дав змогу здійснити класифікацію наукових досліджень, міжнародних документів, судових рішень і аналітичних матеріалів (зокрема звітів RDNA, KSE Institute, UNDP), використаних у роботі, що забезпечило логічну послідовність і обґрунтованість наукових висновків (підрозділи 1.1, 1.2).

Наукова новизна одержаних результатів полягає у комплексному теоретико-правовому дослідженні реституції як напряму реалізації концепції перехідного правосуддя в Україні, а також в обґрунтуванні нових і вдосконаленні наявних наукових положень щодо механізмів відновлення порушених майнових прав у контексті збройної агресії Російської Федерації.

Наукова новизна одержаних результатів конкретизується у таких положеннях:

Уперше:

- Обґрунтовано роль реституції як самостійного напряму реалізації концепції перехідного правосуддя та як системоутворювального елементу відновлення порушених майнових прав, що поєднує механізми документування шкоди, компенсаційні процедури, судовий захист, інституційне відновлення довіри до держави та міжнародно-правові засоби реалізації відповідальності держави-агресора;

- здійснено комплексний порівняльно-правовий аналіз міжнародного досвіду реалізації реституційних механізмів у державах Європи, Африканського континенту та латиноамериканського регіону, а також обґрунтовано можливість адаптації окремих елементів відповідного міжнародного досвіду до правової системи України;

- обґрунтовано необхідність застосування доктрини *alter ego* як інструменту перехідного правосуддя для подолання зловживань державним імунітетом у справах про відшкодування шкоди, завданої збройною агресією;

- сформульовано пропозиції щодо правового закріплення використання рішень національних судів України як доказової бази у процедурі розгляду заяв у Реєстрі збитків, завданих агресією Російської Федерації проти України.

Удосконалено:

- теоретико-правове розуміння реституції як напряму реалізації концепції перехідного правосуддя, що дало змогу сформулювати авторське визначення реституції як комплексного правового механізму відновлення порушених майнових прав осіб, що функціонує у системі перехідного

правосуддя та спрямований на повернення або компенсацію втраченого майна, відновлення справедливості та забезпечення ефективного захисту прав постраждалих осіб;

- наукові підходи до класифікації механізмів фіксації та відшкодування шкоди, завданої збройними конфліктами, шляхом виокремлення національного, міжнародного та гібридного рівнів їх функціонування;

- концептуальні підходи до формування єдиного правового простору реституції шляхом гармонізації національного законодавства України з міжнародними стандартами у сфері компенсації шкоди, завданої війною;

- доктринальне розуміння ролі цифрових інструментів державного управління (зокрема платформи «Дія» та системи «Відновлення») у процесі фіксації збитків і реалізації реституційних процедур.

Набули подальшого розвитку:

- наукові положення щодо імплементації міжнародних стандартів перехідного правосуддя у національне законодавство України;

- обґрунтування необхідності уніфікації нормативно-правового регулювання процедур відшкодування шкоди, завданої збройною агресією Російської Федерації, та формування цілісної державної політики у сфері реституції;

- теоретичні підходи до інтеграції національних механізмів фіксації збитків із міжнародними інституційними механізмами, зокрема діяльністю Реєстру збитків, створеного під егідою Ради Європи;

- обґрунтування ролі майбутнього Фонду компенсацій як складової міжнародного компенсаційного механізму, що має функціонувати у взаємозв'язку з Реєстром збитків, Комісією з розгляду заяв та національними процедурами документування шкоди, а також забезпечувати інституційні передумови для реалізації міжнародної відповідальності держави-агресора і виконання реституційних та компенсаційних рішень;

- наукові положення щодо використання міжнародного досвіду реалізації реституційних програм у процесі формування системи повоєнного

відновлення України.

Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості використання сформульованих у дисертації висновків і рекомендацій у різних сферах правової діяльності.

Зокрема, результати дослідження можуть бути використані у:

- науково-дослідній діяльності – для подальшого розвитку теоретико-правових досліджень у сфері перехідного правосуддя, міжнародного захисту прав людини та механізмів компенсації шкоди, завданої збройними конфліктами;

- правотворчій діяльності – під час підготовки законопроектів і підзаконних нормативно-правових актів у сфері відшкодування шкоди, удосконалення процедур фіксації збитків і формування державної політики відновлення порушених прав;

- правозастосовній діяльності – у практиці органів державної влади та судів під час застосування законодавства щодо компенсації шкоди, оцінки доказів, документування порушень майнових прав і взаємодії національних і міжнародних інституцій;

- освітній діяльності – під час викладання навчальних дисциплін «Міжнародне публічне право», «Права людини», «Перехідне правосуддя», «Міжнародне гуманітарне право», а також у процесі підготовки навчально-методичних матеріалів для здобувачів юридичних спеціальностей.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійно виконаною науковою працею. Усі сформульовані в ній наукові положення, висновки та пропозиції є результатом особистих досліджень автора.

У наукових публікаціях, виконаних у співавторстві з науковим керівником – Доляновською І. М., а саме: «Історико-правові аспекти поняття перехідного правосуддя», «Реституція як складовий елемент перехідного правосуддя», «Alter ego у перехідному правосудді: інструмент для деконструкції державної відповідальності» та «Нормативно-правове забезпечення реституції в Україні: сучасний стан та перспективи», особистий внесок здобувача полягає в

опрацюванні нормативно-правових і наукових джерел, узагальненні теоретичного матеріалу, аналізі сучасних підходів до розуміння механізмів перехідного правосуддя, реституції та відповідальності держави, а також у формулюванні авторських висновків.

У статті «Digital Technologies in Documenting War Crimes: Legal and Ethical Aspects», підготовленій у співавторстві з іншими авторами, особистий внесок здобувача полягав у розробленні та уточненні правового блоку дослідження, зокрема положень щодо перехідного правосуддя, захисту прав людини, відшкодування шкоди та юридичної оцінки використання цифрових доказів у процесах документування воєнних злочинів.

Статті «Документування порушень майнових прав під час збройного конфлікту: правові засади, виклики та значення для перехідного правосуддя» та «Інституційні виклики впровадження перехідного правосуддя в Україні: між національною правовою реформою та міжнародними зобов'язаннями» виконані здобувачем одноосібно.

Апробація результатів дисертації. Основні положення, висновки та пропозиції дисертаційного дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри теорії та історії держави і права Вищого навчального закладу «Університет економіки та права «КРОК» і були апробовані на міжнародних науково-практичних конференціях і наукових заходах, зокрема: Всеукраїнській науково-практичній конференції: VIII Юридичні моголянські читання (Миколаїв, 2023 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Моголянські читання – 2023: досвід та тенденції розвитку суспільства в Україні: глобальний, національний та регіональний аспекти» (Миколаїв, 6–10 листопада 2023 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Economics, Finance, Accounting and Law in the Context of Globalization: Trends and Prospects» (Aarhus, Denmark, 2 серпня 2024 р.); круглому столі «Виклики для правової системи України в період воєнного стану» (Київ, 8 жовтня 2024 р.); VI Міжнародній науково-практичній конференції «Держава, регіони, підприємництво: інформаційні, суспільно-правові, соціально-економічні аспекти розвитку» (Київ, 5–6 грудня 2024 р.); X

Міжнародній науково-практичній конференції «Science in the Modern World: Innovations and Challenges» (Toronto, Canada, 12–14 червня 2025 р.); круглому столі «Права людини та права дитини в умовах воєнного стану» (Київ, 8 жовтня 2025 р.).

Публікації. За темою дисертації опубліковано 14 наукових праць, з них 6 – у фахових виданнях України, 1 – у науковому періодичному виданні, що індексується у наукометричній базі Scopus, і 7 – у збірниках матеріалів конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Структура роботи обумовлена метою та завданнями дослідження. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, що поділяються на дванадцять підрозділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків і списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 290 сторінок, із них 237 сторінок основного тексту. Список використаних джерел налічує 262 найменування та розміщений на 34 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ТА ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ПЕРЕХІДНОГО ПРАВОСУДДЯ В УКРАЇНІ

1.1. Поняття, сутність та історичний аспект розвитку перехідного правосуддя

Поняття «правосуддя» має глибокі філософсько-правові корені, що формувалися протягом багатьох століть у межах різних теоретичних традицій. Одне з перших системних осмислень справедливості належить Арістотелю, який у праці «Нікомахова етика» розмежував розподільчу та вирівнювальну справедливість, визначаючи правосуддя як чесноту, спрямовану на підтримання гармонії у суспільстві шляхом пропорційного розподілу благ і відновлення порушеного балансу у відносинах між людьми [1].

У період Нового часу ідейні засади правосуддя зазнали суттєвої трансформації під впливом філософії природного права, яка протиставляла природні, невідчужувані права людини свавільній владі та абсолютизму. Визначальну роль у розвитку цих ідей відіграли мислителі XVII–XVIII ст. – Гуго Гроцій, Джон Локк та Шарль-Луї Монтеск'є.

У праці *De Jure Belli ac Pacis* (1625) Гуго Гроцій заклав фундамент системного природно-правового підходу до справедливості та правосуддя. Він розглядав правосуддя як природний закон, що існує незалежно від людської волі та навіть від божественного веління, і є підставою для формування права народів (*jus gentium*) та міжнародного правопорядку. На думку Гуго Гроція, правосуддя ґрунтується на розумі, який зобов'язує не завдавати шкоди іншому, дотримуватися укладених угод і відшкодовувати заподіяні збитки [2]. Таким чином, правосуддя постає як універсальний раціональний принцип, що визначає легітимність державної влади та міжнародних відносин.

У праці *Two Treatises of Government* (1689) Джон Локк розвинув ідею природних прав людини – на життя, свободу та власність – як невідчужуваних і

таких, що передують державі. Він пов'язував справедливість і правосуддя з обмеженням державної влади через суспільний договір. Держава, за Локком, створюється з метою охорони природних прав, а її легітимність залежить від здатності їх гарантувати. У другому трактаті (§ 124–131) він наголошував, що верховна влада обмежена природним правом, а народ має право на опір у випадку тиранії [3]. Таким чином, правосуддя у концепції Локка пов'язується не лише з морально-природними засадами, а й з інституційними механізмами обмеження влади, верховенством права та гарантіями індивідуальних свобод.

У класичній праці *De l'esprit des lois* (1748) Шарль-Луї Монтеск'є розвинув ідею верховенства закону як вираження розуму та обґрунтував теорію розподілу влади (законодавчої, виконавчої та судової) як ключову умову справедливого правопорядку. Він стверджував, що «влада стримує владу», а отже, правосуддя можливе лише за умов балансу гілок влади та незалежності судової влади [4].

Отже, Гуго Гроцій заклав раціонально-природний фундамент справедливості; Джон Локк розвинув його у напрямі захисту прав людини та обмеження влади; Шарль-Луї Монтеск'є – у площині інституційного забезпечення правосуддя через принцип розподілу влади та верховенство закону. Сукупно їхні концепції сформували інтелектуальну основу сучасного розуміння правосуддя як явища, що поєднує природні права, верховенство права та інституційні гарантії справедливого суду.

Поряд із філософсько-нормативною еволюцією уявлень про правосуддя важливим для розуміння сучасних трансформаційних моделей є звернення до історичних практик реагування на глибокі політичні та соціальні злами. Хоча поняття перехідного правосуддя сформувалося лише наприкінці ХХ століття, його функціональні елементи – відновлення порушеного порядку, обмеження ретроспективної помсти, стабілізація політичної спільноти та компенсація завданої шкоди – простежуються вже в античних правових системах [5].

У Стародавній Греції, зокрема в Афінах класичної доби, після періодів гострих внутрішніх конфліктів застосовувалися правові механізми, спрямовані на відновлення політичної єдності та запобігання відновленню насильства.

Найбільш показовим у цьому контексті є досвід відновлення демократії в Афінах у 403 р. до н. е. після падіння режиму Тридцяти тиранів [5; 6].

Ключовим інструментом стабілізації стала нормативно закріплена амністія, відома через формулу *mē mnēsikakein* («не пам'ятати зла»), яка забороняла переслідування за дії, вчинені під час громадянського конфлікту, за винятком обмеженого кола найбільш відповідальних осіб. У сучасній історико-правовій літературі ця формула розглядається як правовий компроміс, спрямований на припинення циклів взаємної помсти та забезпечення мінімальних умов для відновлення демократичного правопорядку [6; 7].

Дослідники наголошують, що афінська амністія не означала повного усунення відповідальності, а функціонувала у поєднанні з інституційною реконструкцією: оновленням законодавства, відновленням судових процедур і повторним утвердженням принципу верховенства права. Саме така комбінація дала змогу перевести конфлікт із площини приватної помсти у сферу публічно-правового регулювання та забезпечити стабілізацію політичної спільноти [6].

У політико-правовому вимірі афінська модель часто інтерпретується як ранній приклад «керованого забуття», за якого правове обмеження пам'яті про минулі злочини виступало інструментом суспільного примирення. Як зазначається в наукових дослідженнях, принцип *mē mnēsikakein* не заперечував факт насильства, а виконував превентивну функцію, блокуючи його відтворення через нескінченні судові переслідування та політичну вендету [7; 8].

Інший важливий історичний пласт формування відновної логіки правосуддя пов'язаний із римською правовою традицією, яка виробила розвинені юридико-технічні інструменти компенсації та відновлення порушених прав. На відміну від грецького акценту на політичному примиренні, римське право зосереджувалося на відновленні попереднього правового і майнового стану особи [9].

Особливе значення в цьому контексті мав інститут *restitutio in integrum*, який застосовувався як надзвичайний засіб у випадках, коли формальне застосування норм призводило до очевидної несправедливості. Метою цього

механізму було повернення сторін у стан, що існував до порушення, зокрема у випадках примусу або обману. У сучасній історико-правовій доктрині цей інститут розглядається як ранній прояв відновної справедливості, орієнтованої не на покарання, а на усунення наслідків шкоди [9].

Поряд із цим, у римській політичній практиці важливу роль відігравав принцип *clementia*, який застосовувався як інструмент зниження соціальної напруги після громадянських воєн. Помилування та пом'якшення репресивних заходів щодо переможених супротивників розглядалися як засіб стабілізації держави та інтеграції конфліктуючих сторін у відновлений правопорядок. Водночас наукові дослідження підкреслюють амбівалентність цієї практики, яка могла слугувати як інструментом примирення, так і засобом політичного впливу [9; 10].

Таким чином, античні правові системи не сформували перехідне правосуддя як цілісну доктрину у сучасному розумінні, однак виробили низку інструментів, які виконували подібні функції: обмеження ретроспективного переслідування, відновлення порушених прав і стабілізація політичної спільноти після конфлікту. Ці практики заклали історичні передумови для розвитку відновної справедливості та реституційної логіки, які згодом були концептуалізовані та інституціоналізовані в межах сучасної теорії перехідного правосуддя.

У ХХ столітті відбулася концептуалізація процедурного виміру правосуддя, коли акцент у правовій теорії поступово змістився від змістовних (матеріальних) уявлень про справедливість до аналізу формальних процедур і принципів функціонування правової системи. Дві ключові постаті цього процесу, Ганс Кельзен і Лон Фуллер, репрезентують різні, але концептуально взаємопов'язані підходи до розуміння правосуддя.

У праці *Reine Rechtslehre* Ганс Кельзен розробив «чисту» теорію права, яка прагнула відокремити право від політики, моралі та соціології. Він обґрунтовував, що право має вивчатися як ієрархічна система нормативних актів, організована за принципом *Grundnorm* (основної норми), а легітимність

права визначається не його моральним змістом, а дотриманням формально встановлених процедур [11].

У цьому контексті правосуддя ототожнюється з дотриманням установлених правових процедур, а не з оцінкою матеріального змісту рішень. Кельзен вважав, що мораль є зовнішньою щодо права категорією, а функція суду полягає у застосуванні норм у межах нормативної системи без втручання у моральні чи політичні оцінки. Це заклало підґрунтя для розвитку процедурного позитивізму, який суттєво вплинув на правову теорію другої половини ХХ століття [11].

Паралельно з розвитком процедурного позитивізму в ліберальній політичній філософії сформувалися концепції, що акцентують увагу на поєднанні процедурної та нормативної складових справедливості. Джон Ролз у класичній праці *A Theory of Justice* розробив концепцію «справедливості як чесності» (justice as fairness), яка стала однією з найвпливовіших у правовій та політичній філософії другої половини ХХ століття. Ролз розглядає правосуддя як систему принципів, що мають бути обрані в умовах неупередженості та визначають базову структуру суспільства, поєднуючи справедливі процедури ухвалення норм із гарантією рівних базових прав і свобод, що забезпечують рівну повагу до кожного індивіда як вільної та рівної особи. Центральними елементами його теорії є гіпотетична «вихідна позиція» (original position) та «завіса незнання» (veil of ignorance), які моделюють умови неупередженого суспільного договору і слугують підґрунтям для формування принципів справедливого суспільного устрою [12].

Підсумовуючи викладене, можна констатувати поступове зміщення акцентів: від етико-нормативних засад (Арістотель) через раціонально-природне обґрунтування прав і легітимності влади (Гуго Гроцій, Джон Локк, Шарль-Луї Монтеск'є) до процедурно-інституційних підходів модерної теорії (Ганс Кельзен, Лон Фуллер) та нормативних принципів справедливого суспільного устрою (Джон Ролз). Кінець ХХ століття позначився «практичним поворотом»: інтелектуальна увага перемістилася від моделювання ідеальних конструкцій до

подолання конкретних несправедливостей і перевірки дієвості механізмів відновлення довіри та прав. Саме в цій оптиці виразно постає перехідне правосуддя як комплекс інструментів, що супроводжують політичні трансформації, допомагаючи суспільствам долати спадщину масових порушень прав людини.

Поняття перехідного правосуддя набуло поширення наприкінці ХХ століття на тлі масштабних політичних змін у світі. Первинні концептуалізації формувалися в середовищі науковців і правозахисних спільнот, які шукали інструменти для подолання наслідків авторитаризму та системних порушень прав людини. Зокрема, Роберт Ротберг у дослідженнях, присвячених комісіям правди та механізмам встановлення істини, справедливості й примирення, зазначає, що саме період демонтажу апартеїду у Південній Африці зробив термін «перехідне правосуддя» загальноновживаним у глобальному дискурсі [13].

Важливим етапом інституціоналізації підходу став тритомник під редакцією Ніла Критца *Transitional Justice: How Emerging Democracies Reckon with Former Regimes: General Considerations* (1995), у якому вперше здійснено системне порівняння національних практик. У цьому виданні перехідне правосуддя постає як сукупність судових і позасудових заходів, спрямованих на реагування на масові порушення прав людини попередніх режимів, формування підзвітності та відновлення довіри до інституцій [14]. У центрі уваги – ситуації переходу від авторитарного правління до демократії та способи, якими нові уряди опрацьовують спадщину минулих зловживань, обираючи відповідні механізми встановлення справедливості та суспільного примирення.

Парадигмальною ілюстрацією розвитку цих підходів стала Південна Африка, де після демонтажу апартеїду було створено Комісію правди та примирення (Truth and Reconciliation Commission, TRC) під головуванням архієпископа Десмонда Туту. Марта Мінов у праці *Between Vengeance and Forgiveness* аналізує досвід ПАР, демонструючи, яким чином процедури встановлення правди, публічне визнання провини та практики прощення можуть

бути інтегровані в політико-правові механізми післяконфліктного відновлення, і чому модель TRC стала орієнтиром для низки інших країн [15].

Доповнює цей підхід дослідження Джона Л. Гібсона, який наголошує на ролі відкритих слухань: вони надали можливість жертвам і свідкам висловити свою позицію та водночас дозволили застосувати умовну амністію як елемент компромісної моделі «правда в обмін на відповідальність» [16].

У синтетичному ключі Рут Г. Тайтел у монографії *Transitional Justice Genealogy* описує перехідне правосуддя як політико-правову рамку, що поєднує інструменти кримінального переслідування, комісії правди, репараційні програми та інституційні реформи з метою відновлення верховенства права та соціального контракту після масштабних суспільних зламів [17]. Порівняльні дослідження ефективності цих інструментів у різних країнах представлено також у праці *Transitional Justice in Balance*, де підкреслюється, що набір механізмів має варіюватися залежно від історичного контексту та цілей, які переслідує суспільство – від встановлення історичної правди й підзвітності до відшкодування шкоди та недопущення її повторення [18].

Ключові орієнтири міжнародної політики у цій сфері узагальнено в Доповіді Генерального секретаря ООН «Верховенство права і перехідне правосуддя в умовах конфлікту та після конфлікту» № S/2004/616, де перехідне правосуддя визначено як сукупність процесів і механізмів, покликаних допомогти суспільству впоратися зі спадщиною масових порушень шляхом забезпечення підзвітності, відновлення справедливості та досягнення примирення [19]. Документ акцентує на комплексному характері підходу та необхідності узгодження судових і позасудових інструментів із місцевими умовами та потребами постраждалих спільнот.

Вагомий внесок у концептуалізацію та практичне впровадження відповідних підходів належить Міжнародному центру перехідного правосуддя — ICTJ. В аналітичних матеріалах Центру, зокрема в оглядовій доповіді 2009 року *What is Transitional Justice?*, перехідне правосуддя визначається як цілеспрямований комплекс заходів у державах, що переходять від конфлікту або

репресивного правління до миру та демократичних інститутів. До таких заходів належать кримінальне переслідування, встановлення істини, репарації та інституційні реформи, спрямовані на недопущення повторення порушень [20].

Водночас у науковій дискусії представлено і ширший, історіографічний підхід до генеалогії цього явища. Частина дослідників пов'язує інтелектуальні витоки перехідного правосуддя з Нюрнберзькими процесами. Так, Кім С. Прімель та Алекса Штиллер у вступі до збірника, присвяченого подальшим Нюрнберзьким процесам, демонструють, яким чином ці судові механізми вплинули на формування норм і практик, що згодом були адаптовані у трансформаційних контекстах — від стандартів індивідуальної кримінальної відповідальності до форм публічної артикуляції правди [21].

Таким чином, сучасне розуміння перехідного правосуддя формується на перетині нормативних уявлень про справедливість і практичних інструментів її реалізації в умовах політичних трансформацій. Історико-правові аспекти поняття перехідного правосуддя, розглянуті в цьому підрозділі, були попередньо висвітлені у науковій статті автора дисертації, підготовленій у співавторстві [22].

Аналізуючи історичні передумови формування правових механізмів реагування на порушення прав і соціальні конфлікти на українських землях, доцільно звернутися до становлення інституту судового захисту в період Київської Русі та Галицько-Волинської держави. Цей аспект детально досліджено у праці Ю. В. Гоцуляка та О. В. Мартинюка, присвяченій еволюції права на судовий захист у IX–XIV ст. [23, с. 45–51].

Автори доводять, що в зазначений період поступово формувалося уявлення про суд як легітимний механізм вирішення спорів і відновлення порушеного порядку. Центральну роль у цьому процесі відігравали норми «Руської правди», які поєднували каральні та компенсаційні елементи, надаючи пріоритет матеріальному відшкодуванню шкоди потерпілій стороні (віра, продаж), а не репресивному покаранню як самоцілі. Такий підхід свідчить про домінування відновної логіки у ранніх формах судочинства [23, с. 46–47].

Водночас, як зазначають дослідники, судовий захист у цей період мав обмежений характер і був тісно пов'язаний із соціальним статусом особи, належністю до громади та владною ієрархією. Суд не виступав автономним інститутом захисту універсальних прав людини, а функціонував як механізм підтримання соціального балансу та запобігання ескалації приватних конфліктів [23, с. 45–46].

З позицій сучасної теорії перехідного правосуддя зазначені механізми можуть бути охарактеризовані як ранні форми відновлення порушених прав. Водночас вони не відповідали ключовим ознакам перехідного правосуддя як цілісної політико-правової моделі. Дослідники підкреслюють, що судовий захист у цей період виконував передусім функцію соціального врегулювання, спрямовану на збереження миру в громаді та відновлення справедливості між сторонами, а не на абстрактне утвердження державної кари.

Таким чином, історичний розвиток судового захисту на українських землях сприяв формуванню правової культури компенсації та примирення, проте не сформував власної традиції перехідного правосуддя. Це зумовлювалося як відсутністю сталої державності, так і входженням українських територій до правових систем інших політичних утворень, у межах яких механізми реагування на конфлікти визначалися імперськими або становими інтересами.

Саме ця історична розірваність пояснює, чому концепція перехідного правосуддя в Україні не є еволюційним продовженням національної правової традиції, а постає як запозичена й адаптована модель, що набула актуальності лише в умовах новітніх політичних трансформацій і збройного конфлікту.

Переходячи від аналізу історичних передумов до оцінки українського контексту з позицій сучасної теорії, доцільно розмежувати перехідне правосуддя як цілісну політико-правову модель і окремі правові чи відновні практики, що можуть застосовуватися в різні історичні періоди без формування єдиної державної стратегії. У сучасній науковій доктрині перехідне правосуддя розглядається як комплексний підхід, що охоплює судові та позасудові механізми реагування на наслідки масових порушень прав людини у

постконфліктних або транзитивних суспільствах. Його сутнісними елементами є встановлення історичної правди, притягнення винних до відповідальності, відшкодування шкоди жертвам (зокрема через репараційні та реституційні механізми), інституційні реформи та гарантії неповторення [24, с. 1694–1695].

Як наголошують В. Б. Скоморовський, Н. В. Степаненко та В. В. Корольова, перехідне правосуддя не зводиться до окремих правових рішень або політичних актів, а передбачає узгоджену систему взаємопов'язаних інструментів, адаптованих до умов перехідного періоду та зорієнтованих на потреби постраждалих осіб і спільнот [24, с. 1699–1701]. Визначальною ознакою такої моделі є її жертвоцентричність, а також поєднання ретрибутивних і відновних підходів, що дає змогу одночасно забезпечити підзвітність і сприяти суспільному примиренню.

Застосування цього методологічного підходу до історичного розвитку України свідчить, що на українських землях у різні періоди існували інститути, спрямовані на врегулювання конфліктів і відновлення порушеного порядку, зокрема через судовий захист, матеріальну компенсацію шкоди чи примирення сторін. Проте такі механізми мали локальний і фрагментарний характер, діяли в межах станових або імперських правових систем і не були орієнтовані на подолання наслідків масових або системних порушень прав людини в сучасному розумінні [24, с. 1696–1698]. Відсутність сталої державності, універсалістської концепції прав людини та політичного транзиту унеможливлювала формування перехідного правосуддя як цілісної державної політики.

Особливої уваги потребує оцінка XX століття, коли українське суспільство зазнало масштабних репресій, депортацій і воєнних злочинів. У пострадянський період держава запровадила низку правових механізмів, спрямованих на реабілітацію жертв політичних репресій і часткове відновлення їхніх прав. Водночас у наукових дослідженнях наголошується, що такі процедури мали обмежений характер і не були інтегровані в комплексну модель перехідного правосуддя, оскільки не супроводжувалися системним встановленням історичної

правди, притягненням винних до відповідальності та інституційними гарантіями неповторення [25, с. 89; 26, с. 97–98].

Таким чином, до новітнього періоду в Україні не сформувалося перехідне правосуддя як цілісна політико-правова модель. Історично існували окремі відновні, компенсаційні та меморіальні практики, однак вони не були об'єднані єдиною державною стратегією реагування на спадщину масових порушень прав людини. За відсутності системного політичного транзиту та нормативного закріплення комплексних механізмів ці практики не відповідали доктринальним ознакам перехідного правосуддя. Саме це зумовило появу в українській науковій доктрині вже у новітній період спроб концептуального осмислення та адаптації моделі перехідного правосуддя.

В українській науковій доктрині одним із перших комплексних досліджень, що заклали підґрунтя для формування національної моделі перехідного правосуддя, є праця А. Благої та О. Мартиненка. Автори підкреслюють, що після 2014 року в Україні почали співіснувати та конкурувати кілька моделей подолання наслідків конфлікту – амністійні підходи, «хорватський сценарій», «формула Штайнмаєра», концепція миробудівництва, реформа сектору безпеки, DDR та заходи зміцнення довіри. Водночас, на їхню думку, саме концепція перехідного правосуддя здатна забезпечити системність і правову визначеність дій держави щодо відновлення справедливості та реінтеграції окупованих територій [27, с. 32–34].

Дослідники наголошують, що українська ситуація є унікальною, оскільки держава одночасно долає наслідки авторитарного минулого (Революція Гідності) та протистоїть зовнішній збройній агресії Російської Федерації. Це зумовлює необхідність паралельної реалізації механізмів перехідного правосуддя (далі – TJ) в умовах триваючого конфлікту, а не лише після його завершення. Автори визначають чотири базові елементи української моделі TJ – кримінальне переслідування, відшкодування шкоди жертвам, встановлення істини та інституційні реформи – і підкреслюють необхідність розроблення «дорожньої карти» імплементації цих механізмів. Така карта має охоплювати, зокрема,

декласифікацію архівів, документування збройного конфлікту, надання компенсацій постраждалим, часткову амністію для окремих категорій комбатантів, люстраційні процедури та формування ефективної комунікаційної стратегії.

Таким чином, А. Блага та О. Мартиненко розглядають перехідне правосуддя як інституційний і політико-правовий інструмент відновлення верховенства права, захисту прав жертв та формування стратегії реінтеграції окупованих територій, наголошуючи на необхідності науково обґрунтованого, інклюзивного та довгострокового підходу.

Значний внесок у розвиток концепції перехідного правосуддя в Україні зробила Л. Г. Матвєєва, яка досліджує формування національної моделі транзитивної юстиції та особливості її впровадження в умовах триваючої збройної агресії. Авторка підкреслює, що транзитивна юстиція (саме так вона визначає поняття «перехідного правосуддя») є відносно новим явищем у національній правовій практиці, а тому її інституційне становлення, концептуалізація та нормативне забезпечення перебувають на початковій стадії.

На думку Л. Матвєєвої, формування української моделі має відбуватися з урахуванням подвійного виклику – подолання наслідків авторитарного минулого та одночасної протидії міжнародному збройному конфлікту, що істотно відрізняє досвід України від класичних постконфліктних кейсів [28, с. 382–384].

Дослідниця зазначає, що держава вже реалізує окремі елементи транзитивної юстиції – кримінальне переслідування за воєнні злочини, документування порушень прав людини, заходи реінтеграції та політики деколонізації, однак ці процеси мають фрагментарний характер і не підкріплені системною нормативною базою. У зв'язку з цим авторка наголошує на необхідності формування цілісної державної політики, побудованої на принципах верховенства міжнародного права, відкритості, суспільного діалогу та довіри до інституцій.

Ключовими компонентами національної моделі транзитивної юстиції, за її висновками, мають стати: комплексне розслідування міжнародних злочинів,

належне відшкодування шкоди постраждалим, створення правових та інституційних гарантій неповторення агресії, а також формування політики історичної пам'яті та суспільного консенсусу щодо осмислення минулого. Особливу увагу дослідниця приділяє необхідності розроблення механізмів реінтеграції деокупованих територій, підкреслюючи, що завершення війни означає не лише відновлення територіального контролю, а й початок складного процесу примирення, відновлення довіри та соціальної згуртованості.

Таким чином, праця Л. Матвєєвої демонструє системний підхід до формування української моделі транзитивної юстиції, визначаючи її не лише як юридичний інструмент, а як довгострокову стратегію відновлення державності, забезпечення прав людини та побудови демократичного суспільства після завершення конфлікту.

Поряд із викладеним, вагомий внесок у концептуальне осмислення перехідного правосуддя в Україні зробив А. В. Багінський, який розглядає його як багаторівневий процес переходу від конфлікту до миру, спрямований на відновлення суспільного життя та демократичних інститутів. Науковець наголошує, що транзитивне правосуддя не є нейтральним механізмом, оскільки завжди функціонує в конкретному політичному контексті та тісно пов'язане з формуванням державної політики пам'яті, примирення та демократизації [29, с. 75–77].

Автор визначає ключові функції правосуддя перехідного періоду, серед яких:

- сприяння демократизації та модернізації державних інститутів;
- зменшення масштабів порушень прав людини та утвердження верховенства права;
- офіційне закріплення достовірної версії подій конфлікту;
- надання репарацій, у тому числі матеріальних виплат жертвам;
- досягнення суспільного примирення та запобігання повторенню насильства.

На думку А. В. Багінського, держава повинна діяти автономно від кон'юнктурних політичних дискурсів, оскільки надмірна політизація пам'яті та інструменталізація минулого можуть призвести до поглиблення суспільного розколу. Він підкреслює необхідність поєднання юридичної та соціально-політичної експертизи, залучення соціологічних досліджень і врахування громадської думки під час формування політики пам'яті.

Особливу увагу автор приділяє жертвоцентричності, наголошуючи, що постраждалі мають перебувати в центрі процесу як носії прав, а не лише об'єкти державної політики. Він також акцентує, що Україна стикається з феноменом гібридної війни та конкуренцією інтерпретацій конфлікту, що зумовлює необхідність адаптації міжнародних моделей перехідного правосуддя до національних реалій і врахування різних груп жертв.

Таким чином, праця А. В. Багінського відображає розуміння перехідного правосуддя як комплексної стратегії демократизації, подолання соціальних травм, зміцнення верховенства права та підвищення державної стійкості, що формує підґрунтя для сучасного українського підходу до трансформаційних процесів.

Продовжуючи наукову дискусію щодо еволюції та інституціоналізації перехідного правосуддя, В. В. Філатов наголошує, що сучасні концепції сформувалися не абстрактно, а як результат поступового історичного розвитку та практичних реакцій міжнародної спільноти на масові порушення прав людини. Автор підкреслює, що перехідне правосуддя виникло як інтелектуальний і політико-правовий синтез – від ранніх форм сатисфакції та амністії в античних правових системах до міжнародних трибуналів середини ХХ століття, створених у відповідь на злочини тоталітарних режимів [30, с. 222–225].

В. В. Філатов зазначає, що становлення концепції перехідного правосуддя відбувалося у двох взаємопов'язаних площинах: формування загальної ідеї та принципів справедливого переходу після політичних і соціальних потрясінь;

практична апробація окремих механізмів (амністії, люстрації, репарації, комісії правди) задовго до їх теоретичного узагальнення.

Своєрідним історичним «рубіконом» автор вважає досвід Нюрнберзького і Токійського трибуналів, які закріпили міжнародне кримінальне переслідування за масові злочини та водночас підтвердили необхідність дотримання стандартів справедливого суду навіть щодо осіб, відповідальних за найтяжчі порушення міжнародного гуманітарного права.

Важливо, що В. В. Філатов акцентує на міжінституційному характері перехідного правосуддя, яке поєднує механізми публічного і приватного права, формальні та неформальні процедури, а також інструменти кримінального, цивільного й конституційного реагування. Такий підхід демонструє, що перехідне правосуддя впливає на широкий спектр суспільних відносин – від індивідуального захисту прав жертв до трансформації політичних інститутів, процесів реінтеграції та реалізації державної відповідальності.

Автор також звертає увагу на те, що практики перехідного правосуддя історично формувалися нерівномірно та дискретно: окремі механізми застосовувалися задовго до їх усвідомлення як складових єдиної концепції. Проте саме поступове поєднання цих інструментів у цілісну доктрину дало змогу сформулювати системний підхід до відновлення справедливості, подолання наслідків конфліктів і забезпечення гарантій неповторення.

Таким чином, В. В. Філатов доходить висновку, що еволюція перехідного правосуддя підтверджує: компенсаційні та відновні механізми – зокрема реституція, сатисфакція та реабілітація – становлять його невід’ємне історичне ядро та мають застосовуватися з урахуванням національних контекстів і викликів сучасних збройних конфліктів.

Розвиваючи ці підходи, О. В. Червякова наголошує на необхідності адаптації міжнародного досвіду перехідного правосуддя до українського контексту. Дослідниця підкреслює, що низка його елементів повинна реалізовуватися ще до завершення активної фази війни, зокрема документування міжнародних злочинів, взаємодія з Міжнародним кримінальним судом,

визначення механізмів притягнення політичного й військового керівництва Російської Федерації до відповідальності, а також формування ефективної системи репарацій [31, с. 138–141].

Особливий акцент О. В. Червякова робить на необхідності забезпечення невідворотності покарання за міжнародні злочини, наголошуючи, що питання амністії та пом'якшення відповідальності можуть розглядатися лише щодо осіб, які визнають провину та співпрацюють із механізмами встановлення істини. Залучаючи досвід Колумбії, дослідниця підкреслює важливість комплексного поєднання судових і квазісудових інструментів, створення комісій правди, збереження історичної пам'яті та залучення жертв до процедур здійснення правосуддя.

Водночас вона зазначає, що в умовах гібридної агресії проти України ключового значення набуває системне документування порушень, а також формування інституційних механізмів гарантій неповторення, включно з перевітками в секторі безпеки й оборони, зміцненням довіри до правосуддя та запровадженням комплексного підходу до репарацій і відшкодування шкоди.

Таким чином, О. В. Червякова розглядає перехідне правосуддя як складову моделі національної безпеки, у межах якої відновлення суверенітету, притягнення винних до відповідальності, встановлення істини, компенсація жертвам і проведення інституційних реформ формують єдину стратегічну архітектуру. Така модель, на її думку, має реалізовуватися ще до завершення воєнних дій і забезпечувати передумови для досягнення сталого миру в майбутньому.

Узагальнюючи викладене, можна констатувати, що еволюція уявлень про правосуддя – від класичних етико-нормативних концепцій через раціонально-правові доктрини до сучасних процедурно-інституційних підходів – закономірно привела до так званого «практичного повороту», у межах якого правосуддя оцінюється передусім за здатністю правових інститутів ефективно реагувати на конкретні історично зумовлені несправедливості.

У цьому контексті перехідне правосуддя постає як інтегрована система взаємопов'язаних механізмів – кримінального переслідування, встановлення істини, репарацій (зокрема реституції), інституційних реформ і гарантій неповторення. Воно не зводиться до сукупності процедур, а виконує конститутивну функцію відновлення легітимності державної влади, утвердження верховенства права та формування суспільної довіри.

Специфіка українського контексту полягає у поєднанні кількох взаємопов'язаних викликів: протидії міжнародній збройній агресії, подолання наслідків авторитарного та імперського минулого, забезпечення сталості демократичних інститутів і реінтеграції деокупованих територій. Це зумовлює необхідність паралельного застосування окремих інструментів перехідного правосуддя ще в умовах триваючого конфлікту, їхнього жертвоцентричного спрямування, а також поєднання судових і квазісудових механізмів із політикою історичної пам'яті, прозорою комунікацією з суспільством і залученням постраждалих спільнот до процесів ухвалення рішень.

Баланс між індивідуальною відповідальністю та відновними заходами, між публічним інтересом і захистом прав конкретної особи, а також між національними пріоритетами та міжнародними стандартами становить ядро ефективної моделі перехідного правосуддя.

Такий підхід визначає критерії подальшого аналізу, серед яких:

- спроможність держави забезпечити незалежне розслідування та притягнення до відповідальності за міжнародні злочини;
- наявність ефективних і доступних механізмів репарацій та реституції;
- повнота реалізації процедур встановлення істини та політики пам'яті;
- сталість інституційних гарантій неповторення;
- рівень участі потерпілих і довіри до правосуддя.

Саме крізь призму зазначених критеріїв у подальшому доцільно конкретизувати зміст перехідного правосуддя та оцінювати ефективність його окремих елементів у правовій системі України.

Надалі в роботі поняття перехідного правосуддя буде деталізовано через аналіз його ключових складових та критеріїв ефективності з урахуванням історичних особливостей і сучасних викликів розвитку українського суспільства.

1.2. Основні складові елементи перехідного правосуддя

У сучасній науковій доктрині перехідного правосуддя загальновизнаним є підхід, відповідно до якого воно включає чотири основні складові елементи: кримінальне переслідування (criminal prosecutions) – притягнення до відповідальності за воєнні злочини, злочини проти людства та інші серйозні порушення прав людини; встановлення істини (truth-seeking) – з'ясування обставин масових порушень і формування достовірної картини минулих подій; репарації (reparations) – відшкодування шкоди жертвам, зокрема шляхом компенсацій, реституції та інших форм відновлення прав; інституційні реформи (institutional reforms) – трансформація державних інститутів із метою запобігання повторенню порушень [20].

Визначити конкретного автора, який уперше системно окреслив ці елементи, є складним, однак ключову роль у їх концептуалізації відіграли міжнародні організації, передусім Організація Об'єднаних Націй, а також науковці й практики у сфері захисту прав людини.

Зазначені складові елементи отримали закріплення в низці міжнародних документів, зокрема в Доповіді Генерального секретаря ООН «Верховенство права і перехідне правосуддя в конфліктних та постконфліктних суспільствах» від 23 серпня 2004 року (S/2004/616) [32], Доповіді Управління Верховного комісара ООН з прав людини від 6 серпня 2009 року (A/HRC/12/18) [33], а також у Керівній записці Генерального секретаря ООН щодо підходу до перехідного правосуддя 2010 року [34].

Таким чином, зміст поняття перехідного правосуддя розкривається через взаємозв'язок його ключових елементів – кримінального переслідування, встановлення істини, репарацій та інституційних реформ. Саме їх комплексне

поєднання забезпечує ефективне реагування на наслідки масових порушень прав людини та формує основу для відновлення справедливості й довіри до державних інституцій.

Кримінальне переслідування у системі перехідного правосуддя є одним із базових інструментів забезпечення справедливості в суспільствах, що перебувають у стані політичного чи постконфліктного переходу. Воно спрямоване на притягнення до відповідальності осіб, винних у вчиненні найбільш тяжких міжнародних злочинів, зокрема геноциду, воєнних злочинів і злочинів проти людства.

У межах кримінального переслідування можуть функціонувати як національні, так і міжнародні судові інституції.

Зокрема, показовим є досвід Аргентини, де після падіння військової диктатури у 1983 році було започатковано судові процеси над представниками військового режиму. Правовою підставою для цього став Декрет № 158/83, виданий президентом Раулем Альфонсіном у грудні 1983 року, який передбачав притягнення до відповідальності членів військових хунт, що здійснювали владу під час так званої «брудної війни» (1976–1983) [35].

Поряд із національними судами важливу роль у системі кримінального переслідування відіграють міжнародні судові інституції, насамперед Міжнародний кримінальний суд (далі – МКС).

Діяльність МКС регулюється Римський статут Міжнародного кримінального суду. Міжнародний кримінальний суд є постійним міжнародним судовим органом, що здійснює юрисдикцію щодо осіб, відповідальних за найбільш тяжкі злочини, які викликають занепокоєння міжнародного співтовариства, та доповнює національні системи кримінального правосуддя [36].

Окрім МКС, на міжнародному рівні функціонують спеціалізовані трибунали, створені для розгляду окремих категорій злочинів. Так, резолюцією Ради Безпеки ООН № 827 від 25 травня 1993 року було засновано Міжнародний

трибунал щодо колишньої Югославії для притягнення до відповідальності осіб, винних у серйозних порушеннях міжнародного гуманітарного права [37].

Аналогічно, резолюцією Ради Безпеки ООН № 955 від 8 листопада 1994 року створено Міжнародний трибунал щодо Руанди з метою переслідування осіб, відповідальних за геноцид та інші тяжкі злочини, вчинені на території Руанди у 1994 році [38].

Окрему групу становлять так звані «гібридні суди», які поєднують елементи міжнародного та національного правосуддя. Прикладом є Спеціальний суд для Сьєрра-Леоне, створений на підставі угоди між ООН і урядом Сьєрра-Леоне від 16 січня 2002 року. Його юрисдикція поширювалася на осіб, які несли найбільшу відповідальність за серйозні порушення міжнародного гуманітарного права, вчинені під час громадянської війни 1991–2002 років [39].

Тісно пов'язаним із елементом кримінального переслідування є встановлення істини. Ці складові перехідного правосуддя перебувають у взаємодії, оскільки ефективне притягнення до відповідальності неможливе без належного документування фактів порушень і формування достовірної картини подій. Водночас встановлення істини має ширший зміст, ніж кримінальне переслідування, оскільки охоплює не лише юридичну, а й історичну та суспільну оцінку минулих подій.

Так, у 2000 році в Сьєрра-Леоне на підставі Закону про Комісію правди і примирення було створено Комісію правди і примирення Сьєрра-Леоне. Її діяльність була спрямована на встановлення істини щодо серйозних порушень прав людини та інших злочинів, вчинених під час громадянської війни 1991–2002 років. Комісія також мала на меті сприяти суспільному зціленню та примиренню, запобіганню повторенню порушень, а також забезпечити можливість жертвам і членам їхніх сімей публічно свідчити про пережиті страждання та отримати офіційне визнання [40].

Подібний інституційний механізм було створено і в Гватемалі на підставі Мирної угоди про прояснення минулих порушень прав людини, підписаної 29 грудня 1996 року між урядом Гватемали та Револьюційним національним

союзом Гватемали. У межах цього процесу функціонувала Комісія з встановлення історичної правди в Гватемалі (СЕН), яка мала на меті:

- розслідування та документування масових порушень прав людини, включаючи насильницькі зникнення, тортури та масові вбивства;
- встановлення причин конфлікту та визначення відповідальності за вчинені злочини;
- створення передумов для національного примирення через визнання фактів насильства;
- формування рекомендацій щодо запобігання повторенню подібних порушень [41].

Комісія завершила свою діяльність у 1999 році, підготувавши звіт *Guatemala: Memoria del Silencio* («Гватемала: Пам'ять мовчання»), який став ключовим документом для розуміння масштабів насильства в країні. У звіті задокументовано понад 200 тисяч випадків порушень прав людини, більшість із яких пов'язані з діяльністю державних структур. Цей документ є показовим прикладом реалізації функції встановлення істини в системі перехідного правосуддя [42].

У науковій літературі наступним елементом перехідного правосуддя традиційно визначають репарації. На нашу думку, саме цей елемент має центральне значення, оскільки безпосередньо спрямований на відновлення порушених прав і гідності постраждалих осіб. Репарації забезпечують повернення особи до максимально можливого стану, у якому вона перебувала до порушення, або надання адекватної компенсації у разі неможливості повного відновлення.

Репарації можуть включати фінансову компенсацію, повернення майна, соціальні гарантії, реабілітаційні заходи, офіційні вибачення, а також символічні й колективні форми відновлення. Вони є ключовим інструментом реалізації індивідуального виміру справедливості, оскільки інші елементи перехідного правосуддя, кримінальне переслідування, встановлення істини та інституційні реформи, мають переважно системний або процедурний характер. Саме через

механізми репарацій постраждалі отримують відчутний результат відновлення справедливості, а держава демонструє визнання завданої шкоди та свою відповідальність за її відшкодування.

У цьому контексті доцільно розглядати інституційні реформи як елемент, що забезпечує функціонування всієї системи перехідного правосуддя. Вони спрямовані на трансформацію державних інститутів, визначають механізми взаємодії між іншими елементами та мають на меті запобігання повторенню порушень у майбутньому.

Інституційні реформи фактично розпочинаються вже на ранніх етапах переходу – із моменту виникнення передумов для застосування механізмів перехідного правосуддя. Запровадження кримінального переслідування, створення комісій правди, формування систем документування порушень уже свідчать про початок трансформаційних процесів у державі.

Водночас репарації, незважаючи на їх центральне значення, часто реалізуються на завершальних етапах перехідного процесу, коли створено необхідні інституційні та правові передумови для їх ефективного застосування. Саме тому цей елемент потребує окремого, більш детального дослідження в межах даної роботи.

Отже, інституційні реформи (institutional reforms) – це комплекс законодавчих та адміністративних заходів, спрямованих на вдосконалення державних структур і процедур з метою забезпечення ефективної превентивної функції та недопущення повторення минулих порушень прав людини.

Одним із прикладів такого реформування є досвід Аргентини після падіння військової хунти у 1983 році. У цей період держава здійснила низку важливих інституційних реформ, спрямованих на трансформацію силових структур і судової системи. Серед основних нормативних актів можна виокремити:

- Закон № 23.040 1984 року (Ley que «anula» la «Autoamnistía»), яким було анульовано самопроголошену амністію військових і створено передумови для продовження кримінального переслідування осіб, відповідальних за злочини проти людства [43];

- Закон № 24.059 1992 року (Ley de Seguridad Interior), який визначив механізми підвищення прозорості та підзвітності військових і поліцейських інституцій, а також встановив засади контролю за їхньою діяльністю [44].

Подібний досвід реформування простежується і в Колумбії. У 2016 році між урядом Колумбії та Револьюційними збройними силами Колумбії (FARC) було укладено Мирну угоду (Acuerdo Final para la Terminación del Conflicto y la Construcción de una Paz Estable y Duradera), яка передбачала комплексні реформи, спрямовані на завершення конфлікту та побудову сталого миру [45].

Після укладення цієї угоди Колумбія впровадила низку заходів, спрямованих на реінтеграцію колишніх комбатантів у суспільство, реформування сільськогосподарського сектору, боротьбу з корупцією та захист прав людини. Одним із ключових актів став Закон № 1820 2016 року (Ley 1820 de 2016 «Por medio de la cual se dictan disposiciones sobre amnistía, indulto y tratamientos penales especiales y otras disposiciones»), який передбачив амністію, помилування та спеціальні кримінально-правові режими для окремих учасників збройного конфлікту в обмін на роззброєння, участь у реінтеграційних процесах і виконання умов мирного врегулювання [46].

Отже, інституційні реформи відіграють ключову роль у трансформації держави після конфліктів або авторитарного правління. Досвід Аргентини після падіння військової хунти та Колумбії після укладення мирної угоди з FARC демонструє, що такі реформи спрямовані не лише на запобігання повторенню минулих порушень, а й на забезпечення ефективної взаємодії інших елементів перехідного правосуддя.

Відшкодування, або репарації (reparations), є ключовим елементом перехідного правосуддя, спрямованим на компенсацію шкоди, якої зазнали жертви внаслідок грубих порушень прав людини, воєнних злочинів, геноциду, злочинів проти людяності та інших серйозних порушень міжнародного права.

У 2005 році Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН № 60/147 від 15 грудня 2005 року було затверджено Основні принципи та керівні положення щодо права на правовий захист і відшкодування для жертв грубих порушень

міжнародного права прав людини та серйозних порушень міжнародного гуманітарного права. У пункті 18 розділу IX цієї Резолюції визначено, що жертвам таких порушень має надаватися повне та ефективне відшкодування з урахуванням тяжкості порушення й індивідуальних обставин. Формами такого відшкодування є реституція, компенсація, реабілітація, сатисфакція та гарантії неповторення [47].

Держави, які стикаються з наслідками масових порушень прав людини, також запроваджують національні механізми репарацій. Показовим у цьому контексті є досвід Аргентини після падіння військової диктатури у 1983 році. Держава розробила низку програм репарацій для жертв насильницьких зникнень, катувань і незаконних арештів, що мали місце під час так званої «брудної війни» 1976–1983 років.

У 1986 році було прийнято Закон № 23.466 (*Otórgase una pensión no contributiva a familiares de personas desaparecidas*), який передбачав призначення пенсій родичам осіб, які зникли безвісти до 10 грудня 1983 року [48].

У 1991 році прийнято Закон № 24.043 (*Otórganse beneficios a las personas que hubieran sido puestas a disposición del P.E.N. durante la vigencia del estado de sitio...*), який встановив право на компенсацію для осіб, що під час дії облогового стану були передані в розпорядження Національної виконавчої влади або, будучи цивільними особами, були затримані на підставі актів військових судів [49]. Фактично цей закон передбачав фінансову компенсацію особам, незаконно затриманим або ув'язненим під час військової диктатури.

Закон № 24.411 (*Beneficios que tendrán derecho a percibir por medio de sus causahabientes, personas que se encuentren en tal situación*) установив компенсації сім'ям жертв насильницьких зникнень і розширив право на отримання компенсацій на нові категорії постраждалих осіб [50].

Зазначені акти є лише частиною репараційних програм, запроваджених Аргентиною для подолання наслідків масових порушень прав людини. Загалом держави, які проходять через перехідний період, прагнуть створити механізми

відшкодування, що можуть реалізовуватися у формах реституції, компенсації, реабілітації, сатисфакції та гарантій неповторення.

На нашу думку, аналіз основних складових елементів перехідного правосуддя дає підстави зробити висновок про їх взаємодоповнювальний і системний характер. Вони формують цілісну політико-правову конструкцію, спрямовану на відновлення справедливості, зміцнення верховенства права та запобігання повторенню грубих порушень прав людини. Кожен із чотирьох елементів, кримінальне переслідування, встановлення істини, репарації та інституційні реформи, виконує окрему, але водночас взаємопов'язану функцію у процесі подолання наслідків конфліктів або авторитарного минулого.

Кримінальне переслідування є базовим механізмом забезпечення індивідуальної відповідальності за найтяжчі міжнародні злочини. Воно виконує як каральну, так і превентивну функції, демонструючи невідворотність покарання та утверджуючи принцип верховенства права.

Установлення істини відіграє ключову роль у відновленні історичної пам'яті та суспільної довіри, надаючи жертвам і суспільству можливість осмислити минулі події, публічно визнати злочини та сформувати підґрунтя для національного примирення.

Інституційні реформи виступають гарантійним елементом, оскільки забезпечують сталі зміни у функціонуванні державних структур, формуючи правові й організаційні запобіжники для недопущення повторення порушень у майбутньому.

Особливе місце посідає елемент відшкодування, або репарацій, який можна вважати центральним з огляду на його безпосередню спрямованість на відновлення порушених прав жертв. Саме через репараційні механізми реалізується мета *restitutio in integrum* – максимально можливе відновлення становища особи, яке існувало до порушення, або надання адекватної компенсації у разі неможливості такого відновлення. Репарації мають не лише юридичне, а й глибоке моральне значення, оскільки сприяють відновленню

гідності постраждалих, формуванню довіри до держави та легітимації всієї системи перехідного правосуддя в очах суспільства.

Узагальнюючи викладене, можна стверджувати, що ефективне функціонування механізмів перехідного правосуддя потребує комплексного підходу, за якого кримінальне переслідування, встановлення істини, інституційні реформи та репарації не існують ізольовано, а реалізуються послідовно та взаємопов'язано в межах єдиної стратегії перехідного періоду. Саме така взаємодія забезпечує не лише юридичне, а й соціальне та політичне відновлення постконфліктних суспільств.

Таким чином, перехідне правосуддя є необхідним інструментом для суспільств, що пережили масові порушення прав людини, оскільки воно дозволяє подолати їх наслідки та запобігти їх повторенню. Воно забезпечує механізми відновлення справедливості, задоволення потреб жертв і здійснення необхідних інституційних реформ.

На нашу думку, складові елементи перехідного правосуддя становлять комплекс взаємопов'язаних заходів і механізмів, що застосовуються в суспільствах, які перебувають у стані переходу від конфлікту або авторитарного режиму до мирного демократичного устрою, з метою подолання наслідків масових порушень прав людини. Ці елементи охоплюють притягнення винних до відповідальності, встановлення істини щодо минулих злочинів, надання відшкодування жертвам і проведення інституційних реформ, що в сукупності спрямовані на забезпечення справедливості, національного примирення та недопущення повторення подібних порушень у майбутньому.

1.3. Поняття та зміст реституції як наряду реалізації концепції перехідного правосуддя

Одним із ключових механізмів реалізації перехідного правосуддя є відшкодування шкоди, завданої грубими порушеннями прав людини та норм міжнародного гуманітарного права. Міжнародні стандарти у цій сфері

систематизовано в Резолюції Генеральної Асамблеї ООН № 60/147 від 15 грудня 2005 року, якою закріплено п'ять форм відшкодування: реституцію, компенсацію, реабілітацію, сатисфакцію та гарантії неповторення (п. 18 розд. IX) [47].

Відповідно до п. 19 розд. IX зазначеної Резолюції, реституція спрямована на максимально можливе відновлення становища потерпілої особи, яке існувало до порушення. Залежно від обставин, вона може включати відновлення особистої свободи, реалізацію прав людини, відновлення ідентичності, сімейного життя та громадянства, повернення до місця проживання, поновлення на роботі та повернення майна [47]. Таким чином, реституція є складовою ширшого механізму відшкодування, який, у свою чергу, становить один із ключових елементів перехідного правосуддя.

У правничій доктрині поняття реституції має двовимірний характер. Як зазначено в «Юридичній енциклопедії» за редакцією Ю. С. Шемшученка, у цивільно-правовому аспекті воно пов'язане з наслідками недійсності правочину (ч. 1 ст. 216 Цивільного кодексу України), тоді як у міжнародному праві реституція розглядається як форма матеріально-правової відповідальності держави за міжнародно-протиправне діяння, спрямована на відновлення попереднього стану та усунення або мінімізацію завданої шкоди [51].

Історично поняття реституції бере свій початок у римському праві, де воно було відоме як *restitutio in integrum* – надзвичайний правовий засіб, спрямований на відновлення попереднього правового та фактичного стану особи у випадках, коли формальне застосування чинних норм призводило до очевидної несправедливості. У класичному римському праві цей інститут застосовувався, зокрема, у випадках обману, примусу, помилки або зловживання процесуальними формальностями та мав на меті не покарання правопорушника, а усунення наслідків завданої шкоди шляхом повернення до *status quo ante* [52, с. 298–300; 53].

У сучасній міжнародно-правовій доктрині зазначений підхід трансформувався у базовий принцип відповідальності держави за міжнародно-протиправні діяння. Як зазначається в енциклопедичних матеріалах Oxford

Public International Law, реституція розглядається як первинна форма відшкодування, що має пріоритет над компенсацією, оскільки саме вона найбільш повно відновлює порушене право, усуваючи наслідки правопорушення, а не лише їх фінансовий еквівалент [53]. Відповідно, компенсація застосовується лише у випадках, коли реституція є фактично або юридично неможливою.

Подібний підхід закріплено у Проекті статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння, підготовленому Комісією міжнародного права ООН. Відповідно до статті 35, реституція полягає в обов'язку держави відновити ситуацію, що існувала до вчинення міжнародно-протиправного діяння, за умови, що таке відновлення не є матеріально неможливим або непропорційно обтяжливим порівняно з компенсацією. У Коментарях до цієї статті уточнюється, що реституція може охоплювати як матеріальні об'єкти (територію, майно, житло), так і нематеріальні блага, зокрема відновлення особистої свободи, правового статусу, громадянства, свободи пересування та доступу до правосуддя [54, с. 96–97].

У доктрині перехідного правосуддя реституція розглядається не лише як одна з форм відшкодування, а як базовий інструмент відновлення правового та соціального статусу жертви. В аналітичній доповіді Міжнародного центру перехідного правосуддя *Reparations in Theory and Practice* наголошується, що саме реституція найбільш безпосередньо спрямована на усунення наслідків порушення, оскільки має на меті відновлення становища, яке існувало до вчинення міжнародно-протиправного діяння.

На відміну від компенсації, яка має замісний характер, реституція орієнтована на повернення конкретних матеріальних і нематеріальних прав – зокрема права власності, свободи пересування, громадянського статусу, доступу до житла, праці та сімейного життя [55].

У цьому контексті реституція виконує не лише відновну, а й символічну функцію, підтверджуючи визнання жертви як носія порушених прав, а не об'єкта державної допомоги. Як підкреслюється в документах Міжнародного центру

перехідного правосуддя, ефективність реституційних заходів істотно залежить від їх поєднання з іншими елементами перехідного правосуддя – встановленням істини, притягненням винних до відповідальності та інституційними реформами. Відсутність такого взаємозв'язку може звести реституцію до формального інструменту, що не забезпечує ані відновлення довіри до держави, ані гарантій неповторення порушень [55].

З огляду на викладене, реституція, на відміну від компенсації, яка має переважно замісний характер, спрямована на реальне повернення втраченого – майна, правового статусу, ідентичності або можливості реалізації базових прав.

У межах концепції перехідного правосуддя реституція не функціонує ізольовано, а інтегрується з іншими формами відшкодування та інституційними реформами. Водночас саме вона забезпечує матеріальне наповнення принципу справедливості, переводячи його з декларативного рівня у площину конкретних відновних дій. У цьому сенсі реституція виступає не лише правовим механізмом, а й індикатором спроможності держави реально відновлювати порушені права та усувати наслідки системних порушень у період політичного переходу.

Прикладний вимір реалізації реституції в умовах збройного конфлікту детально проаналізовано у дослідженні Ю. В. Гоцуляка, присвяченому правовим та доказовим аспектам відновлення порушених прав жертв воєнних злочинів. Автор обґрунтовує, що реституція та відшкодування шкоди є ключовими компонентами перехідного правосуддя, спрямованими на відновлення *status quo ante* та формування підґрунтя для постконфліктної відбудови суспільства. При цьому підкреслюється, що ефективність реституції безпосередньо залежить від належного документування порушень, встановлення причинно-наслідкового зв'язку між протиправними діями та завданою шкодою, а також від інституційної спроможності держави забезпечити реалізацію відповідних рішень у судових і позасудових процедурах [56, с. 137–140].

Важливим елементом конкретизації зазначених підходів є практика Європейського суду з прав людини, яка формує наднаціональні стандарти реституції та відшкодування шкоди у державах – членах Ради Європи. Як

обґрунтовано показано у дослідженні В. Б. Скоморовського, ЄСПЛ відіграє системоутворювальну роль у визначенні змісту реституції як одного з напрямів перехідного правосуддя, зокрема через тлумачення статті 1 Протоколу № 1 та статті 41 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Суд виходить із пріоритету реального відновлення порушеного права власності або, за неможливості такого відновлення, із забезпечення «повного і справедливого відшкодування», що охоплює як матеріальні, так і нематеріальні втрати потерпілих [57, с. 2895–2900].

Автор підкреслює, що в межах європейської правової традиції реституція не зводиться до суто приватноправового повернення майна, а розглядається як інструмент відновлення довіри до державних інституцій і утвердження принципу верховенства права в постконфліктних і транзитивних суспільствах. Саме через обов’язковість виконання рішень Європейського суду з прав людини реституція набуває публічно-правового виміру, стаючи критерієм добросовісності держави та її здатності виконувати позитивні зобов’язання щодо захисту прав людини.

Узагальнюючи викладене, вважаємо, що реституція в межах концепції перехідного правосуддя має розумітися не як формально-юридичний інструмент повернення майна чи відновлення окремого суб’єктивного права, а як комплексний відновний механізм, спрямований на реальне повернення жертви до максимально можливого стану правової, соціальної та особистої автономії, який існував до порушення. Її сутність полягає у відновленні *status quo ante* не лише в матеріальному, а й у нематеріальному вимірі – через відновлення правового статусу, свободи пересування, громадянської ідентичності, доступу до житла, праці, сімейного життя та ефективного правосуддя.

На відміну від компенсації, що має замісний і переважно фінансовий характер, реституція орієнтована на усунення наслідків правопорушення шляхом фактичного відновлення порушених прав і соціальних зв’язків. У цьому сенсі вона виконує не лише відновну, а й публічно-правову та символічну функцію,

засвідчуючи визнання державою жертви як носія порушених прав і підтверджуючи її готовність нести відповідальність за минулі порушення.

Таким чином, у системі перехідного правосуддя реституція постає ключовим індикатором спроможності держави забезпечити верховенство права в умовах політичного переходу, трансформуючи принцип справедливості з декларативної категорії у площину конкретних, вимірюваних відновних дій.

Практика демонструє, що потреба у реституційних заходах виникає в різних контекстах, від цільових програм для окремих груп постраждалих до масштабних національних ініціатив. Так, під час засідання міжнародної експертної групи ООН «Правда, правосуддя перехідного періоду та процеси примирення» (Сантьяго, Чилі, 15–17 листопада 2022 р.) обговорювалися підходи до відновлення прав жертв насильства в інтернатних закладах Канади; діяльність Комісії з питань правди і примирення у цьому контексті детально висвітлює Б. Ганн [58]. У США дискусія щодо репарацій нащадкам поневолених осіб, як зазначає Дж. Опе Скотт, ґрунтується на поєднанні моральних і юридичних аргументів та розглядається як складова ширшої архітектури перехідного правосуддя [59, с. 272–277].

Показовими є приклади застосування реституції на національному рівні. У Гватемалі після збройного конфлікту (1960–1996) програми повернення майна та компенсацій реалізовувалися за активної участі громад, зокрема *Comunidades de Población en Resistencia de la Sierra* [60, с. 6–10]. У Боснії і Герцеговині Дейтонські домовленості передбачили механізми відновлення майнових прав біженців і внутрішньо переміщених осіб через діяльність Комісії з майнових вимог (CRPC) та подальше виконання її рішень національними судами [61]. У Південній Африці Закон про реституцію прав на землю (1994 р.) створив правову основу для повернення земель або надання компенсації особам і громадам, позбавленим власності внаслідок політики апартеїду [62]; станом на травень 2023 р. задоволено 65 410 із 82 976 поданих заяв [63].

Окрему площину становлять репараційні програми, що поєднують реституційні елементи з іншими формами відшкодування. Після падіння

військової диктатури Аргентина запровадила низку нормативно-правових актів, спрямованих на компенсацію шкоди жертвам «Брудної війни», зокрема Закон № 23.466 (1986 р.) щодо пенсій родичам зниклих [48], Закон № 24.043 (1991 р.) про компенсації незаконно затриманим [49] та Закон № 24.411, який розширив коло отримувачів компенсацій [50].

Узагальнюючи, реституція є ключовим компонентом перехідного правосуддя, спрямованим на *restitutio in integrum* – максимально можливе відновлення первісного стану потерпілих або надання адекватного еквівалента у разі неможливості повного відновлення. Її нормативна основа поєднується з різноманітними практиками реалізації, що дозволяє адаптувати відповідні механізми до конкретного соціально-правового контексту та досягати таких цілей, як індивідуальне відшкодування, відновлення суспільної довіри та забезпечення гарантій неповторення порушень.

Питання реституції як складового елементу перехідного правосуддя були частково досліджені автором у попередніх наукових публікаціях.

Отже, реституція є одним із ключових механізмів реалізації концепції перехідного правосуддя, який поєднує міжнародно-правові стандарти (зокрема положення Резолюції Генеральної Асамблеї ООН № 60/147 [47]) із практичними інструментами відновлення порушених прав. Її сутність полягає у максимально можливому відновленні первісного стану потерпілих (*restitutio in integrum*) або наданні еквівалентного відшкодування у випадках, коли таке відновлення є неможливим.

Аналіз як нормативних джерел (зокрема джерела № 47), так і різноманітних історичних прикладів (джерела № 38–50, 59–63) засвідчує, що реституція може набувати різних форм, від повернення майна та відновлення правового статусу до комплексних репараційних програм, інтегрованих у процеси національного примирення та інституційних трансформацій. У різних контекстах вона виступає як правовий обов'язок держави та як інструмент відновлення суспільної довіри, сприяючи утвердженню верховенства права у постконфліктних суспільствах.

Таким чином, реституція є не лише окремим видом відшкодування, а й структуроутворювальним елементом системи перехідного правосуддя, що забезпечує зв'язок між індивідуальними правами жертв і публічною відповідальністю держави за подолання наслідків масових порушень.

Узагальнюючи проаналізовані теоретичні підходи, міжнародно-правові стандарти та сучасну практику реалізації механізмів відшкодування шкоди, доцільно сформулювати авторське бачення реституції у контексті перехідного правосуддя.

У межах даного дослідження реституція розглядається не лише як окремий правовий інститут цивільно-правового або міжнародно-правового характеру, а як комплексний елемент системи перехідного правосуддя, спрямований на відновлення порушених майнових прав осіб, які постраждали внаслідок масових порушень прав людини, збройних конфліктів або інших системних трансформаційних процесів.

На підставі проведеного дослідження пропонується визначати реституцію як комплексний правовий механізм відновлення порушених майнових прав, що функціонує у системі перехідного правосуддя та спрямований на повернення або компенсацію втраченого майна, відновлення справедливості та забезпечення ефективного захисту прав осіб, які постраждали внаслідок збройних конфліктів чи масових порушень прав людини, з урахуванням національних і міжнародних правових стандартів.

Таке розуміння реституції дозволяє розглядати її не лише як інструмент матеріального відшкодування, а і як ключовий елемент відновлення суспільної справедливості, зміцнення верховенства права та формування довіри до державних і міжнародних інституцій у постконфліктному суспільстві.

Висновки до розділу 1

У першому розділі дисертації досліджено теоретичні засади формування та розвитку концепції перехідного правосуддя, а також визначено місце реституції

у структурі механізмів відновлення порушених прав. На підставі проведеного аналізу сформульовано такі висновки.

Дослідження еволюції уявлень про правосуддя засвідчило, що сучасне розуміння перехідного правосуддя сформувалося на перетині філософських, правових і політичних концепцій справедливості. Від античних уявлень про розподільчу та вирівнювальну справедливість (Арістотель) через доктрину природного права (Г. Гроцій, Дж. Локк, Ш. Монтеск'є) сформувалися теоретичні передумови сучасної моделі правосуддя, що поєднує принципи верховенства права, гарантії прав людини та інституційні механізми їх забезпечення.

Встановлено, що перехідне правосуддя виникло як відповідь міжнародної спільноти на необхідність подолання наслідків масових порушень прав людини, характерних для авторитарних режимів, збройних конфліктів та воєн. У сучасній правовій доктрині воно розглядається як комплекс судових і позасудових механізмів, спрямованих на встановлення істини, притягнення винних до відповідальності, відшкодування шкоди постраждалим та проведення інституційних реформ із метою запобігання повторенню порушень у майбутньому.

Аналіз структури перехідного правосуддя дозволив визначити його основні складові елементи: кримінальне переслідування осіб, відповідальних за міжнародні злочини; механізми встановлення історичної правди; програми репарацій і відшкодування шкоди; інституційні реформи, спрямовані на відновлення довіри до державних інституцій та забезпечення ефективного функціонування правової системи.

Обґрунтовано, що важливим напрямом реалізації концепції перехідного правосуддя є реституція як напрям реалізації концепції та як правовий механізм відновлення порушених майнових прав осіб, які постраждали внаслідок збройних конфліктів та масових порушень прав людини. Її сутність полягає у поверненні втраченого майна або наданні еквівалентної компенсації з метою відновлення попереднього правового та майнового стану постраждалої особи.

Встановлено, що у системі перехідного правосуддя реституція виконує не лише компенсаційну, а й відновлювальну функцію, оскільки спрямована на відновлення справедливості, усунення наслідків порушень прав людини та зміцнення довіри до державних інституцій у постконфліктний період. Вона функціонує у взаємозв'язку з іншими елементами перехідного правосуддя – кримінальним переслідуванням, встановленням істини та інституційними реформами, формуючи цілісний механізм подолання наслідків конфлікту.

Отже, проведені дослідження дозволили визначити перехідне правосуддя як комплексну систему правових та інституційних механізмів, спрямованих на подолання наслідків масових порушень прав людини та відновлення справедливості у перехідний період. У цій системі реституція посідає ключове місце як один із базових інструментів відновлення порушених майнових прав і забезпечення ефективного захисту осіб, які постраждали внаслідок збройних конфліктів.

РОЗДІЛ 2

РЕСТИТУЦІЙНІ МЕХАНІЗМИ ТА ЇХ РОЛЬ У ВІДНОВЛЕННІ ПОРУШЕНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ: МІЖНАРОДНИЙ ВИМІР ТА ВІТЧИЗНЯНИЙ ДОСВІД

2.1. Комплексні наслідки російської збройної агресії проти України

24 лютого 2022 року у зв'язку зі збройною агресією Російської Федерації проти України на всій території України було введено воєнний стан [64]. Указ Президента України від 24 лютого 2022 року № 64/2022 затверджено Законом України від 24 лютого 2022 року № 2102-IX [65].

Резолюція Генеральної Асамблеї ООН № 3314 (XXIX) від 14 грудня 1974 року визначає агресію як застосування збройної сили однією державою проти суверенітету, територіальної цілісності або політичної незалежності іншої держави [66].

Попри те, що збройна агресія Російської Федерації проти України фактично розпочалася ще у 2014 році, її повномасштабна фаза настала 24 лютого 2022 року. Ще листом Постійного представника України при Організації Об'єднаних Націй від 28 лютого 2014 року на ім'я Голови Ради Безпеки ООН (S/2014/136) Україна звернула увагу міжнародного співтовариства на загрозу суверенітету та територіальній цілісності держави внаслідок російської військової інтервенції в Криму. Водночас широке міжнародне політико-правове засудження дій Російської Федерації як агресії проти України було закріплено, зокрема, у Резолюції Генеральної Асамблеї ООН A/RES/ES-11/1 від 2 березня 2022 року [67].

Зазначеною резолюцією Генеральна Асамблея ООН засудила агресію Російської Федерації проти України, висловила вимогу щодо негайного припинення застосування сили проти України та зобов'язала Російську Федерацію утримуватися від будь-якої подальшої протиправної погрози силою або її застосування. Сам факт ухвалення цієї резолюції після тривалого періоду

міжнародно-правового реагування на події, що розпочалися у 2014 році, має важливе значення для фіксації міжнародної позиції щодо протиправності дій держави-агресора.

Водночас ухвалення Резолюції A/RES/ES-11/1 не зупинило збройної агресії Російської Федерації. Воєнні дії, окупація частини територій України, руйнування цивільної інфраструктури та масові порушення прав людини продовжують спричиняти масштабні людські, соціальні, економічні та правові наслідки.

Будь-яка збройна агресія має комплексні наслідки, і агресія Російської Федерації проти України не є винятком. У межах цього підрозділу основну увагу зосереджено на економічних збитках, завданих Україні, які можуть бути зафіксовані та оцінені у кількісних показниках. Водночас слід підкреслити, що найвищу соціальну цінність – людське життя – неможливо виміряти економічними категоріями. Жодні фінансові показники не здатні відобразити глибину трагедії родин, які втратили близьких, а також масштаб психологічних травм, яких зазнало українське суспільство. Такі наслідки потребують окремого міждисциплінарного аналізу із залученням соціологічних, психологічних і гуманітарних досліджень.

У квітні 2024 року KSE Institute опублікував Звіт про прямі збитки інфраструктури від руйнувань унаслідок військової агресії Росії проти України станом на початок 2024 року. Звіт охоплює період з лютого 2022 року по січень 2024 року та оцінює лише прямі збитки (damages), завдані економіці України, відповідно до методології Світового банку. За даними цього звіту, з початку повномасштабного російського вторгнення загальна сума прямих збитків житловій і нежитловій нерухомості, іншій інфраструктурі, транспортним засобам і товарним запасам перевищила 157 млрд дол. США за вартістю заміщення [68]. Вартість заміщення – це визначена на дату оцінки поточна вартість витрат на створення або придбання нового об'єкта, подібного до об'єкта оцінки, який може бути його рівноцінною заміною [69].

Зазначений звіт структурує прямі збитки за такими секторами:

- соціальний сектор, що охоплює збитки, завдані житловому фонду, адміністративним будівлям, об'єктам охорони здоров'я, освітнім закладам, об'єктам наукової інфраструктури, соціального захисту, культури, спорту та туризму;
- продуктивний сектор, до якого належать активи підприємств, промислові об'єкти, роздрібна торгівля, агропромисловий комплекс і земельні ресурси;
- сектор інфраструктури, який охоплює транспортну, дорожню, залізничну, авіаційну, портову, поштову, цифрову, енергетичну та житлово-комунальну інфраструктуру, а також збитки, завдані транспортним засобам;
- фінансовий сектор, основною складовою якого є банківська система.

10 червня 2024 року KSE Institute оприлюднив інформацію про втрати енергетичного сектору України, які станом на травень 2024 року внаслідок повномасштабного вторгнення Російської Федерації перевищили 56 млрд дол. США [70]. Це свідчить про стрімке зростання втрат в енергетичному секторі порівняно з показниками, зафіксованими у звіті станом на січень 2024 року.

Окремої уваги потребують втрати мікро-, малих і середніх підприємств. Центр економічного відновлення та міжнародна група компаній ADVANTER GROUP у межах проєкту Програми розвитку ООН (UNDP) «Підтримка України» у 2024 році провели оцінку впливу війни на мікро-, малі та середні підприємства в Україні. У дослідженні зазначено, що ММСП є основою економіки України: вони становлять 99,98 % усіх суб'єктів господарювання, забезпечують 74 % робочих місць і створюють 64 % доданої вартості. Крім того, за дев'ять місяців 2022 року підприємства повідомили про загальні збитки у розмірі 134,7 млрд грн. Найбільших збитків зазнали підприємства переробної промисловості – 82,7 млрд грн, а також сектор постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря – 75,9 млрд грн [71].

На початку 2023 року під час засідання Уряду Прем'єр-міністр України Денис Шмигаль зазначив, що збитки, завдані Україні внаслідок війни, перевищують 700 млрд дол. США [72].

Крім того, ще у травні 2022 року фахівці Національного банку України зазначали, що втрати фізичного капіталу внаслідок війни перевищують 92 млрд дол. США [73]. Фізичний капітал – це капітал, що виступає джерелом доходу від використання у процесі виробництва товарів і послуг машин, устаткування, будівель, споруд, землі, напівфабрикатів і готової продукції [74, с. 31–32].

Міжнародні партнери спільно з Урядом України також регулярно оновлюють оцінки збитків і потреб відбудови. У лютому 2025 року було оприлюднено четверту «Швидку оцінку завданої шкоди та потреб на відновлення» (RDNA4), що охоплює період до грудня 2024 року. Згідно з RDNA4, пряма фізична шкода Україні досягла 176 млрд дол. США (для порівняння: роком раніше – 152 млрд дол. США), тоді як загальні потреби у відновленні та реконструкції протягом наступних десяти років оцінено приблизно у 524 млрд дол. США [75].

Зазначений обсяг у майже 2,8 раза перевищує прогнозований ВВП України на 2024 рік і на 7–8 % перевищує попередню оцінку потреб (486 млрд дол. США). Найбільших втрат зазнали житловий сектор, транспортна інфраструктура, енергетика, торгівля і промисловість, а також система освіти. За наявними оцінками, внаслідок війни пошкоджено або зруйновано близько 13 % житлового фонду країни (понад 2,5 млн домогосподарств), а кількість пошкоджених об'єктів енергетичної інфраструктури зросла на 70 % порівняно з попередніми розрахунками [75].

Улітку 2025 року на Міжнародній конференції з відновлення України (URC-2025) Прем'єр-міністр України Денис Шмигаль зазначив, що відбудова та модернізація України потребуватимуть близько 1 трлн дол. США протягом 14 років [76]. За його словами, відповідна концепція передбачає створення двох ключових фінансових інструментів:

- «Фонду України» обсягом 540 млрд дол. США (що відповідає оцінці Світового банку щодо потреб відбудови), який планується наповнювати за рахунок конфіскованих активів Російської Федерації та спеціального податку на російський експорт сировини;

- Європейського структурного фонду підтримки України обсягом 460 млрд дол. США, орієнтованого на залучення приватних інвестицій.

Такий підхід підкреслює безпрецедентний масштаб ресурсів, необхідних для післявоєнного відновлення держави.

Станом на початок жовтня 2025 року Державна екологічна інспекція України оприлюднила оновлені оцінки збитків, завданих довкіллю внаслідок повномасштабної збройної агресії Російської Федерації, що триває з 24 лютого 2022 року. Загальна сума задокументованих екологічних втрат оцінюється приблизно у 5 трлн 917 млрд грн [77].

У структурі цих збитків враховано шкоду, завдану:

- атмосферному повітрю (внаслідок горіння нафтопродуктів, пожеж та інших техногенних факторів);
- водним ресурсам (забруднення, засмічення, несанкціоноване використання водних об'єктів);
- земельним ресурсам (засмічення та хімічне забруднення ґрунтів);
- природно-заповідному фонду (знищення рослинності, пошкодження екосистем, втрати біорізноманіття).

При цьому наголошується, що наведені показники відображають лише задокументовані випадки і не охоплюють повного масштабу екологічних втрат, які ще потребують виявлення та фіксації.

Наведені дані свідчать про системний, багатовимірний і довготривалий характер наслідків збройної агресії Російської Федерації проти України. Вони охоплюють не лише матеріальні й економічні збитки, але й глибокі соціальні, гуманітарні та екологічні втрати. З початку повномасштабного вторгнення спостерігається стійка тенденція до зростання обсягів прямих і непрямих збитків у ключових секторах держави – соціальному, інфраструктурному, виробничому, фінансовому та екологічному.

Аналіз даних уряду України, міжнародних фінансових інституцій та аналітичних центрів свідчить, що загальна вартість завданої шкоди та потреб відбудови обчислюється сотнями мільярдів доларів США, а за окремими

оцінками досягає трильйонних масштабів. Це підкреслює безпрецедентний рівень руйнувань і втрат, з якими зіткнулася держава.

Постійне оновлення аналітичних звітів (KSE Institute, RDNA4, оцінки міжнародних організацій, урядові дані) демонструє не лише динаміку зростання збитків, але й розширення кола секторів, що зазнають негативного впливу. Війна спричиняє руйнування житлового фонду, інфраструктури, промислових об'єктів, енергетичних систем, деградацію екосистем, а також підриває соціально-економічний потенціал держави в цілому.

З кожним днем збройної агресії обсяг завданих Україні збитків продовжує зростати. Водночас різні підходи до їх оцінки залежать від застосованих методик фіксації, які перебувають у стані активного розвитку та вдосконалення.

У зв'язку з цим подальший науковий аналіз доцільно зосередити на дослідженні та узагальненні існуючих механізмів фіксації порушень, визначенні їх ефективності, виявленні прогалин і можливостей їх гармонізації з міжнародними стандартами. Це становить ключову передумову для забезпечення належного відшкодування шкоди та ефективної реалізації принципів перехідного правосуддя в Україні.

2.2. Міжнародний досвід фіксації порушень прав людини і реалізації реституційних механізмів на прикладі окремих країн Європи

Як уже зазначалося раніше (розділ 1, підрозділ 1.2), Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН № 60/147 від 15 грудня 2005 року визначено основні принципи та керівні положення щодо права на захист і відшкодування для жертв грубих порушень міжнародного права прав людини та серйозних порушень міжнародного гуманітарного права (далі – Резолюція № 60/147).

Зазначена Резолюція, зокрема, закріплює, що жертвам порушень прав людини та міжнародного гуманітарного права має бути забезпечене повне відшкодування з урахуванням тяжкості порушення та індивідуальних обставин кожного випадку. Відповідно до пункту 18 розділу IX Резолюції № 60/147, таке

відшкодування може здійснюватися у формах реституції, компенсації, реабілітації, сатисфакції та гарантій неповторення.

Згідно з пунктом 19 розділу IX Резолюції № 60/147, реституція має на меті відновлення становища жертви до стану, в якому вона перебувала до порушення. У відповідних випадках реституція може включати: відновлення свободи, забезпечення прав людини, ідентичності, сімейного життя та громадянства, повернення до місця проживання, поновлення на роботі та повернення майна.

Водночас для забезпечення ефективного відшкодування, незалежно від його форми (у тому числі реституції), необхідною передумовою є належна фіксація порушень. Будь-яке правопорушення повинно бути задокументоване на достатньому рівні для підтвердження факту завдання шкоди, встановлення причинно-наслідкового зв'язку та визначення обсягу відшкодування.

Дослідження міжнародної практики перехідного правосуддя в умовах збройних конфліктів або агресії дозволяє виокремити низку ефективних моделей фіксації збитків та реалізації реституційних механізмів.

Після парафування Генеральної рамкової угоди про мир у Боснії і Герцеговині 21 листопада 1995 року в Дейтоні та її підписання 14 грудня 1995 року в Парижі (далі – Дейтонська угода), питання повернення майна біженців і внутрішньо переміщених осіб було покладено на спеціально створену Комісію у справах переміщених осіб та біженців (англ. Commission for Displaced Persons and Refugees).

Зазначена Комісія, зі штаб-квартирою в Сараєво, функціонувала до 2003 року та відігравала ключову роль у реалізації реституційних механізмів. До її повноважень належало вирішення питань повернення нерухомого майна, яке не було добровільно відчужене чи іншим чином передане після 1 квітня 1992 року, а також щодо якого власники або їхні правонаступники втратили можливість володіння.

Фактично діяльність Комісії була спрямована на:

- повернення незаконно вилученого майна законним власникам;
- відновлення права володіння і користування майном;

- або, у випадках неможливості повернення (зокрема через знищення майна), забезпечення відповідного відшкодування [78].

Питання реалізації реституційних механізмів після підписання Дейтонської угоди стали предметом ґрунтовного наукового аналізу. У працях низки дослідників розкрито як досягнення у сфері відновлення прав колишніх власників, так і численні практичні, інституційні та політичні бар'єри, що супроводжували процес повернення майна та реінтеграції біженців.

Зокрема, С. В. Philpott зазначає, що менш ніж через десятиліття після завершення війни було вирішено понад 90 % із 211 871 заяв на реституцію нерухомого майна. На його думку, ключовим фактором ефективності стало переосмислення концептуального підходу – перехід від етнічно орієнтованої політики «повернення населення» до утвердження універсальних прав власності та принципу верховенства права.

Такий підхід сприяв деполітизації процесу реституції, забезпеченню більш неупередженого застосування правових процедур і підвищенню довіри до інституцій. Крім того, дослідник підкреслює важливість стандартизації процедур і міжнародного контролю за їх реалізацією, що значною мірою забезпечувалося через діяльність комісій з майнових претензій [79, с. 42–49].

Важливим теоретичним і практичним аспектом реалізації реституційних механізмів у постконфліктних умовах є визначення правової природи права на реституцію та його співвідношення з правом на повернення біженців і внутрішньо переміщених осіб.

Як зазначає Rhodri C. Williams, однією з ключових методологічних проблем у Боснії і Герцеговині була так звана «подвійна природа» права на післяконфліктну реституцію. З одного боку, воно розглядалося як елемент забезпечення права на повернення, а з іншого – як самостійне суб'єктивне право, що виникає як юридичний механізм відновлення порушених прав власності та житла внаслідок етнічних чисток і примусових переміщень. Така амбівалентність суттєво ускладнила імплементацію реституційних програм, оскільки на початкових етапах вони базувалися на припущенні, що реституція є

інструментом фізичного повернення, а не автономною правовою категорією [80, с. 450–456].

Williams підкреслює, що на ранніх стадіях міжнародна спільнота застосовувала так званий *return-based approach* (підхід, орієнтований на повернення), у межах якого реституційні механізми розглядалися як допоміжний інструмент забезпечення реінтеграції населення. Це проявлялося, зокрема, у відмові міжнародних донорів фінансувати компенсаційні виплати особам, які не мали наміру повертатися, на користь фінансування відбудови житла для тих, хто погоджувався на фактичне повернення.

Однак такий підхід виявився недостатньо ефективним. Темпи фізичного повернення не відповідали темпам юридичного відновлення прав власності, що призвело до накопичення значної кількості невирішених справ і посилення політичної напруги між етнічними спільнотами [80, с. 478–486].

Переломним етапом стало поступове зміщення від підходу, орієнтованого на повернення, до *rights-based approach* (підходу, заснованого на правах). У межах цього підходу реституція була переосмислена як автономне право, реалізація якого не залежить від фактичного фізичного повернення власника. Як зазначає Williams, така трансформація дозволила:

- деполітизувати процес реституції;
- підвищити ефективність адміністративних процедур;
- розблокувати значну кількість майнових претензій, які тривалий час не реалізовувалися через спротив місцевих органів влади [80, с. 552–553].

У результаті Боснія і Герцеговина стала прецедентною моделлю для розвитку міжнародно-правових стандартів у сфері реституції. Саме на основі цього досвіду було сформульовано так звані «Принципи Пінейру» (2005), які закріпили підхід до реституції як самостійного, автономного права, що не залежить від фактичного повернення і не може обмежуватися політичними міркуваннями. Зазначені принципи набули важливого значення для подальшого розвитку практики перехідного правосуддя в інших постконфліктних контекстах, зокрема у Косово, Іраку та Палестині [80, с. 543–554].

Отже, проведений аналіз дозволяє зробити висновок, що ефективність післяконфліктної реституції залежить не лише від кількісних показників задоволення майнових вимог, але й від належного концептуального та інституційного підходу до організації цього процесу.

Досвід Боснії і Герцеговини свідчить, що ключовими чинниками ефективності реституційних механізмів є:

- чітке правове визначення природи реституції;
- деполітизація процедур її реалізації;
- створення стабільної та функціональної адміністративної інфраструктури.

Таким чином, боснійський кейс є не лише прикладом масштабної реалізації реституції, а й важливою платформою для формування сучасних міжнародних стандартів у цій сфері.

Водночас для комплексного розуміння ефективності реституційних процесів недостатньо обмежуватися аналізом концептуальних моделей і адміністративних механізмів. Не менш важливим є дослідження правової природи самого права на житло та власність у постконфліктному контексті, а також юридичних і політичних викликів, що виникають у процесі його реалізації.

У цьому аспекті значний внесок зробив Antoine Christian Buuse, який здійснив ґрунтовний аналіз правових і політичних дилем реалізації права на житло та власність у постконфліктний період. Дослідник розглядає післявоєнну реституцію в Боснії і Герцеговині крізь призму європейських стандартів прав людини, зокрема статті 8 та статті 1 Першого протоколу до Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, а також практики Європейського суду з прав людини.

А. С. Buuse підкреслює, що право на житло та власність у постконфліктному контексті має подвійну природу:

- як індивідуальне суб'єктивне право, що підлягає захисту в межах міжнародно-правових механізмів;

- як політико-правовий інструмент відновлення довоєнного етнодемографічного балансу, тісно пов'язаний із процесами повернення та реінтеграції переміщених осіб [81].

У центрі уваги дослідження А. С. Buuse перебуває взаємодія міжнародних стандартів із національними механізмами реалізації реституції. Хоча після підписання Дейтонської угоди міжнародна спільнота закріпила обов'язок держави гарантувати повернення житла та майна у Додатку 7, фактичне виконання цих зобов'язань значною мірою залежало від ефективності національних інституцій.

Автор показує, що національні адміністративні органи часто були інституційно слабкими, політизованими або навіть саботували виконання міжнародних рішень. У зв'язку з цим міжнародні інституції, зокрема Офіс Високого представника (OHR) та Комісія з майнових претензій (CRPC), були змушені перебирати на себе функції контролю, координації та корекції відповідних процесів.

У результаті сформувалася складна система багаторівневого врядування, у межах якої чіткі міжнародно-правові стандарти співіснували з обмеженою адміністративною спроможністю держави та значним політичним опором на локальному рівні [81].

Окрему увагу А. С. Buuse приділяє проблемі примусового виконання рішень. Формально більшість майнових претензій була вирішена, однак реальне відновлення права власності значною мірою залежало від ефективності національних інституцій. Автор виявляє низку системних вад, що істотно ускладнювали практичну реалізацію реституційних механізмів:

- відсутність ефективних виконавчих механізмів – міжнародні органи не мали повноважень для безпосереднього виконання рішень, тоді як національні інституції нерідко їх саботували;
- обмеженість адміністративних і фінансових ресурсів, що ускладнювало масове виселення незаконних мешканців та належну реєстрацію прав власності;

- ризики безпеки, які поліція та місцева влада часто використовували як формальне обґрунтування бездіяльності.

У підсумку спостерігалася суттєва асиметрія між кількістю прийнятих рішень та рівнем їх фактичного виконання, що ставить під сумнів ефективність реституції як інструменту відновлення справедливості за відсутності належної інституційної архітектури [81].

Таким чином, дослідження А. С. Buysel дозволяє розкрити ще один важливий вимір реституційних процесів – інституційно-правовий та політичний аспект їх реалізації, який є ключовим для повного відновлення порушених прав у постконфліктних суспільствах. Досвід Боснії і Герцеговини переконливо демонструє, що навіть за наявності міжнародних стандартів і формально ефективних процедур реальна дієвість реституції залежить від узгодженості правових механізмів, адміністративної спроможності держави та політичної волі.

Окремий пласт наукових досліджень зосереджений на соціальних наслідках реалізації реституційних механізмів, зокрема на питанні, наскільки відновлення прав власності сприяло поверненню населення та подоланню післявоєнної етнічної сегрегації. Вагомий внесок у цю дискусію зроблено в праці Deniz Şenol Sert «Reversing Segregation? The Property Restitution Process in Post-war Bosnia» (2011), у якій післявоєнна реституція аналізується крізь призму етнополітичних трансформацій і локальних соціальних процесів.

Авторка зазначає, що масштаби реституції в Боснії і Герцеговині були безпрецедентними: до 2005 року близько 99 % майнових претензій було юридично задоволено, а 93 % – фактично виконано. Водночас D. Ş. Sert критично переосмислює базове припущення дейтонського процесу, відповідно до якого повернення власності автоматично мало призвести до відновлення довоєнного етнічного складу громад. На її думку, юридичний успіх реституції не трансформувався у відповідний соціальний результат: значна частина населення не повернулася до своїх домівок, а відновлене житло часто використовувалося як економічний актив (для продажу або обміну), а не як місце постійного проживання [82].

Sert виокремлює низку чинників, які істотно обмежували реальне фізичне повернення населення:

- страх і відсутність належних гарантій безпеки, особливо в громадах із домінуванням іншої етнічної групи;
- економічні труднощі, пов'язані з відбудовою інфраструктури та браком робочих місць у місцях попереднього проживання;
- соціально-психологічні бар'єри, зумовлені травматичним досвідом, недовірою та небажанням повертатися до середовища, де відбувалися масові злочини;
- локальна політична обструкція, коли органи влади свідомо перешкоджали реінтеграції меншин через адміністративні затримки, саботаж або суперечливі управлінські рішення [82, с. 225–229].

У роботі також проаналізовано локальні варіації процесів повернення: у низці муніципалітетів (наприклад, Drvar, Prijedor, Mostar) спостерігалася суттєва різниця у темпах і характері реінтеграції. Це пояснювалося різним ступенем міжнародного тиску, рівнем безпеки, економічною ситуацією та політичним контекстом. D. Š. Sert показує, що навіть за формальної однаковості правових процедур практичні результати істотно відрізнялися між регіонами, що підкреслює значення місцевого соціально-політичного середовища для реалізації реституційних процесів.

Зрештою, D. Š. Sert доходить висновку про наявність суттєвого розриву між юридичною реституцією та соціальною реінтеграцією. Вона наголошує, що реституцію слід розглядати не як автоматичний механізм «зворотної етнічної інтеграції», а як самостійний правовий інструмент, який забезпечує відновлення порушених майнових прав незалежно від факту фізичного повернення. Спроби використати реституцію як засіб відновлення довоєнної етнічної мозаїки виявилися обмеженими через глибину конфліктних травм та об'єктивні соціально-економічні бар'єри [82, с. 230–231].

З наведеного дослідження можна дійти висновку, що навіть добре розбудовані юридичні механізми реституції не гарантують реального

повернення населення та відновлення соціальної структури, зруйнованої війною. Реституція спрацювала як ефективний правовий інструмент фіксації та відновлення майнових прав, однак її соціальний ефект виявився значно обмеженішим. Відновлення права власності не стало автоматичним стимулом для повернення – на рішення людей впливали інші чинники: безпека, економічні перспективи, локальне політичне середовище та глибокі міжетнічні травми.

Фактично реституція в цьому контексті виконала індивідуальну компенсаційну функцію, але не стала каталізатором повернення до попереднього етнодемографічного балансу. Це свідчить про те, що правові механізми відшкодування можуть бути надзвичайно ефективними в адміністративному сенсі, однак без комплексної політики безпеки, соціальної інтеграції та економічного відновлення вони залишаються ізольованим елементом, неспроможним забезпечити ширші трансформаційні цілі перехідного правосуддя.

Така ситуація підкреслює необхідність чіткого розмежування між відновленням майнових прав як юридичною категорією та процесом соціального повернення як складним політичним і гуманітарним завданням. Реституція сама по собі не може виконувати роль інструменту відновлення етнічного розмаїття – це потребує значно ширших заходів, ніж просте повернення житла у власність колишніх мешканців.

Окремого значення в аналізі післявоєнних процесів у Боснії і Герцеговині набуває соціальний вимір реалізації права на повернення, зокрема через так звані «життєві проєкти повернення» (life-return projects), які докладно дослідила Selma Rogobić. У своїй праці вона наголошує, що реальне втілення права на повернення у постдейтонський період відбувалося не стільки завдяки формальним державним чи міжнародним програмам, скільки завдяки сміливим, добре спланованим і самостійно організованим стратегіям самих «поверненців». Їхня соціальна активність компенсувала структурні вади післявоєнного середовища – економічну нестабільність, політичну фрагментованість та обмеженість офіційних механізмів підтримки [83].

S. Porobić виокремлює два часові етапи («потoki») повернень: ранній (1997–2005) та пізній (2005–2013). Для першого характерною була активна участь «поверненців» у відбудові місцевих громад через створення асоціацій, культурних товариств і неурядових ініціатив, які стали основними носіями соціального капіталу. Саме «поверненці» часто виступали лідерами таких процесів, організовували співпрацю з міжнародними донорами та місцевою владою, залучали ресурси та відновлювали інфраструктуру – школи, дороги, культурні об'єкти тощо. Формальні програми повернення відігравали у цьому процесі допоміжну роль – вони слугували радше ресурсною базою для локальних ініціатив, ніж основним рушієм [83].

Друга хвиля – це повернення натуралізованих біженців із країн Західної Європи та Північної Америки. Ці процеси мали ще більш автономний характер: вони спиралися на економічну стабільність поверненців у країнах проживання, наявність подвійного громадянства, транскордонну мобільність та активне використання соціальних мереж, сформованих у діаспорному середовищі. Такі «трансмобільні» стратегії дозволяли гнучко поєднувати життя в країні походження та країні проживання, зберігаючи при цьому високий рівень соціальної та економічної адаптивності [83].

S. Porobić підкреслює, що реінтеграція у постконфліктному суспільстві є тривалим і багатовимірним процесом, який ґрунтується передусім на мікрорівневих соціальних практиках: відновленні мереж довіри, розбудові нових форм локальної та транскордонної взаємодії, волонтерській діяльності та гнучкій мобільності домогосподарств. Ці чинники не були належним чином враховані в офіційних міжнародних програмах, які розглядали процес повернення у спрощеній бінарній логіці «вигнання – повернення». Відсутність визнання ролі соціальної агентивності самих поверненців та підтримки їхніх гнучких стратегій істотно обмежила ефективність формальних механізмів реституції та реінтеграції [83].

Загалом дослідження S. Porobić демонструє, що реальне повернення та реінтеграція в післявоєнній Боснії і Герцеговині були зумовлені не стільки

ефективністю офіційних програм, скільки соціальною активністю самих постраждалих. Їхні «життєві проєкти повернення» ґрунтувалися на самоорганізації, формуванні локальних і транснаціональних мереж, гнучких моделях мобільності та індивідуальних стратегіях адаптації. Саме ці мікрорівневі практики компенсували слабкість інституцій і політичну фрагментованість, забезпечуючи більш сталі, хоча й нерівномірні, форми повернення та закріплення населення.

Водночас ефективність соціальних стратегій повернення значною мірою визначалася політико-правовим середовищем, у якому вони реалізовувалися. Як слушно зазначає Timothy W. Waters, післявоєнні механізми реституції зіткнулися з глибинною невідповідністю між міжнародно-правовими нормами, закріпленими в Дейтонських угодах, і реальною політико-адміністративною архітектурою Боснії і Герцеговини. Попри передбачену Дейтоном побудову єдиного правопорядку та створення інституційних механізмів для повернення біженців і відновлення майнових прав, фактична влада залишалася зосередженою в руках етнічно контрольованих місцевих адміністрацій. Саме вони визначали правила реалізації відповідних процесів на місцях, вибірково застосовували або блокували виконання міжнародних рішень, зберігаючи *de facto* політичний і правовий контроль над територіями [84].

T. W. Waters підкреслює, що така ситуація фактично призвела до формування так званої «реальної конституції» Боснії – не тієї, що зафіксована в текстах міжнародних угод, а тієї, що проявилася у практиці функціонування етнополітичних режимів на місцях. Вона базувалася не на принципах правової держави, а на контролі над ресурсами, територією та населенням з боку локальних влад, які залишалися ворожими до ідеї мультиетнічної інтегрованої держави [84].

Автор зазначає, що ця «прихована конституція» визначала межі дії міжнародних механізмів, зокрема і у сфері реституції, оскільки їх реалізація залежала від політичної волі та адміністративної спроможності органів влади на місцях. Таким чином, навіть за наявності розвинених юридичних інструментів,

таких як Комісія з майнових вимог та положення Додатку 7 до Загальної рамкової угоди про мир у Боснії і Герцеговині (Annex 7), міжнародне право залишалося значною мірою декларативним. Відсутність ефективних механізмів примусу на локальному рівні перетворила реституцію з потенційно трансформаційного інструменту на формальний процес, ефективність якого визначалася не стільки правовими нормами, скільки локальними балансами сил [84].

Окремий критичний ракурс щодо оцінки ефективності післявоєнних реституційних процесів і повернення населення представлено в дослідженні Monika Kleck «Refugee Return – Success Story or Bad Dream?», яке зосереджується не стільки на нормативно-правових чи інституційних аспектах, скільки на емпіричному вимірі повсякденної реалізації програм реституції та повернення. На відміну від підходів, які розглядають боснійський кейс як «історію успіху» на підставі статистичних показників (кількість задоволених заяв, відсоток виконаних рішень тощо), М. Kleck демонструє, що такі макрорівневі індикатори часто приховують суттєві соціальні, економічні та безпекові проблеми, з якими стикалися реальні поверненці [85].

Авторка показує, що право на повернення у практичній площині інколи набувало ознак примусового характеру – в окремих випадках воно реалізовувалося під тиском адміністративних процедур та вимог щодо виселення, що суперечило його первісному захисному змісту. Крім того, формальне відновлення права власності не означало відновлення належних умов життя: значна частина територій залишалася замінованою, інфраструктура – зруйнованою, а соціальне середовище – глибоко травмованим і етнічно напруженим.

Унаслідок відсутності комплексної координації між житловими програмами, інфраструктурним відновленням і заходами безпеки значна частина відбудованого житла залишалася незаселеною, а процеси повернення – несталими або короткочасними [85].

Крім того, М. Kleck підкреслює, що юридичні процедури реституції виявилися неспроможними подолати глибокі соціальні розриви. Етнополітична сегрегація, економічна вразливість, відсутність гарантій безпеки та психологічні наслідки насильства формували середовище, у якому відновлені права власності не трансформувалися у реальну соціальну реінтеграцію. Авторка ставить під сумнів тезу про те, що ефективність реституційних механізмів автоматично свідчить про завершення конфлікту чи досягнення стабільності: «мільйон повернень» радше означав адміністративне завершення процедур, ніж відновлення життєздатних спільнот.

Таким чином, у роботі «Refugee Return – Success Story or Bad Dream?» М. Kleck пропонує переосмислення критеріїв оцінки післяконфліктних реституційних програм: формальні юридичні показники мають доповнюватися аналізом соціальної сталості, рівня безпеки, доступу до інфраструктури та повсякденного досвіду повернених. Лише такий комплексний підхід дає змогу адекватно оцінити реальні наслідки реституції для відновлення суспільства у постконфліктному контексті.

Досвід післявоєнної Боснії і Герцеговини є одним із найкомплексніших і водночас найбільш контроверсійних прикладів реалізації реституційних механізмів у сучасному міжнародному праві. На нормативному рівні саме боснійський кейс став основою для формування міжнародних стандартів післяконфліктної реституції (зокрема, Принципів Пінейру 2005 року) та часто розглядається як взірць масштабного відновлення порушених майнових прав. Протягом менш ніж десятиліття після завершення війни було вирішено понад 90 % із більш ніж 200 тисяч майнових заяв, що свідчить про високий рівень адміністративної організованості та ефективний міжнародний контроль за процесом.

Водночас ґрунтовні дослідження демонструють, що за вражаючими статистичними показниками приховувався комплекс глибинних структурних, соціальних і політичних проблем. Так, Rhodri C. Williams показує, що концептуальна невизначеність між реституцією як інструментом повернення та

як самостійним суб'єктивним правом створила методологічні труднощі на початковому етапі. Лише перехід до rights-based approach (підходу, заснованого на правах) дозволив деполітизувати та розблокувати процес.

Antoine Christian Buyse наголошує, що навіть за наявності розвиненої нормативної бази ефективність виконання рішень залежала від політичної волі та адміністративної спроможності органів влади на місцях, які нерідко саботували імплементацію міжнародних стандартів.

Deniz Şenol Sert доводить, що навіть успішне юридичне відновлення прав власності не призвело до пропорційного повернення населення чи відновлення довоєнного етнодемографічного балансу, оскільки вирішальними залишалися чинники безпеки, економічних можливостей і соціальної довіри.

У свою чергу, Selma Rogobić акцентує на соціальному вимірі процесу повернення: реальна реінтеграція відбувалася завдяки мікрорівневим стратегіям самих повернених, які компенсували слабкість державних і міжнародних програм.

Timothy W. Waters звертає увагу на системне протиріччя між міжнародно-правовими нормами та реальною політико-адміністративною архітектурою Боснії, де фактична влада залишалася у руках локальних етнополітичних структур. Це призвело до формування так званої «прихованої конституції», що суттєво обмежило ефективність міжнародних механізмів.

Нарешті, Monika Kleck пропонує критичний емпіричний погляд на цей процес, демонструючи, що макrorівневі індикатори успіху часто не відображали реальної соціальної ситуації: значна частина повернень була формальною або короткочасною через відсутність комплексної координації між житловими, інфраструктурними та безпековими заходами.

Таким чином, боснійський приклад засвідчує, що ефективність післяконфліктної реституції не зводиться до юридичного оформлення прав і статистичних показників їх реалізації. Ключовими чинниками її результативності є:

- чітке концептуальне розмежування реституції як суб'єктивного права та як інструменту політики повернення;
- інституційна спроможність держави та наявність ефективних механізмів примусового виконання рішень;
- деполітизація адміністративних процедур;
- узгодженість реституційних процесів із безпековою, соціальною та економічною політикою;
- визнання та підтримка соціальних стратегій самих потерпілих.

У контексті України наведені висновки мають не лише прикладне, а й стратегічне значення для формування майбутньої моделі перехідного правосуддя та системи відновлення порушених прав власності. Попри те, що збройний конфлікт триває, держава вже перебуває на етапі нормативно-правової, інституційної та практичної підготовки до масштабних процесів компенсації та реституції. У цьому контексті досвід Боснії і Герцеговини виступає не лише джерелом позитивних практик, а й важливим застереженням щодо потенційних системних помилок, здатних нівелювати ефективність навіть добре розроблених правових інструментів.

На нашу думку, першою з таких помилок є надмірне покладання на юридичні та адміністративні механізми реституції без їх належної інтеграції у ширший політичний, соціальний та безпековий контекст. Як засвідчує боснійський досвід, формальне відновлення права власності без реального забезпечення безпеки, економічної відбудови та соціальної довіри не призводить до сталого повернення населення і відновлення життєздатних громад. Відтак в Україні система реституції має бути органічно пов'язана з політикою реінтеграції деокупованих територій, відновленням інфраструктури та гарантуванням базових безпекових умов, включно з розмінуванням і забезпеченням правопорядку.

Другою критичною проблемою є слабкість виконавчих механізмів на місцевому рівні, яка в Боснії дозволяла локальним адміністраціям фактично блокувати реалізацію міжнародно-правових рішень. Для України це означає

необхідність завчасного формування чіткої вертикалі виконання рішень про реституцію та компенсацію, зокрема шляхом створення спеціалізованих органів, наділених належними повноваженнями, ресурсами та ефективними механізмами контролю. Водночас важливо забезпечити поєднання децентралізованого підходу з належним державним наглядом, щоб запобігти політичному саботажу чи вибірковому застосуванню норм.

Третім аспектом є необхідність визнання та залучення соціального потенціалу самих потерпілих і громад. Боснійський досвід демонструє, що значна частина реінтеграційних процесів відбувалася завдяки мікрорівневим ініціативам «поверненців» – створенню локальних мереж, громадських об'єднань, культурних товариств, а також використанню транскордонної мобільності. З огляду на це, в Україні доцільно закласти в архітектуру відновлення механізми підтримки громадських ініціатив, розвитку місцевого самоврядування та співпраці з діаспорою, що сприятиме підвищенню сталості результатів реституції та уникненню її формалізації.

Окремо слід наголосити на необхідності концептуальної чіткості майбутньої моделі. Важливо розмежувати реституцію як автономне суб'єктивне право на відшкодування порушень власності та політику повернення населення як складний соціально-політичний процес. В умовах України, де окремі території можуть тривалий час залишатися небезпечними або економічно непридатними для повернення, таке розмежування дозволить уникнути хибного припущення, що юридичне відновлення прав автоматично призведе до фактичної реінтеграції населення.

Отже, ключовим завданням України є формування комплексної, багаторівневої моделі реституції, яка поєднує:

- чіткі правові стандарти та ефективні механізми відшкодування;
- дієву адміністративно-виконавчу систему;
- узгодженість із безпековою, соціальною та економічною політикою держави;

- інституційне визнання ролі громад і потерпілих як активних суб'єктів процесу відновлення.

Саме такий підхід дозволить уникнути повторення ключових прорахунків боснійського досвіду, коли формально успішні реституційні процеси не забезпечили повноцінного відновлення суспільного життя та довіри.

Узагальнюючи наведений аналіз, слід зазначити, що боснійський досвід є не лише еталонним прикладом масштабної реалізації реституційних механізмів, а й своєрідною «лабораторією» формування сучасних міжнародних стандартів відновлення порушених прав у постконфліктних суспільствах. Водночас він виявив низку структурних викликів, пов'язаних із поєднанням правових, інституційних і соціально-політичних вимірів перехідного правосуддя. Ці уроки мають безпосереднє значення для сучасних і майбутніх трансформаційних процесів у державах, що долають наслідки збройних конфліктів або авторитарного минулого.

2.3. Міжнародний досвід фіксації порушень прав людини і реалізації реституційних механізмів у державах Африканського континенту

Варто відзначити, що подібні за своїм концептуальним змістом інституційні механізми були впроваджені й в інших державах, зокрема тих, які переживали політичні трансформації без масштабних збройних конфліктів, але за умов системних і тривалих порушень прав людини. Показовим прикладом є Туніс, де після революції 2011 року держава розпочала комплексні реформи у сфері перехідного правосуддя.

Інституційною основою цих процесів став Органічний закон № 2013-53 від 24 грудня 2013 року «Про запровадження перехідного правосуддя та його організацію» (*Loi organique n° 2013-53 du 24 décembre 2013, relative à l'instauration de la justice transitionnelle et à son organisation*). Цей нормативний акт закріпив комплексний підхід до подолання наслідків системних порушень прав людини та політичних репресій, визначивши правові рамки перехідного

правосуддя як інтегрованої системи механізмів встановлення істини, притягнення до відповідальності, відшкодування шкоди та проведення інституційних реформ [86].

Дія закону поширюється на порушення прав людини та корупційні діяння, що мали місце з 1 липня 1955 року (період до проголошення незалежності) до 14 січня 2011 року – дати падіння авторитарного режиму Зін ель-Абідіна Бен Алі. Центральним елементом інституційної архітектури стала Комісія правди та гідності (Instance de la vérité et de dignité) – незалежний орган із правосуб'єктністю та фінансовою автономією, створений для документування порушень, встановлення істини, визначення відповідальних осіб і розроблення програм індивідуального та колективного відшкодування жертвам [86].

Комісія була наділена широкими повноваженнями, зокрема:

- проведення публічних і закритих слухань жертв, розслідування випадків насильницьких зникнень, збір і систематизація доказової бази;
- доступ до державних і приватних архівів, включно з інформацією, що охороняється законом, без можливості обмеження доступу з посиланням на професійну таємницю;
- формування єдиного реєстру жертв і створення бази даних порушень;
- передача справ про тяжкі злочини (зокрема тортури, позасудові страти, насильницькі зникнення) до спеціалізованих судових палат, уповноважених розглядати такі категорії справ;
- розроблення комплексної програми відшкодування, матеріального і морального, з урахуванням індивідуальних обставин жертв, а також створення спеціального «Фонду гідності та реабілітації жертв диктатури» для фінансування відповідних заходів.

Окремим елементом інституційної системи стала Комісія арбітражу та примирення, уповноважена розглядати справи про серйозні порушення прав людини та корупційні злочини за участю жертв і держави, а також ухвалювати обов'язкові до виконання рішення, що мали юридичну силу судових актів [86].

Важливою особливістю туніської моделі є закріплення на законодавчому рівні обов'язку державних органів і посадових осіб надавати Комісії всю необхідну інформацію та документи, сприяти її діяльності та не перешкоджати розслідуванням, під загрозою юридичної відповідальності. Крім того, Комісія була наділена правом ініціювати інституційні реформи в політичній, судовій, адміністративній, безпековій та економічній сферах із метою запобігання повторенню порушень прав людини [86].

Таким чином, туніський приклад ілюструє функціонування інтегрованої моделі перехідного правосуддя в поставторитарному контексті, яка поєднує механізми встановлення істини, відповідальності, відшкодування та інституційних реформ. На відміну від боснійського кейсу, де реституція розвивалася в умовах постконфліктного врегулювання, у Тунісі відповідні механізми були спрямовані на подолання системних порушень, не пов'язаних із збройним конфліктом, але зумовлених тривалим авторитарним правлінням і глибокими історичними травмами.

Науковий та експертний дискурс щодо туніського досвіду перехідного правосуддя формується навколо кількох ключових тематичних вимірів:

- концептуалізація колективних репарацій і врахування історичної маргіналізації регіонів;
- функціонування Комісії правди та гідності в межах моделі TARR (Truth, Accountability, Reparation, Rehabilitation);
- політичні та інституційні виклики реалізації перехідного правосуддя;
- співвідношення між амбітністю завдань і інституційною спроможністю;
- роль архівів та інструментів документування;
- вплив політичних дебатів на легітимність відповідних процесів.

У статті Simon Robins, Paul Gready, Ahmed Aloui, Kora Andrieu, Hajer Ben Hamza, Wahid Ferchichi «Transitional justice from the margins: Collective reparations and Tunisia's Truth and Dignity Commission» (Political Geography, 2022) аналізується унікальна спроба Комісії правди та гідності (Instance Vérité et

Dignité, IVD) розширити традиційні рамки репараційної політики шляхом запровадження просторово орієнтованої концепції маргіналізації як підґрунтя для колективних репарацій. Автори досліджують, як у межах мандату, закріпленого ч. 4 ст. 10 Органічного закону № 2013-53, Комісія визначила так звані «зони жертв» – географічні простори, що зазнали систематичного виключення та структурного насильства, – і розробила для них спеціальні програми відновлення [87].

Під маргіналізацією автори розуміють не лише економічне відставання або периферійність щодо центрів ухвалення рішень, а комплексний процес багатовимірною виключення соціальних груп і територій. Він проявляється у матеріальних (бідність, інфраструктурна деградація), політичних (відсутність представництва, низький рівень участі у прийнятті рішень), соціокультурних (стигматизація, периферійна ідентичність) та психологічних (відчуття відчуження, «неповноцінного громадянства») вимірах. Такий процес має історичну тривалість, відтворюється інституційно і просторово та формує стійкі зони структурного виключення в межах держави [87].

Статус «зони жертв» мав як правове, так і політичне значення: його офіційне надання відкривало можливість для розроблення і реалізації спеціальних програм колективних репарацій, зокрема інфраструктурних проєктів, інвестицій у соціальні послуги, заходів культурного відновлення та розвитку місцевого самоврядування. Водночас такий статус означав офіційне визнання історичної несправедливості, завданої відповідним територіям, що мало важливе символічне значення у процесі національного примирення. Таким чином, цей інструмент поєднував матеріальні та символічні аспекти відновлення, виходячи за межі традиційно індивідуалізованих репараційних підходів [87].

Ключовою теоретичною ідеєю дослідження є переосмислення простору як активного чинника соціальної несправедливості. Автори спираються на концепцію «просторової справедливості» (E. Soja), підкреслюючи, що просторові нерівності є не лише фоном, а складовим елементом механізмів репресій і виключення. На емпіричному рівні проаналізовано дві громади – Ain Draham та

Sidi Makhoul – як показові приклади маргіналізованих регіонів, де поєднуються матеріальні, політичні та психологічні виміри виключення: інфраструктурна відсталість, відсутність представництва, масове безробіття та відчуття соціального відчуження [87].

Комісія отримала 221 подання щодо надання статусу «зони жертв», однак значна частина з них не містила належної доказової бази. Нечіткість законодавчих визначень і слабкість статистичних даних ускладнили процес оцінки, у результаті чого було визнано 11 губернаторатів та 22 регіони. При цьому Комісія не встановила наявності цілеспрямованої політики маргіналізації, проте наголосила на відповідальності держави за наслідки структурного виключення [87].

Автори пропонують концепцію «transitional justice from the margins», яка поєднує часовий і просторовий виміри справедливості, розширює коло суб'єктів від індивідів до колективів і розглядає структурне насильство як рівнозначне фізичному. Такий підхід трансформує традиційну логіку перехідного правосуддя – від реактивної (компенсаційної) до трансформаційної, спрямованої не лише на відшкодування шкоди, а й на зміну відносин між центром і периферією [87].

Таким чином, дослідження Simon Robins та співавторів демонструє, що туніський підхід до перехідного правосуддя виходить за межі класичних індивідуалістичних моделей, інтегруючи просторовий вимір справедливості та надаючи йому інституційного оформлення через механізм «зон жертв». Концепція маргіналізації постає як аналітичний і практичний інструмент, що дозволяє поєднати матеріальні, політичні та символічні аспекти репарацій. Попри наявні інституційні та доказові труднощі, її впровадження засвідчує потенціал трансформаційного підходу до перехідного правосуддя, здатного не лише компенсувати наслідки минулих порушень, а й змінювати структурні умови нерівності та виключення.

Подальший аналіз туніського досвіду перехідного правосуддя свідчить, що поряд із концептуальними інноваціями у сфері колективних репарацій важливим напрямом наукових досліджень є оцінка ефективності діяльності Комісії правди

та гідності крізь призму класичної моделі TARR (Truth – Accountability – Reparation – Reconciliation).

У статті R. B. Ibrahim та I. A. Nasirudeen «Transitional Justice Process: A Study of the Truth and Dignity Commission in Tunisia» (2022) здійснено комплексний аналіз практичної реалізації кожного з елементів цієї моделі з особливим акцентом на випадках тортур як одній із найбільш системних форм порушень прав людини у період авторитарного режиму [88].

Аналізуючи перший елемент – встановлення істини (Truth), автори підкреслюють, що саме він став одним із найвагоміших досягнень діяльності Комісії. За період її функціонування було отримано понад 63 тис. заяв, із яких 6 398 стосувалися тортур. Проведено 49 654 закритих слухання (загальною тривалістю понад 61 тис. годин) та 12 публічних слухань, які транслювалися на телебаченні й онлайн-платформах. Це сприяло публічному визнанню масштабів порушень та формуванню суспільного дискурсу щодо тортур, політичних репресій і відповідальності. Важливим результатом стало також оприлюднення списків установ і осіб, причетних до застосування тортур, включаючи високопосадовців, зокрема президентів Хабіба Бурґіби та Зіна ель-Абідіна Бен Алі [88].

У сфері притягнення винних до відповідальності (Accountability) діяльність Комісії правди та гідності (Instance Vérité et Dignité, IVD) зіткнулася з істотними інституційними та політичними перешкодами. Попри передачу 1 120 справ (з них 650 – щодо тортур) до спеціалізованих кримінальних палат, на момент завершення мандату Комісії близько половини з них залишалися нерозглянутими. У ряді випадків державні органи, зокрема міністерства оборони та внутрішніх справ, відмовляли в доступі до архівів, а парламент здійснював спроби дострокового припинення діяльності Комісії. Ці обставини суттєво обмежили ефективність механізмів відповідальності, попри зусилля IVD сформувати цілісну модель командної відповідальності [88].

Щодо елементу репарацій (Reparation), Комісія застосувала комплексний підхід, поєднавши матеріальні та нематеріальні форми відшкодування. Було

запроваджено систему індивідуальної оцінки шкоди та підготовлено рішення про виплати з Фонду гідності та реабілітації жертв тиранії. Запропоновані заходи відповідали міжнародним стандартам і охоплювали п'ять основних форм відшкодування: реституцію, компенсацію, реабілітацію, сатисфакцію та гарантії неповторення. Водночас політичні затримки та відсутність належних урядових рішень призвели до того, що близько 20 тис. осіб, зокрема жертви тортур, не отримали передбаченої компенсації [88].

Реалізація елементу примирення (Reconciliation) виявилася найбільш проблемною. Попри певні успіхи у формуванні суспільного усвідомлення масштабів порушень і публічному визнанні жертв, Комісія не змогла забезпечити повноцінну політику національного примирення. Автори пов'язують це з недостатнім рівнем політичної волі та відсутністю системної підтримки з боку державних інституцій. У результаті примирення залишилося радше декларативним компонентом, ніж дієвим механізмом суспільної трансформації [88].

Таким чином, результати дослідження R. B. Ibrahim та I. A. Nasirudeen свідчать, що діяльність Комісії правди та гідності забезпечила суттєвий прогрес у встановленні істини та часткове просування механізмів відповідальності й репарацій, однак елемент примирення залишився недостатньо реалізованим. Ключовими стримувальними чинниками виступили політична інерція та обмежена інституційна спроможність державних органів, що перешкоджали комплексному впровадженню механізмів перехідного правосуддя. Водночас автори підкреслюють, що масштабна діяльність із документування порушень створила важливе підґрунтя для подальших демократичних перетворень та інституційних реформ у поставторитарному Тунісі.

У цьому контексті особливого значення набуває критичний підхід, представлений у дослідженні N. Jmal, де аналізується зовнішній вимір реалізації туніської моделі перехідного правосуддя. Авторка зосереджується на ролі міжнародних організацій, донорів і зовнішніх експертних структур, які після 2011 року активно долучилися до формування інституційної архітектури,

нормативного дизайну та процедурних стандартів. Їхня участь сприяла швидкому запровадженню стандартизованої моделі, побудованої на підході «truth – accountability – reparation – reform». Водночас, як підкреслює N. Jmal, ця модель була адаптована до туніського контексту поверхнево, без належного врахування внутрішніх політичних процесів і реальної інституційної спроможності новостворених органів [89].

Однією з ключових проблем, виявлених у дослідженні, є розрив між амбітним мандатом і практичними можливостями його реалізації, що виник унаслідок «технократизації» процесу та домінування юридико-процедурних інструментів над політичними і соціальними чинниками. Міжнародна підтримка часто мала формальний, проєктно-грантовий характер і сприяла створенню низки нормативних та інституційних структур, однак не забезпечила їх сталого інтегрування у внутрішньополітичні механізми. У результаті, як зазначає авторка, туніський процес виявився перевантаженим завданнями, що значною мірою перевищували реальні ресурси та управлінську спроможність Комісії правди та гідності і спеціалізованих судових палат [89].

Другою важливою проблемою стала трансформація політичного середовища. Якщо на початковому етапі після революції 2011 року існувало так зване «вікно можливостей» для інституційних змін, то після 2014 року, зі зміною політичних еліт, спостерігалось зростання опору з боку державних структур, фрагментація міжвідомчої координації та поступове згортання підтримки механізмів притягнення до відповідальності. Кульмінацією цих процесів стало політичне переформатування влади у 2021 році, що фактично паралізувало функціонування інституцій перехідного правосуддя. На думку N. Jmal, міжнародні актори виявилися неспроможними адаптувати свої стратегії до змін політичного контексту, залишаючись у межах технократичного підходу [89].

Окремо підкреслюється проблема обмеженої інклюзії постраждалих груп у процес формування та діяльності інституцій. Попри проведення консультацій і залучення громадських організацій, їхня участь часто мала номінальний характер і не впливала на ухвалення ключових рішень, зокрема щодо добору членів Комісії

правди та гідності. Це послабило легітимність відповідних органів у сприйнятті суспільства та унеможливило формування повноцінного «знизу-вгору» підходу до перехідного правосуддя. Міжнародні донори, прагнучи уникнути політичної конфронтації, переважно не втручалися у внутрішні процедури добору, що лише посилювало дефіцит довіри [89].

У підсумку авторка доходить висновку, що ефективність зовнішньої підтримки перехідного правосуддя визначається не стільки обсягом ресурсів або кількістю нормативних ініціатив, скільки здатністю поєднати міжнародну експертизу з реальною політичною волею всередині країни та контекстно чутливими стратегіями, які передбачають глибоку участь локальних спільнот і жертв. Стандартизовані моделі, що ігнорують національний контекст і політичну економію перехідних процесів, залишаються вразливими до політичних відкатів і не забезпечують сталого функціонування механізмів правди, відповідальності та відновлення [89].

Таким чином, аналіз статті N. Jmal (2025) дає підстави стверджувати, що зовнішня підтримка туніського перехідного правосуддя мала подвійний ефект. З одного боку, вона сприяла швидкому формуванню інституційної та нормативної бази, з іншого – виявилася надмірно стандартизованою і технократичною, без належного врахування політичної динаміки та обмежених ресурсів. Це зумовило розрив між амбітним мандатом і практичними можливостями його реалізації, слабку інтеграцію постраждалих груп та вразливість процесу до політичних відкатів – тобто до згортання раніше досягнутих демократичних і правових змін, послаблення інституцій та відновлення впливу старих еліт.

Продовжуючи попередній аналіз, у статті M. Salehi (2021) запропоновано концепт «вузла проблема–спроможність» (problem–capacity nexus), який демонструє, що холістичне бачення перехідного правосуддя, попри його відповідність спектру наявних порушень, розширює мандати до рівня, що перевищує інституційну спроможність їх реалізації. У результаті перехідне правосуддя часто ефективніше ідентифікує проблеми, ніж забезпечує дієві механізми їх вирішення [90].

Теоретичну основу цього підходу становить критика принципу «more-is-better» («більше – краще») у державотворенні та концепція «mission creep» (розширення мандату). Йдеться про ситуацію, коли завдання інституцій постійно розширюються без належного аналізу їхньої функціональної спроможності, унаслідок чого практики «обіцяють більше», ніж дозволяє реалізувати конкретний політичний і ресурсний контекст. Саме в цьому полягає сутність зазначеного «вузла»: проблеми формулюються адекватно й навіть амбітно, однак інституційні ресурси, час, політична підтримка та можливості внутрішніх акторів залишаються неспівмірними із задекларованими цілями [90].

Емпіричне підтвердження цієї тези наведено на прикладі Тунісу. У контексті інклюзивного, але водночас стандартизованого та зовні підтриманого запуску перехідного правосуддя було сформовано «ідеально-типову» холістичну модель із центральною роллю Комісії правди та гідності та спеціалізованих судових палат, а також із включенням до мандату питань соціально-економічної справедливості та корупції. Попри відповідність такої моделі характеру порушень і очікуванням постреволюційного суспільства, її масштаб спричинив інституційне перевантаження. Навіть за значних кадрових і фінансових ресурсів Комісії та великої кількості поданих заяв спостерігалася невідповідність між очікуваннями та результатами, а також повільність трансформації встановленої істини у механізми відповідальності й відшкодування. Додатково спеціалізовані судові палати зіткнулися з низьким рівнем співпраці з боку силових структур, що проявлялося, зокрема, у систематичних зриваннях явки обвинувачених [90].

М. Salehi підкреслює, що так звана «індустрія справедливості» та міжнародні експертні кола, просуваючи холістичний підхід як універсальну норму, сприяли формуванню амбітного, але значною мірою ідеалізованого мандата перехідного правосуддя. Такий мандат зіткнувся з об'єктивними обмеженнями – браком часу, ресурсів, досвіду, а також, що є вирішальним, недостатньою політичною спроможністю та відсутністю пріоритетності з боку національних еліт. За цих умов інституційні механізми виявилися неспроможними ефективно реалізувати розширений обсяг завдань.

Отже, ключова ідея M. Salehi, релевантна як для критики «технократизації» у дослідженні N. Jmal, так і для аналізу моделі TARR, полягає в необхідності узгодження обсягу та послідовності інструментів перехідного правосуддя з реальною інституційною та політичною спроможністю держави. У протилежному випадку «надмір обіцянок» породжує дефіцит виконання, що підриває легітимність процесу і сприяє політичним відкатам – згортанню механізмів відповідальності та відновленню впливу попередніх практик у трансформованому політичному середовищі [90].

Окрім зазначеного, важливі аналітичні орієнтири для розуміння еволюції туніської моделі перехідного правосуддя містяться у звітах International Center for Transitional Justice (далі – ICTJ), які охоплюють як початковий етап інституційного становлення (2015 р.), так і подальший критичний аналіз реалізації окремих функціональних блоків після завершення мандату Комісії правди та гідності (2024 р.), зокрема її антикорупційного напрямку.

По-перше, у брифінгу 2015 року Rim El Gantri застерігає, що новий безпековий і економічний контекст зумовив появу двох законодавчих ініціатив, здатних підрвати процеси перехідного правосуддя: антитерористичного законодавства, яке містило ризики повернення до авторитарних практик обмеження прав людини; так званого «закону про економічне примирення», що фактично передбачав амністію за корупційні правопорушення, виводячи їх із мандату Комісії правди та гідності та суміжних інституцій і підміняючи механізми відповідальності логікою «економічного відновлення» під контролем виконавчої влади.

У результаті держава демонструвала знижену політичну волю до встановлення істини та притягнення до відповідальності. Відповідно, перспективи розвитку перехідного правосуддя у Тунісі значною мірою залежали від рівня суспільної підтримки, яка залишалася ключовим ресурсом для функціонування відповідних механізмів, попри сталі вимоги жертв щодо правди та репарацій [91].

По-друге, зазначений брифінг фіксує низку інституційних «вузьких місць»: поспішний і недостатньо прозорий добір членів Комісії (15-денний строк,

обмежена комунікація), що спричинив критику з боку громадянського суспільства; внутрішні конфлікти та відставки, які підривали здатність Комісії ухвалювати узгоджені рішення; повільний початок роботи та відсутність базових управлінських інструментів (робочого плану, єдиної бази даних, комунікаційної стратегії).

Ці фактори негативно вплинули на легітимність інституції та створили передумови для політичних відкатів [91].

Новіший брифінг ICTJ (2024) зосереджується на антикорупційному вимірі діяльності Комісії. Автори зазначають, що, хоча Органічний закон № 2013-53 прямо включив боротьбу з корупцією до мандату перехідного правосуддя та передбачив створення спеціалізованих кримінальних палат і Фонду гідності (зокрема за рахунок повернених активів), реалізація цього напряму залишалася фрагментарною [92].

Ключові висновки ICTJ (2024) можна узагальнити таким чином:

- аналітична неповнота, тобто «корупційний розділ» фінального звіту Комісії не забезпечив системного зв'язку між корупційними практиками та іншими порушеннями прав людини; спостерігалася непослідовність у встановленні відповідальних осіб та недостатня оцінка масштабів незаконно набутих активів;
- методологічні недоліки, так як використання підходу risk-based auditing як інструменту встановлення відповідальності виявилось обмежено ефективним, оскільки цей підхід більш придатний для превенції, ніж для ретроспективного аналізу системної корупції;
- комунікативно-процедурні обмеження, зокрема, із 14 публічних слухань лише одне було присвячене корупції; Комісія не змогла забезпечити явку ключових фігурантів, а передача справ до спеціалізованих палат не забезпечила належної процесуальної динаміки;
- втрачене стратегічне «вікно можливостей», саме питання зв'язку між корупцією, маргіналізацією та зовнішніми економічними чинниками було

винесено на міжнародний рівень лише після завершення мандату Комісії, що обмежило його вплив на загальну логіку перехідного правосуддя;

- інституційні рекомендації, попри виявлені недоліки, Комісія запропонувала 67 рекомендацій у ключових секторах (митниця, земельні відносини, банківська сфера, природні ресурси, приватизація, державне управління, податкова політика, державні активи, аудиторські інституції), однак їхня структура та взаємозв'язок потребували більшої чіткості для ефективної імплементації [92].

Зміст двох брифінгів International Center for Transitional Justice (ICTJ) дає підстави стверджувати, що туніський процес перехідного правосуддя від самого початку розвивався в умовах значних політичних та інституційних напружень, які визначили його подальшу динаміку. На ранньому етапі (2015 р.) ключовими викликами стали законодавчі ініціативи, що підривали мандат Комісії правди та гідності, а також недоліки інституційного дизайну, які проявилися у недостатньо прозорих процедурах добору, внутрішніх конфліктах і браку базових управлінських механізмів. У сукупності ці фактори зумовили вразливість процесу до політичних відкатів і зниження суспільної довіри [91].

У пізнішому вимірі (2024 р.) антикорупційний компонент виявився реалізованим фрагментарно та методологічно непослідовно. Попри формальне включення корупції до мандату перехідного правосуддя, Комісія не змогла сформуванати цілісний аналітичний наратив і забезпечити ефективні процесуальні механізми переслідування корупційних практик. Це проявилось в аналітичній неповноті звіту, недоречному застосуванні ризик-орієнтованого аудиту як інструменту встановлення відповідальності, обмеженій публічній комунікації та втраті можливостей для залучення міжнародного тиску [92].

Отже, туніський досвід демонструє, що навіть за наявності інноваційних законодавчих рамок ефективність перехідного правосуддя визначається не лише нормативною амбітністю, а передусім політичною волею, інституційною узгодженістю та здатністю інтегрувати ключові проблемні напрями, зокрема антикорупційний, у єдину логіку правди, відповідальності та відновлення.

Відповідно до Органічного закону № 2013-53 Комісія правди та гідності отримала широкі повноваження щодо збирання, збереження та архівування документів, як із державних, так і з приватних джерел, включно з правом направлення міжнародних запитів і вилучення матеріалів. Це надало архівам багатовимірну функцію: процесуальну (як доказову базу для розслідувань і діяльності спеціалізованих судових палат), інституційну (формування інфраструктури колективної пам'яті) та символічну (визнання масштабів і характеру порушень на загальнонаціональному рівні) [93].

Як показує дослідження А. Маїзі, архіви стали ключовим елементом інституційної архітектури перехідного правосуддя, виконуючи роль «несучої конструкції», що поєднує елементи встановлення істини, відповідальності, відшкодування та реформ. Практична реалізація архівного компоненту включала мапування 213 інституційних фондів, створення електронної системи ArchIVD, формування єдиного реєстру жертв та масштабну цифровізацію аудіо-, відео- та письмових матеріалів. Це дало змогу реконструювати структури репресивного апарату та встановити зв'язки між локальними порушеннями й центрами ухвалення рішень.

Водночас автор фіксує суттєві бар'єри доступу до архівів: відмови ключових державних органів (зокрема Міністерства внутрішніх справ, військових судів, адміністрації президента), політичний тиск на Комісію правди та гідності, ризики втрати або знищення документів через відсутність належних гарантій їх збереження, а також суперечки щодо подальшої долі архівних матеріалів. У результаті архіви перетворилися не лише на інструмент документування, а й на арену інституційного конфлікту та індикатор реальної політичної волі держави до забезпечення підзвітності [93].

Попри масштабну роботу зі збору та збереження матеріалів, інтеграція архівної інфраструктури у сталі правові й інституційні рамки (правосуддя, освіта, культура, наука) залишається незавершеною. А. Маїзі підкреслює, що без чіткого правового режиму архівів та гарантій їх доступності ланцюг «правда – відповідальність – відновлення – реформи» залишається неповним, що підвищує

ризика політичних відкатів і знижує довгострокову ефективність перехідного правосуддя [93].

Дослідження А. Маїзі демонструє, що архіви в туніському процесі перехідного правосуддя є не лише допоміжним технічним інструментом, а структурним елементом, який визначає глибину та стійкість усієї моделі. Вони виконують одночасно доказову, інституційну та політичну функції, забезпечуючи матеріальну основу для встановлення істини й притягнення до відповідальності. Водночас недосконалий правовий режим, обмежений доступ і політичний опір створюють ризики девальвації цієї ролі. У підсумку архіви постають як критичний тест політичної волі до підзвітності та ключова умова успішності перехідного правосуддя в довгостроковій перспективі.

Продовжуючи логіку попереднього викладу, від інституційних вузлів до політичних конфліктів, подальший вимір туніського переходу висвітлює досвід громадського руху Manich Msamah, який сформувався у відповідь на президентський проєкт «Економічного та фінансового примирення». Саме цей законопроект, спрямований на фактичне повернення до публічного життя представників номенклатурних еліт та пов'язаного з ними бізнесу шляхом амністійних процедур, став каталізатором масової мобілізації поза межами формальних механізмів перехідного правосуддя. Як переконливо показує Rigg, спротив закону формувалася не лише як політико-правова критика, але й як афективна позиція непростення, що протиставляла «елітарному примиренню» вимогу підзвітності та субстантивної справедливості [94].

Теоретичний внесок дослідження полягає у зміщенні аналітичної оптики з інституційних структур на ширший простір циркуляції емоцій. Спираючись на підходи теорії афекту, зокрема на концепт «липкості афектів» (stickiness) Sara Ahmed, Rigg трактує непростення як публічний колективний стан, який «прилипає» до: осіб (представників старого режиму та спільнот активістів); матеріальних об'єктів (візуальних матеріалів протесту, символіки, публічних просторів); процесів (вимог підзвітності, покарання та відшкодування) [94].

У такий спосіб непростення постає як режим політичної чутливості, що відкриває альтернативні траєкторії осмислення справедливості – поза нормативним горизонтом «примирення як єдиного правильного політичного вибору».

Емпірична частина дослідження ґрунтується на напівструктурованих інтерв'ю з активіст(к)ами, а також на аналізі гасел, заяв і візуальної продукції руху. На цій основі Rigg демонструє, як Manich Msamah формує тактики «прикріплення» афекту непростення – до ключових фігур старого режиму, до матеріальної інфраструктури протесту та до процедурних вимог перехідного правосуддя (розслідування, покарання, відшкодування). Це зміщує фокус із «примирення як політичної технології» до виміру відповідальності, який значна частина суспільства сприймала як системно нівельований державою [94].

Підсумовуючи, Rigg стверджує, що для розуміння політичних трансформацій після авторитаризму недостатньо аналізувати лише інституції та законодавство – необхідно враховувати голоси й емоції громадян, через які вони артикують свої уявлення про справедливість. Приклад Manich Msamah демонструє множинність просторів, у яких суспільство переосмислює зміст справедливості та форми її досягнення. Афект непростення постає не як «антиетична» позиція, а як ресурс політичної уяви, що утримує в центрі вимогу підзвітності та протистоїть практикам «амністійного забування», тобто політичним стратегіям усунення питання відповідальності через амністію без встановлення істини, покарання чи відшкодування.

Таким чином, у поєднанні з попереднім аналізом інституційних бар'єрів, «розширення мандату» та ролі архівної інфраструктури, робота S. Rigg додає ще один ключовий вимір – емоційну (афективну) політику непростення. Вона функціонує як механізм суспільного спротиву спробам легітимізувати «економічне примирення» і водночас як колективна практика, що утримує у фокусі принципову вимогу підзвітності, на противагу амністійній логіці «забути і рухатися далі».

Під «амністійним забуванням» слід розуміти свідоме або політично вмотивоване усунення питання відповідальності через акти амністії чи примирення, які не супроводжуються визнанням провини, розслідуванням або відшкодуванням шкоди. Такий підхід часто маскується під компроміс, але фактично сприяє уникненню відповідальності та відтворенню попередніх політичних практик [94].

Отже, як підкреслює S. Rigg, життєздатність перехідного правосуддя в Тунісі залежить не лише від нормативного дизайну та інституційної спроможності, а й від здатності громадянського суспільства впливати на суспільну динаміку переходу, зміщуючи її з мови компромісу до мови відповідальності.

Окрім викладеного, важливим джерелом емпіричних даних є опис кейсу «The Truth and Dignity Commission of Tunisia (TDC)» на платформі Participedia, де узагальнено структуру, цілі, основні інструменти та результати діяльності Комісії, включно з громадськими слуханнями, передачею справ до спеціалізованих судів і програмами реабілітації [95].

У площині фактичних результатів зазначається: прийом 62 720 скарг (2014–2016 роки), понад 49 тис. конфіденційних слухань, 14 публічних засідань із 108 свідченнями; широка типологія порушень – від убивств і катувань до фінансової корупції та розкрадання публічних коштів; а також системні перешкоди – відмови органів влади у доступі до інформації (зокрема президентських і національних архівів), негативна медійна атмосфера та непублікація рішень в «Офіційному віснику». У сукупності це підтверджує тезу про розрив між амбітним мандатом і фактичною інституційною спроможністю, вже окреслену в попередніх підрозділах [95].

В аналітичному вимірі виокремлюються два ключові напрями подальшого розвитку:

- запровадження комплексних репарацій із акцентом на медичну, психологічну та соціальну підтримку, гендерну рівність і освітні механізми гарантій неповторення;

- інституціоналізація пам'яті – створення спеціалізованої установи для збереження спадщини Комісії правди та гідності та реформування Національного архіву з метою забезпечення доступу до матеріалів і їх цифрової консервації.

Водночас підкреслюється, що після оприлюднення фінальної доповіді практична імплементація рекомендацій відбувається повільно, зокрема через обмежену доступність матеріалів і брак перекладів, що додатково посилює ризики політичних відкатів [95].

З огляду на наведене, відповідний кейс дозволяє сформулювати дві ключові констатації:

- по-перше, операційна ефективність Комісії правди та гідності забезпечувалася процедурною багаторівневістю (від масового прийому заяв до публічних слухань), однак структурні бар'єри доступу до інформації та політична нестабільність обмежили трансформацію механізмів істини у механізми відповідальності;

- по-друге, довгострокова життєздатність моделі перехідного правосуддя у Тунісі безпосередньо залежить від реалізації рекомендацій у сфері пам'яті та репарацій, без чого сформований доказовий масив і наратив залишаються недостатньо інтегрованими у правову та публічну сфери [95].

Туніський кейс репрезентує унікальну модель інтегрованого перехідного правосуддя в поставторитарному контексті, що ґрунтується на поєднанні механізмів розкриття істини, притягнення до відповідальності, репарацій та інституційних реформ. Прийняття Органічного закону № 2013-53 забезпечило створення Комісії правди та гідності, яка отримала широкий мандат – від документування порушень і формування архівів до ініціювання реформ і розгляду корупційних злочинів.

У межах її діяльності було опрацьовано понад 63 тис. скарг, проведено публічні слухання, сформовано єдиний реєстр жертв і розроблено комплексну програму репарацій. Водночас інституційна слабкість, політичний опір та обмеженість виконавчих механізмів істотно ускладнили реалізацію цього

мандату, особливо в частині притягнення до відповідальності та виконання рішень щодо компенсацій.

Ключовими характеристиками туніського досвіду є:

- включення просторового виміру справедливості через концепцію «зон жертв», що дозволило поєднати матеріальні та символічні аспекти репарацій;
- розвиток архівної інфраструктури як комплексного доказового, інституційного та політико-символічного інструменту;
- визначальна роль політичного контексту: зниження політичної волі після 2014 року спричинило звуження простору для реалізації механізмів перехідного правосуддя;
- вплив міжнародних донорів, який забезпечив швидкий інституційний запуск, але водночас закріпив технократичний підхід без належної адаптації до національного контексту.

Для України цей досвід має подвійне значення. По-перше, він демонструє потенціал комплексної моделі перехідного правосуддя, здатної поєднувати правду, відповідальність, репарації та реформи. По-друге, він чітко окреслює ризики політичної нестабільності та недостатньої інституційної спроможності, які можуть нівелювати ефективність навіть добре розроблених механізмів.

З урахуванням цього Україна може використати туніський досвід для:

- розроблення інтегрованого законодавчого каркасу перехідного правосуддя;
- забезпечення інституційної стійкості відповідних органів;
- поєднання формальних механізмів із активною участю громад;
- формування ефективної архівної політики як основи доказування та колективної пам'яті.

Таким чином, туніський кейс є важливим аналітичним орієнтиром, оскільки поєднує інституційні інновації з реальними політичними викликами та дозволяє не лише запозичити ефективні практики, а й уникнути системних помилок, пов'язаних із браком політичної волі, координації та інклюзивності процесів перехідного правосуддя.

Після аналізу туніського досвіду доцільно звернутися до іншої моделі перехідного правосуддя, що сформувалася в постгеноцидному контексті Руанди. Якщо Туніс продемонстрував приклад нормативно комплексної архітектури у післяавторитарний період, то Руанда розробила унікальний підхід до відновлення справедливості та подолання наслідків масових злочинів через поєднання формальних і традиційних механізмів.

Центральним елементом цієї моделі став Органічний закон № 40/2000 від 26 січня 2001 року (далі – Органічний закон № 40/2000), який заклав правові засади функціонування юрисдикцій Гачача – спеціальних народних судів, покликаних забезпечити притягнення до відповідальності широкого кола осіб, встановлення істини та відновлення суспільних зв'язків після геноциду 1994 року. У його преамбулі наголошується на моральному обов'язку громадян говорити правду, свідчити та брати участь у розгляді справ, а також на необхідності поєднання кримінального переслідування з відновленням суспільної тканини та подоланням культури безкарності [96].

Нормативна система запроваджувала чотири категорії правопорушників (ст. 51 Органічного закону № 40/2000):

- планувальники, організатори та особи, які вчинили особливо тяжкі злочини – 1 категорія;
- виконавці вбивств – 2 категорія;
- особи, які вчинили інші тяжкі злочини проти особи без наміру вбивства, – 3 категорія;
- особи, винні у злочинах проти власності, – 4 категорія.

Особи 1 категорії підлягали юрисдикції звичайних судів, тоді як справи щодо осіб 2–4 категорій розглядалися судами Гачача, які передбачали особливу процедуру зізнання, каяття та пом'якшення покарання [96].

Закон створював багаторівневу систему юрисдикцій Гачача в кожній клітині, секторі, дистрикті та провінції. На кожному рівні діяли Генеральна асамблея громади, склад суду та Координаційний комітет. Мешканці обирали зі свого середовища «осіб бездоганної репутації» (*personnes intègres*), які

формували склад суду. Суди мали власні процесуальні механізми: щотижневі відкриті засідання за участю громади, кворум у 15 осіб, процедури відводу та фіксації рішень, а також активну участь громадян як свідків і учасників обговорення [96].

Юрисдикції Гачача мали компетенцію, наближену до кримінальних судів: вони викликали свідків, проводили обшуки з дотриманням прав людини, ухвалювали вироки, присуджували компенсації та вирішували майнові спори. Територіальна компетенція визначалася місцем вчинення злочину, а спори щодо юрисдикції розв'язував спеціальний департамент при Верховному суді.

Важливою інновацією стала процедура зізнання й каяття (ст. 54–63 Органічного закону № 40/2000), яка дозволяла особам 2–4 категорій отримати суттєве пом'якшення покарання за умови повного визнання провини, надання відомостей про співучасників і публічного вибачення. Ця процедура діяла протягом двох років після опублікування закону з можливістю продовження.

Система санкцій поєднувала каральні та відновлювальні елементи: для осіб 1 категорії без каяття передбачалася смертна кара або довічне ув'язнення; для інших категорій – зменшені строки покарання з можливістю часткового відбування через громадські роботи; для осіб 4 категорії – лише цивільна відповідальність за шкоду, завдану майну [96].

Така конструкція дала змогу опрацювати сотні тисяч справ у відносно короткий строк і водночас залучити громади до процесу встановлення істини та відновлення справедливості.

Отже, Органічний закон № 40/2000 став основою унікальної гібридної моделі правосуддя, яка поєднала традиційні місцеві практики розв'язання конфліктів із формальними процедурами кримінального переслідування. Її ключовими рисами стали публічність процесу, участь жертв і громад, категоризація правопорушників, акцент на каятті та відновленні, що зробило систему Гачача центральним елементом постгеноцидного примирення і правосуддя в Руанді.

Аналізуючи ефективність судів Гачача, Lauren Haberstocк акцентує увагу на розриві між декларованими цілями та реальною практикою їх функціонування. З одного боку, система Гачача продемонструвала безпрецедентну здатність до швидкого розгляду значної кількості справ, залучення громад до процесу встановлення істини та зменшення навантаження на класичні судові інституції. Вона сприяла винесенню на публічний рівень прихованих образ і конфліктів, відкривала простір для діалогу між жертвами та правопорушниками, забезпечувала реінтеграцію засуджених через громадські роботи, а також дозволяла державі економити ресурси, зменшуючи витрати на утримання великої кількості осіб у переповнених в'язницях [97].

Водночас L. Haberstocк показує, що ця система мала низку структурних вад, які підживляли її здатність досягати глибокого примирення та справедливості. Однією з ключових проблем був політизований характер функціонування судів: поступово добровільна участь населення стала обов'язковою і супроводжувалася штрафами за неявку. Це трансформувало суди з інструменту громадського відновлення у механізм державного контролю. Крім того, виконання громадських робіт часто відбувалося поза межами постраждалих громад, що свідчило про використання системи для загальнодержавних цілей, а не для локального відновлення [97].

Окремою проблемою стала відсутність базових процесуальних гарантій. Підсудні не мали права на юридичну допомогу, а вироки часто ґрунтувалися виключно на свідченнях без належної доказової бази, що створювало ризики помилкових зізнань і зловживань. Відбір суддів здійснювався за критерієм репутації, а не професійної підготовки, що підвищувало ймовірність упереджених або корупційних рішень. У низці випадків окремих суддів згодом було засуджено за участь у геноциді. У таких умовах система відкривала можливості для використання судів як інструменту політичного тиску на опонентів влади [97].

У дослідженні також наголошується на однобічності кримінального переслідування. Суди Гачача розглядали виключно злочини, вчинені під час

геноциду, не охоплюючи злочинів Rwandan Patriotic Front проти хуту до та після 1994 року. Це формувало відчуття «правосуддя переможців» серед частини населення, закріплювало уявлення про колективну провину та поглиблювало етнічні поділи замість їх подолання. Додатковим викликом стала безпека та психологічний стан свідків: багато з них зазнавали погроз, переслідувань або навіть нападів після надання свідчень, що створювало атмосферу страху й повторної травматизації [97].

L. Haberstock також зазначає, що опитування початку 2000-х років фіксували доволі позитивне ставлення суспільства до системи Гачача, однак згодом виявився суттєвий розрив між очікуваннями та практичними результатами. Зокрема, молоде покоління, включно зі студентами, підтримувало задекларовані цілі судів, але водночас звертало увагу на корупційні ризики, тиск на родини обвинувачених і обмежену здатність системи забезпечити реальне суспільне зцілення [97].

Загалом дослідження L. Haberstock демонструє, що система Гачача стала важливим інструментом масового правосуддя та встановлення істини, але водночас виявила глибокі суперечності між відновлювальною риторикою та каральною і політизованою практикою. Вона сприяла частковому з'ясуванню істини та покаранню винних, однак не усунула першопричини етнічного поділу й не забезпечила повноцінного примирення.

Після аналізу дослідження L. Haberstock доцільно звернутися до праці Christopher J. Le Mon «Rwanda's Troubled Gacaca Courts», яка висвітлює ключові проблеми функціонування цієї системи. Автор зазначає, що, на відміну від інших постконфліктних держав, Руанда обрала стратегію всеохопного кримінального переслідування, намагаючись притягнути до відповідальності практично всіх причетних до геноциду. На його думку, такий підхід призвів до зниження стандартів правосуддя і поставив під загрозу досягнення реального примирення.

Однією з ключових проблем автор називає корупцію, зокрема підкуп суддів з метою перекваліфікації злочинів у нижчі категорії. Судді, які працювали без

оплати, були особливо вразливими до хабарництва, що підривало довіру населення до судової системи [98].

Christopher J. Le Mon визначає другою серйозною вадою насильство та погрози щодо свідків і суддів: численні випадки нападів і вбивств створювали атмосферу страху, яка обмежувала можливості встановлення істини та фактично знижувала рівень участі громадян. Формальна відвідуваність залишалася високою через обов'язковий характер участі, однак активна залученість істотно зменшилася внаслідок недовіри та страху переслідувань.

Автор також наголошує на обмеженій здатності системи сприяти примиренню. Ігнорування злочинів РПФ проти хуту закріплювало дихотомію «жертви – злочинці» та перешкоджало формуванню спільного історичного наративу. Ситуацію ускладнювала відсутність політичного простору для критики: будь-які зауваження трактувалися як прояв нелояльності, а правозахисні організації зазнавали тиску.

У підсумку автор констатує, що, попри потенціал стати альтернативною моделлю поєднання правосуддя та примирення, система Гачача через корупцію, насильство, політичну закритість і структурні обмеження не змогла повною мірою реалізувати свої цілі [98].

Дослідження Christopher J. Le Mon демонструє, що, попри амбітну мету поєднати механізми правосуддя та примирення, система Гачача зіткнулася з низкою глибинних проблем, які суттєво підірвали її ефективність. Всеохопне кримінальне переслідування призвело до зниження стандартів справедливого суду; корупція, насильство щодо учасників процесу та зменшення громадської участі підірвали довіру до механізму; ігнорування злочинів Rwandan Patriotic Front та відсутність простору для критичного обговорення обмежили потенціал досягнення реального суспільного примирення. У підсумку, на думку автора, Гачача не змогла повною мірою реалізувати свої задекларовані цілі та стала радше інструментом масового покарання, ніж ефективним механізмом перехідного правосуддя.

Продовжуючи аналіз, доцільно звернутися до роботи Susan Thomson «The Darker Side of Transitional Justice: The Power Dynamics Behind Rwanda's «Gacaca» Courts», яка поглиблює критику цього механізму, зосереджуючись на політичному вимірі його функціонування. Авторка підкреслює, що Гачача не можна розглядати виключно як інструмент відновлення справедливості – вона водночас виступала механізмом державного контролю, інтегрованим у політичну стратегію РПФ [99].

S. Thomson доводить, що через систему Гачача уряд забезпечував монополію на формування офіційного наративу геноциду, маргіналізуючи альтернативні інтерпретації подій. Суди фактично закріплювали дихотомію «жертви – злочинці», де жертвами визнавалися виключно тутсі, а злочинцями – хуту, без розгляду злочинів, скоєних військами РПФ до, під час і після 1994 року. Такий підхід унеможлиблював інклюзивний процес встановлення істини та сприяв зміцненню політичного домінування правлячої еліти.

Особливу увагу авторка приділяє асиметрії владних позицій у межах процесу. Формально суди Гачача ґрунтувалися на участі громад, однак фактично функціонували під суворим державним контролем. Судді часто були лояльними до влади, а засідання проходили в атмосфері політичного тиску. Громадяни, які висловлювали альтернативні погляди, ризикували бути звинуваченими у «геноцидальній ідеології» або зазнати переслідувань. Це істотно обмежувало можливості відкритої дискусії та перетворювало суди на інструмент легітимації державного дискурсу [99].

S. Thomson також наголошує, що Гачача виконувала функцію соціального контролю, особливо в сільських громадах. Через обов'язкову участь і публічні слухання держава встановлювала постійний нагляд за поведінкою громадян. Відмова від участі або критика процесу розцінювалися як політична нелояльність. У результаті суди не створювали безпечного простору для примирення, а, навпаки, зміцнювали вертикаль контролю РПФ над суспільством [99].

Узагальнюючи, S. Thomson розкриває «темний бік» перехідного правосуддя в Руанді: система Гачача, декларуючи відновлення справедливості та примирення, фактично стала частиною політичного проєкту консолідації влади, інструментом селективного правосуддя та засобом утвердження офіційного історичного наративу. Це суттєво обмежило її здатність виконувати функції повноцінного механізму перехідного правосуддя.

На відміну від попередніх дослідників, які зосереджувалися переважно на політичних та інституційних вадах Гачача, Sonali Chakravarti у статті «The Case of Gacaca: A Flawed Project and the Hope for Transitional Justice» аналізує цей досвід як джерело нормативних уроків для перехідного правосуддя. Вона визнає глибокі структурні недоліки механізму – обов'язкову участь і штрафи, відсутність адвокатського захисту, упередженість суддів, політичні обмеження свободи висловлювань і табування злочинів РПФ.

Водночас Chakravarti підкреслює, що сам формат Гачача – локальний, публічний і повторюваний – мав потенціал створювати мінімальні зв'язки довіри між жертвами та правопорушниками, а отже, міг сприяти соціальному відновленню за умови дотримання процесуальних гарантій і відкритого простору для дискусій [100].

Авторка формулює два ключові висновки. По-перше, гібридні моделі не повинні призводити до зниження правових стандартів: поєднання каральних і відновлювальних елементів може бути ефективним лише за наявності чітких процедур і гарантій. По-друге, локальна повторюваність взаємодії в межах громад здатна поступово формувати соціальний капітал, однак авторитарний контроль держави нівелює цей потенціал.

Таким чином, Chakravarti розглядає Гачача не як успішний приклад, а радше як попередження і водночас як модель, що окреслює можливості та межі гібридних механізмів перехідного правосуддя [100].

У підсумковому дослідженні Timothy Longman «An Assessment of Rwanda's Gacaca Courts» пропонується збалансована оцінка, що поєднує визнання масштабності проєкту з критикою його структурних обмежень. Автор

наголошує, що юрисдикції Гачача дозволили розглянути безпрецедентну кількість справ – понад мільйон – і створили простір для публічного проговорення злочинів, чого не могли забезпечити класичні суди. Це сприяло збереженню колективної пам'яті, частковому визнанню провини та залученню громад до процесів правосуддя [101, с. 304–307].

Водночас Т. Longman вказує на низку системних проблем. По-перше, виключення злочинів Rwandan Patriotic Front з компетенції судів сформувало феномен «правосуддя переможців» і закріпило асиметрію відповідальності між тутсі та хуту. По-друге, політична інтервенція уряду, зміни законодавства, тиск на суддів і втручання в процес, знижувала рівень незалежності та справедливості рішень. По-третє, масові обвинувачення без належної доказової бази та слабкий захист підсудних сприяли формуванню атмосфери колективної, а не індивідуальної відповідальності. Додатковими проблемами стали загрози безпеці свідків, формальний характер участі громад (за умов її обов'язковості) та відсутність довгострокових механізмів примирення [101, с. 307–311].

У підсумку Т. Longman доходить висновку, що, попри значний організаційний масштаб і певні досягнення у сфері встановлення істини, система Гачача не змогла забезпечити інституційну незалежність, симетричність відповідальності та належні процесуальні гарантії. Це трансформувало її з потенційного механізму перехідного правосуддя на переважно каральний інструмент, що закріпив політичний контроль і етнічну поляризацію.

Переходячи від інституційно-політичної критики до гендерного виміру, показовою є стаття Beth Brewer, у якій на основі аналізу звітів *Avocats Sans Frontières* щодо 91 судового процесу над жінками демонструється системна роль гендерних уявлень у захисті, свідченнях і вироках. Обвинувачені послідовно апелювали до образів «миролюбності», материнства та домашньої підлеглості; такі наративи часто сприймалися судами і сприяли виправдувальним рішенням. Водночас це укорінювало державо-санкціоновану «правду», згідно з якою «звичайні» руандійські жінки нібито не здатні до участі в геноцидному насильстві.

Разом із тим судові практики продукували й протилежні смисли: у випадках визнання жінок винними їхні дії часто тлумачилися як «вихід» за межі «природної жіночності» (наприклад, через ревності чи прагнення влади в межах домогосподарства). Це дозволяло карати не лише за самі злочини, а й за порушення соціально сконструйованих гендерних норм. У такий спосіб судові рішення набували статусу офіційної «правди» щодо ролі жінок у геноциді [102].

Ключовий висновок В. Brewer полягає в тому, що Гачача не стільки відкривала «об'єктивну істину» про події 1994 року та участь жінок у них, скільки конструювала політично авторизоване знання про те, хто може вважатися злочинцем і за яких умов жіноча провина є мислимою. Таким чином, суди виконували також нормативно-дисциплінарну функцію, відтворюючи моральні уявлення про «належну» жіночу поведінку в повоєнному суспільстві [102].

Отже, аналіз В. Brewer свідчить, що суди Гачача не лише фіксували факти та виносили вироки, а й формували уявлення про гендерні ролі в контексті геноциду. Через аргументацію сторін і судові рішення утверджувався образ «традиційної жінки» як пасивної, мирної та підлеглої, що часто призводило до пом'якшення покарань або виправдань. Натомість активна участь жінок у насильстві інтерпретувалася як «відхилення від норми», що додатково засуджувалося. Таким чином, Гачача відтворювала гендерні стереотипи та закріплювала соціальні уявлення про «допустиму» й «недопустиму» поведінку жінок у післягеноцидному суспільстві.

Продовжуючи гендерну оптику, але вже з перспективи постраждалих, варто звернутися до дослідження Emma M. Costello «Justice for Whom? The Gacaca Courts and Restorative Justice for Survivors of Sexual Violence in Rwanda». Авторка показує, що передача у 2008 році більшості справ про зґвалтування до юрисдикції Гачача була зумовлена передусім прагненням прискорити розгляд залишку геноцидних справ, а не адаптацією процедур до потреб потерпілих від сексуального насильства.

За офіційними даними, близько 90 % переданих тоді справ стосувалися саме сексуального насильства, а протягом 2008–2010 років суди Гачача розглянули 6 608 таких проваджень [103]. Це свідчить про масштабність залучення механізму до розгляду особливо чутливої категорії злочинів, водночас підкреслюючи його обмежену спроможність враховувати специфічні потреби жертв сексуального насильства.

Emma M. Costello виокремлює три групи бар'єрів, що системно підривали доступ до правосуддя.

По-перше, це суспільна стигма та віктимблеймінг: страх вигнання з громади, втрати шлюбу, осуду через вагітність чи інфікування ВІЛ після зґвалтування, а також поширені офіційні та неофіційні дискурси, що знецінювали свідчення жінок.

По-друге, ризики помсти й повторної травматизації, включно із залякуванням свідків і навіть повторними актами насильства як формою репресії. Ці загрози посилювалися загальною вразливістю постраждалих.

По-третє, культурно-лінгвістичні та нормативні обмеження: табуованість сексуальної лексики в Kinyarwanda ускладнювала точний опис злочинів, а процесуальні норми (зокрема заборона третім особам подавати заяви та неузгодженість рівнів юрисдикції) призводили до втрати справ уже на етапі збору інформації [103].

Авторка також зазначає, що запроваджені у 2008 році «захисні» заходи (письмові свідчення, закриті слухання, експерименти з «жіночими» колегіями) частково зменшували публічну експозицію, але не усували ані стигматизації, ані ризиків безпеки. У результаті система гачача не досягла заявлених цілей ні у каральному (стримувальному), ні у розподільчому (репараційному), ні у відновлювальному вимірах щодо цієї категорії потерпілих.

Попри сотні тисяч жертв сексуального насильства, до судового розгляду дійшли лише тисячі справ. Вироки часто не відповідали очікуваному рівню покарання, а матеріальні відшкодування залишалися радше винятком. Більше того, Е. М. Costello наголошує, що відкриті обговорення сексуальних злочинів у

невеликих громадах нерідко не сприяли примиренню: за відсутності безпеки й компенсацій свідчення призводили до посилення травматизації, а соціологічні дані фіксували зростання скепсису щодо «примирювального» потенціалу таких процесів [103].

Висновок авторки є однозначним: за відсутності належного гендерного аналізу проєкт, задуманий як поєднання покарання, встановлення істини, репарацій і відновлення, функціонував для постраждалих від сексуального насильства нерівномірно і часто – всупереч задекларованим цілям. Передача справ до гачача була передусім інструментом розвантаження системи, а не адаптації правосуддя до потреб цієї групи; «захисні» нововведення виявилися недостатніми, а ключові елементи справедливості – покарання, відшкодування та безпека – не були забезпечені, що суттєво підривало перспективи реального примирення.

Переходячи від перспективи постраждалих до аналізу «зсередини» функціонування гачача, показовим є дослідження Hollie Nyseth Brehm, Louisa L. Roberts, Christopher Uggen та Jean-Damascene Gasanabo, яке ґрунтується на 135 інтерв'ю з обраними суддями-непрофесіоналами (inyangamugayo).

Автори реконструюють так звані «моральні кар'єри» цих осіб – від моменту їх висунення та обрання громадою як «людей бездоганної репутації» до формування ролі публічних арбітрів і самосприйняття після завершення діяльності судів.

Основні висновки дослідження мають подвійний характер:

- судді сприймали свою місію як поєднання «справедливості» (покарання) та «примирення» (мирного співіснування);
- набуття статусу судді спричиняло тривалу ідентифікаційну трансформацію, яка зберігалася навіть після закриття судів.

Емпіричні дані свідчать, що жоден із респондентів не мав юридичної освіти; їх обирали шляхом відкритого голосування за критеріями моральності та довіри громади. Початкову невпевненість компенсували спеціальні навчання (щодо процедур, технік допиту, уникнення ретравматизації та забезпечення

неупередженості), а також соціальне визнання, яке стимулювало прийняття цієї неоплачуваної, трудомісткої й подекуди небезпечної ролі. Важливими мотивами були відчуття громадянського обов'язку, патріотизм і суспільна повага, хоча частина суддів визнавала, що фактично не могла відмовитися від виконання цієї функції [104, с. 452–458].

На думку авторів, це дослідження уточнює інституційний портрет гачача на рівні мікрофундацій: саме *inyangamugayo* наповнювали формальні процедури неформальними практиками правозастосування. Поєднання уявлень про «примирення» і «покарання» визначало їхню щоденну діяльність.

Водночас інтерв'ю засвідчують тривалу «моральну переорієнтацію» навіть після завершення функціонування судів: суддів і надалі сприймали як «людей честі», а вони самі продовжували відповідати очікуванням громади.

Ці спостереження додають важливий вимір до попередньої критики: навіть за умов політичних і процесуальних обмежень ключові значення та результати гачача значною мірою формувалися «знизу» – через те, як локальні арбітри інтерпретували свою подвійну місію та реалізовували її на практиці [104, с. 459–462].

Зіставлення попередньої критики юрисдикцій Гачача (політична асиметрія, процесуальні дефіцити, небезпека для учасників, корупційні ризики та гендерні «сліпі зони») з результатами досліджень «моральних кар'єр» суддів-непрофесіоналів (*inyangamugayo*) дозволяє суттєво уточнити оцінку цієї системи.

По-перше, політичні та правові обмеження не нівелюють того факту, що значна частина повсякденної практики формувалася «знизу» – через етичні орієнтири, компетентність і мотивацію обраних мирян-суддів.

По-друге, саме ця локальна агентивність частково пом'якшувала інституційні вади: багато суддів намагалися балансувати між покаранням і примиренням, підтримувати публічну довіру та, наскільки це було можливо, захищати вразливих учасників процесу.

Водночас досвід суддів демонструє і межі такої «етичної компенсації»: відсутність оплати, брак фахової підготовки, зовнішній політичний тиск і ризики

для безпеки системно відтворювали нерівність сторін та знижували стандарти справедливого розгляду.

Отже, інституційна критика Гачача залишається обґрунтованою, однак її слід доповнити висновком, що якість правосуддя суттєво варіювалася на рівні громад і значною мірою залежала від моральної позиції та спроможності конкретних суддів (*inyangamugayo*). Це пояснює, чому система одночасно продукувала приклади локального відновлення і водночас – відчутні провали у забезпеченні неупередженості, безпеки та інклюзивності формування колективної пам'яті.

Руандійський досвід перехідного правосуддя привернув значну увагу академічної спільноти, ставши предметом багатовимірного аналізу як з боку правознавців, так і соціальних дослідників. У працях, присвячених Гачача, центральною темою є напруження між високою інституційною ефективністю та обмеженістю нормативної моделі, яка закладала суттєві легітимаційні ризики у довгостроковій перспективі.

Більшість дослідників наголошують, що система забезпечила безпрецедентний за масштабами та швидкістю розгляд справ, а також стала інструментом колективного проговорення злочинів у локальних спільнотах. Публічність, регулярність засідань і масове залучення громадян сформували нову соціальну практику опрацювання пам'яті про геноцид. Саме ця риса, поєднання правосуддя з безпосередньою участю громади, розглядається як ключова інновація, що дозволила мобілізувати соціальний капітал для вирішення величезної кількості справ у стислі строки.

Водночас значна частина наукових праць виявляє глибокі суперечності. Ефективність моделі Гачача була досягнута ціною істотного зниження процесуальних гарантій. Обвинувачені не мали права на адвокатський захист, а рішення часто ґрунтувалися виключно на свідченнях, що створювало ризики помилкових зізнань і упереджених вироків. Склад судів формувався з осіб, обраних за критеріями репутації, без юридичної підготовки, що посилювало

нерівність сторін і робило процес залежним від індивідуальних моральних якостей суддів.

Ця залежність зумовлювала значну варіативність якості правосуддя між громадами: окремі суди демонстрували збалансоване поєднання покарання і примирення, тоді як інші були схильні до формалізму, корупційних практик або політичного впливу.

Інша важлива площина дискусій стосується політичної селективності юрисдикції. Суди Гачача розглядали лише злочини, вчинені під час геноциду, не охоплюючи діяння інших сторін конфлікту до та після 1994 року. Така асиметрія фактично закріплювала офіційний наратив про «жертв» і «злочинців», підриваючи довіру частини суспільства та формуючи ефект «правосуддя переможців». Відсутність інклюзивного підходу до встановлення істини обмежила потенціал справжнього суспільного примирення.

Особливу увагу в науковій літературі приділено гендерному виміру. Дослідження показують, що судові наративи часто відтворювали традиційні уявлення про «мирну» і «пасивну» жінку, що впливало як на стратегії захисту, так і на судові рішення. Водночас розгляд справ про сексуальне насильство продемонстрував обмеженість Гачача як механізму, здатного гарантувати безпеку і конфіденційність потерпілих. Відкритий формат слухань не враховував стигматизацію, ризики помсти й культурні бар'єри, що призводило до втрати справ і повторної травматизації.

Системною вадою моделі була також слабкість репараційного компоненту. Попри декларований відновлювальний характер, механізми компенсації залишалися обмеженими – переважно реституцією майна та символічними заходами, тоді як повноцінна система відшкодувань так і не була створена. Це істотно знижувало довіру потерпілих і обмежувало примирювальний потенціал системи.

Таким чином, аналіз наукової літератури дозволяє дійти висновку, що руандійська модель стала потужним інструментом масового опрацювання злочинів і публічного встановлення істини завдяки локальному залученню

громад. Водночас її нормативна архітектура залишалася неповною. Зниження процесуальних стандартів, політична селективність, недостатня чутливість до вразливих груп і слабкість репарацій поставили під сумнів її здатність забезпечити довготривалу справедливість і примирення.

У контексті України руандійський досвід має цінність не як модель для прямого запозичення, а як джерело як ефективних практик, так і важливих застережень. Україна функціонує в іншому правовому та політичному середовищі, однак стикається з подібними викликами – масштабністю злочинів, потребою відновлення довіри та інтеграції постраждалих громад.

Позитивним елементом, який може бути адаптований, є залучення місцевих громад до процесів встановлення істини, документування порушень і формування політики пам'яті. Це сприятиме не лише наповненню доказової бази, а й відновленню соціальних зв'язків, зруйнованих війною.

Водночас принциповим для України є збереження високих процесуальних стандартів і верховенства права. Участь громад не може підміняти незалежне судочинство, а всі процедури мають відповідати міжнародним стандартам справедливого суду.

Отже, українська модель перехідного правосуддя має поєднати уроки руандійського досвіду: інтегрувати локальну участь із гарантіями справедливого процесу, забезпечити інклюзивність юрисдикції та розбудувати повноцінну систему репарацій. Лише за таких умов можливо досягти балансу між масштабністю, легітимністю та сталістю правосуддя в постконфліктний період.

2.4. Міжнародний досвід фіксації порушень прав людини і реалізації реституційних механізмів на прикладі окремих країн Латинської Америки

Зважаючи на викладений вище досвід Руанди, який продемонстрував як значний потенціал локалізованих механізмів встановлення істини та залучення громад, так і суттєві ризики політичної селективності та зниження процесуальних гарантій, доцільно звернутися до іншої моделі перехідного

правосуддя, сформованої в принципово іншому контексті – мирного врегулювання затяжного внутрішнього конфлікту. Показовим у цьому сенсі є колумбійський досвід створення Спеціальної юрисдикції для миру (ісп. *Jurisdicción Especial para la Paz*, далі – JEP), нормативну основу якої становить Закон № 1957 від 2019 року (*Ley 1957 de 2019, Estatutaria de la Administración de Justicia en la Jurisdicción Especial para la Paz*). Ця модель репрезентує інституційно комплексний, судово орієнтований підхід до реалізації перехідного правосуддя, що поєднує кримінальне переслідування з відновлювальними елементами та активною участю жертв [105].

Передумовою ухвалення зазначеного закону стало підписання у 2016 році мирної угоди між урядом Колумбії та Револьюційними збройними силами Колумбії (FARC), яка поклала край 52-річному збройному конфлікту, що призвів до сотень тисяч загиблих, мільйонів внутрішньо переміщених осіб і масштабних порушень прав людини. Мирна угода передбачала комплекс заходів із відновлення миру, серед яких центральне місце посіла спеціально створена судова система (далі – JEP). Її метою стало забезпечення правової відповідальності всіх сторін конфлікту, встановлення істини щодо масових злочинів, визнання та відновлення прав жертв, а також формування умов для національного примирення та сталого миру [106]. Саме для нормативного закріплення цих положень і забезпечення їх реалізації у правовому полі було ухвалено Статутний закон № 1957 від 2019 року, який визначив структуру, юрисдикцію та процедури JEP як ключового елемента перехідного правосуддя в Колумбії.

Закон установлює особливу судову систему, покликану здійснювати кримінальне переслідування за воєнні злочини та злочини проти людяності, вчинені всіма сторонами конфлікту. Основна мета JEP полягає у відновленні прав жертв, забезпеченні їх участі в судових процедурах та гарантуванні справедливого процесу, який поєднує каральні й відновлювальні елементи. Нормативна архітектура передбачає диференційований підхід до категорій правопорушників: особи, які повністю визнають провину та співпрацюють із

системою, можуть отримати альтернативні санкції, спрямовані на репарації та відновлення, тоді як ті, хто заперечує вину або ухиляється від участі, підлягають традиційному кримінальному переслідуванню з призначенням покарання у вигляді позбавлення волі.

ЈЕР функціонує як незалежна та автономна судова інституція з власною процедурною системою та спеціалізованими палатами, зокрема Палатою визнання правди, відповідальності та визначення фактів, Судовою палатою для вирішення спорів, а також підрозділом для розгляду справ осіб, які не є членами збройних формувань, але причетні до тяжких злочинів. Закон також приділяє значну увагу участі жертв: вони визнаються процесуальними суб'єктами, мають право на представництво, доступ до інформації та участь у визначенні заходів відновлення [105].

Ключовим елементом є створення системи санкцій, орієнтованої на відновлення, а не виключно на покарання. Альтернативні санкції для осіб, які співпрацюють із правосуддям, включають обмеження свободи у формі спеціальних зон проживання та обов'язкову участь у програмах репарацій і відновлення, зокрема через виконання суспільно корисних робіт на користь постраждалих громад. Такий підхід дозволяє поєднати правосуддя з процесами соціального відновлення, не відмовляючись від притягнення винних до відповідальності.

Закон також визначає співвідношення ЈЕР з іншими механізмами перехідного правосуддя – Комісією з встановлення істини та механізмами пошуку зниклих безвісти. Ці інституції функціонують паралельно, але в координації, забезпечуючи комплексність підходу до встановлення істини, відповідальності та відшкодування [105].

Фактично Закон № 1957 від 2019 року закріплює модель, у якій спеціальна судова система не лише карає винних, а й активно залучає жертв і громади до процесу, створюючи інституційні гарантії для поєднання кримінального переслідування з відновлювальними механізмами та формуванням спільного наративу про минуле.

На практиці імплементація колумбійської моделі перехідного правосуддя засвідчила як суттєве інституційне посилення системи, так і наявність низки структурних обмежень, що впливають на ефективність застосування Закону № 1957 від 2019 року та пов'язаних із ним механізмів. Як зазначають S. Triana-E, L. Grace та J. Wulkan у порівняльному аналізі еволюції перехідного правосуддя в межах мирних процесів із AUC (*Autodefensas Unidas de Colombia*, Об'єднані сили самооборони Колумбії, 2003 р.) та FARC (*Fuerzas Armadas Revolucionarias de Colombia*, Револьюційні збройні сили Колумбії, 2015 р.), відбулася глибока трансформація нормативних і інституційних засад, спрямована на подолання недоліків попередніх підходів [107, с. 80–85].

Автори підкреслюють, що у процесі взаємодії з AUC система значною мірою спиралася на традиційні кримінально-правові інструменти, що призводило до перевантаження судової системи та затримок у розгляді справ, унаслідок чого права жертв на правосуддя й істину часто залишалися нереалізованими. Натомість у процесі з FARC ці недоліки були враховані шляхом створення Інтегральної системи істини, правосуддя, репарацій і гарантій неповторення, яка поєднує судові та позасудові механізми і спрямована на забезпечення жертвам ефективного доступу до правосуддя, водночас підвищуючи інституційну спроможність держави.

У праці наголошується на важливості поєднання каральних і відновлювальних елементів, що дозволило уникнути як повної амністії (яка суперечила б міжнародному гуманітарному праву), так і надмірної залежності від класичних механізмів кримінального переслідування. На думку авторів, система спеціальних санкцій JEP, яка передбачає альтернативні покарання за умови визнання відповідальності та співпраці, стала інноваційним інструментом, що дозволяє одночасно розширити обсяг розглянутих справ і забезпечити дотримання принципів істини та справедливості [107, с. 86–90].

Водночас S. Triana-E, L. Grace та J. Wulkan виявляють низку вразливих місць і ризиків, що обмежують ефективність функціонування системи:

- по-перше, високий рівень фізичної та правової небезпеки для колишніх комбатантів, зокрема значна кількість убивств і замахів;
- по-друге, нестабільність правової бази та політичного контексту, яка формує відчуття правової невизначеності й уразливості, що, своєю чергою, підвищує ризики рецидиву, особливо серед командирів середньої ланки;
- по-третє, економічна вразливість і затримки у впровадженні продуктивних проєктів, які створюють додаткові стимули до ремобілізації.

Як зазначають дослідники, попри ці виклики, колумбійська модель перехідного правосуддя продемонструвала істотний прогрес у розбудові інституційної спроможності, зосередженні уваги на правах жертв і створенні механізмів, здатних забезпечити сталість миру. Її ключова відмінність полягає в тому, що вона від самого початку була задумана як комплексна правова архітектура, орієнтована на довгострокове миробудування, а не як тимчасовий компроміс у процесі демобілізації [107, с. 91–93].

Таким чином, як підсумовують S. Triana-E, L. Grace та J. Wulkan, Закон № 1957 від 2019 року закріпив нову парадигму перехідного правосуддя, яка поєднує кримінальне переслідування, відновлювальні механізми та активну участь жертв, але водночас залишається залежною від політичної волі та гарантій безпеки учасників процесу.

Особливу увагу в межах функціонування ЈЕР привертає питання гендерно зумовлених злочинів і сексуального насильства в умовах збройного конфлікту, що стало одним із визначальних напрямів нормативного та процесуального розвитку колумбійської моделі. Як підкреслює С. Davidson, ЈЕР є одним із перших механізмів перехідного правосуддя, створених після набрання чинності Римського статуту, і свідомо позиціонує себе як інституція на передовій боротьби з безкарністю за злочини на ґрунті статі та гендеру [108].

Її нормативні документи містять численні відсилки до гендерної перспективи (*enfoque de género*), створено спеціальну Гендерну комісію, а Палата визнання правди, відповідальності та визначення фактів стала однією з перших у світі, що розглядає справи про злочини проти людяності у формі

гендерного переслідування на підставі сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності.

Авторка виділяє три ключові напрями, які демонструють новаторський характер ЈЕР у сфері гендерно зумовлених злочинів:

- по-перше, чітке визначення та інституційне закріплення мандату щодо розслідування історично недосліджених категорій злочинів, зокрема сексуального та гендерного насильства, що дозволяє ЈЕР не лише визнавати їх складовими міжнародних злочинів, а й розробляти спеціальні підходи до їх доведення та кваліфікації;

- по-друге, застосування відновлювальної та діалогічної моделі правосуддя у справах про гендерне насильство, яка дає змогу поєднати кримінальне переслідування з активною участю жертв, їх представництвом і формуванням заходів репарації, водночас уникаючи як повної амністії, так і перевантаження класичної кримінальної системи;

- по-третє, використання концепції «макрокримінальних патернів» як аналітичної рамки для розслідування та кваліфікації злочинів проти жінок і ЛГБТІ+ спільнот – підхід, що дозволяє системно охопити масові порушення та виявити структурні механізми насильства, замість фрагментарного розгляду окремих епізодів [108].

С. Davidson наголошує, що ці інновації реалізуються у тісній взаємодії з політиками Міжнародного кримінального суду (далі – МКС): бачення ЈЕР щодо гендеру значною мірою узгоджується з підходами Офісу прокурора МКС, зокрема щодо необхідності застосування гендерного аналізу на всіх стадіях розслідування, використання інтерсекційної перспективи та розширеного розуміння поняття «гендерні злочини», що виходить за межі виключно сексуального насильства. Такий підхід дозволяє розглядати ЈЕР не лише як об'єкт моніторингу з боку МКС, а й як генератора знань і практик, здатного впливати на розвиток міжнародного кримінального права [108].

У світлі окресленої колумбійської моделі доцільно виокремити ще один вимір, принциповий для подальшого аналізу реституційних і репараційних

механізмів, – кримінальну відповідальність так званих «економічних акторів» (категорії осіб, що охоплює приватних суб'єктів, які прямо чи опосередковано економічно залучені до збройного конфлікту та можуть нести відповідальність за міжнародні злочини) у системі перехідного правосуддя. Як показує S. Michalowski, історично перехідне правосуддя зосереджувалося переважно на державних виконавцях, попри тривалу (ще з часів Нюрнберзького процесу) обізнаність щодо участі бізнесу в міжнародних злочинах. Унаслідок цього виникав істотний «розрив безкарності», коли комісії правди фіксували роль підприємців, але не мали мандату на встановлення їхньої кримінальної відповідальності [109].

Колумбійська новація полягала у запровадженні спеціального режиму залучення «економічних акторів» до юрисдикції ЈЕР – фізичних і юридичних осіб, які формально не були частиною збройних угруповань (FARC, AUC) і не належали до державних структур, але могли бути причетними до вчинення серйозних порушень міжнародного гуманітарного права або міжнародних злочинів, зокрема через:

- фінансування, матеріальну підтримку або логістичне забезпечення збройних груп;
- сприяння чи співучасть у вчиненні злочинів (наприклад, надання транспорту, пального, інформації, територій тощо);
- отримання економічної вигоди від конфлікту, зокрема через експлуатацію земель, примусове переміщення населення або співпрацю з незаконними формуваннями [109].

S. Michalowski зазначає, що у контексті притягнення третіх цивільних осіб до відповідальності в межах колумбійської моделі перехідного правосуддя було запроваджено подвійну логіку функціонування юрисдикції ЈЕР, яка поєднує елементи добровільності та загальнообов'язкового кримінального переслідування. З одного боку, треті особи мали можливість добровільно приєднатися до юрисдикції ЈЕР, визнавши свою участь у злочинах, надавши повну та правдиву інформацію про обставини їх вчинення, а також зробивши

реальний внесок у репарації жертв (зокрема шляхом відшкодування шкоди або участі у програмах відновлення громад). У такому разі до них застосовувався спеціальний правовий режим, який передбачав альтернативні санкції замість класичних каральних заходів, а також звільнення від переслідування в межах звичайної судової системи [109].

З іншого боку, відмова від добровільного підпорядкування юрисдикції ЈЕР означала, що такі особи залишаються в межах компетенції звичайної кримінальної юстиції, де до них застосовуються традиційні кримінальні процедури та санкції, без доступу до відновлювальних механізмів і спеціальних процесуальних гарантій. Такий двоканальний підхід став компромісним рішенням, спрямованим на поєднання інструментів стимулювання до співпраці з механізмами забезпечення кримінальної відповідальності у разі відмови. У такий спосіб колумбійська модель прагнула досягти максимально повного охоплення осіб, причетних до фінансування, підтримки чи іншої участі у збройному конфлікті, не порушуючи принципу добровільності щодо приватних акторів, який має конституційне значення [109].

Викладене дає підстави зробити висновок, що у контексті розбудови ефективної системи відновлення прав жертв принципове значення має також залучення третіх цивільних осіб до юрисдикції ЈЕР, яке відкриває додаткові можливості для наповнення фінансової бази механізмів репарацій та реституції. Йдеться насамперед про осіб, які отримували безпосередню економічну вигоду від збройного конфлікту, через експлуатацію земель, використання примусової праці, примусове переміщення населення або співпрацю з незаконними формуваннями. Визнання ними своєї відповідальності та добровільна участь у процедурах ЈЕР не лише сприяють встановленню повної картини збройного конфлікту, а й створюють матеріальні передумови для формування фондів відшкодування, спрямованих на фінансування заходів із реституції, компенсації та реінтеграції постраждалих громад.

Таким чином, колумбійська модель перехідного правосуддя демонструє потенціал поєднання юрисдикційних механізмів притягнення до

відповідальності приватних акторів з економічними інструментами відновлення, що є важливим як з точки зору забезпечення справедливості, так і з позиції практичної спроможності держави реалізовувати репараційні програми без повної залежності від бюджетних ресурсів.

У цьому контексті важливо звернути увагу й на інший ключовий вимір колумбійської моделі перехідного правосуддя – встановлення істини та забезпечення прав жертв у випадках масових порушень, пов'язаних із примусовим переміщенням населення. Як зазначає Clara Atehortúa-Arredondo у праці «Forced Internal Displacement in the JEP Framework: A New Possibility for Guaranteeing Rights to Truth and Justice», у межах архітектури JEP саме примусове внутрішнє переміщення розглядається як одна з наймасовіших і водночас найрепрезентативніших форм віктимізації, здатна розкрити структурні патерни збройного конфлікту [110].

Авторка наголошує, що примусове внутрішнє переміщення повністю відповідає критеріям, за якими JEP обирає теми для відкриття макропроваджень: воно характеризується надзвичайно високим рівнем тяжкості та репрезентативності, тобто охоплює значну кількість постраждалих і відображає типові механізми ведення збройного конфлікту. Через аналіз цього феномену можливо виявити системні закономірності конфлікту: способи повторюваного застосування насильства, встановлення контролю над територіями, зміну моделей землекористування та цілеспрямоване витіснення населення.

На думку С. Atehortúa-Arredondo, JEP доцільно відкрити окреме макропровадження, присвячене злочинам, пов'язаним із примусовим переміщенням. Це дозволило б належним чином визнати масштаби порушення прав цієї категорії жертв і забезпечити їм ефективний доступ до правди, правосуддя та гарантій неповторення. Крім того, таке провадження могло б суттєво посилити механізми реституції та репарацій, зокрема у сфері відновлення прав на землю, оскільки примусове переміщення часто безпосередньо пов'язане із захопленням або незаконним використанням територій [110].

C. Atehortúa-Arredondo також звертає увагу, що затримка з відкриттям відповідного макропровадження створює низку серйозних ризиків, зокрема: жертви можуть залишитися поза межами процесу та не отримати можливості повною мірою реалізувати свої права; фізичні та юридичні особи, які отримали економічну вигоду від примусового переміщення, можуть уникнути відповідальності; історія конфлікту залишатиметься фрагментованою, без цілісного розуміння структурних причин і наслідків переміщень.

З огляду на викладене, доцільно звернутися до синтетичної оцінки, запропонованої у збірнику за редакцією Kai Ambos та Stefan Peters «Transitional Justice in Colombia: The Special Jurisdiction for Peace». У цьому виданні JEP послідовно описується як «судове ядро» Інтегральної системи істини, правосуддя, репарацій і гарантій неповторення, а також як об'єкт тривалої політико-правової полеміки.

Аналіз наукових досліджень, присвячених діяльності Спеціальної юрисдикції для миру (JEP) у Колумбії, свідчить про наявність дискусії між двома конкуруючими підходами до реалізації перехідного правосуддя:

- селективним ретрибутивізмом, який акцентує на жорсткому покаранні лідерів FARC, водночас передбачаючи більш м'який режим для державних агентів та економічних акторів конфлікту;
- холістичним підходом, який поєднує відновлювальні механізми з умовною карністю та пріоритетом прав жертв [111].

Узагальнений висновок редакторів і авторів збірника має прагматичний характер: легітимність JEP визначатиметься не деклараціями, а практикою – ефективним застосуванням санкцій і умовного режиму відповідальності, збереженням інституційної автономії та здатністю забезпечити змістовну участь жертв попри політичну поляризацію й структурну нерівність.

На нашу думку, колумбійська модель перехідного правосуддя, закріплена в Законі № 1957 від 2019 року та інституційно реалізована через Спеціальну юрисдикцію для миру, являє собою комплексну судово-правову архітектуру, орієнтовану на поєднання кримінального переслідування, відновлювальних

механізмів і активної участі жертв. Її ключовою особливістю є системне охоплення широкого спектра суб'єктів і порушень: від комбатантів і державних службовців до цивільних економічних бенефіціарів конфлікту; від класичних воєнних злочинів до гендерно зумовленого насильства та примусового переміщення.

Інституційна архітектура ЈЕР забезпечує диференційований підхід до відповідальності: особи, які повністю визнають провину та сприяють встановленню істини, можуть скористатися спеціальним режимом альтернативних санкцій, тоді як відмова від співпраці зумовлює застосування звичайних кримінальних процедур. Колумбійський досвід вирізняється також інтеграцією економічного виміру відповідальності, зокрема через залучення так званих «третіх цивільних осіб» – приватних економічних акторів, які фінансово чи матеріально підтримували збройні групи або отримували вигоду від насильства. Їх включення до юрисдикції ЈЕР дозволило не лише розкрити структурні механізми конфлікту, але й сформувати додаткову фінансову базу для репарацій і реституційних програм, зменшуючи залежність від державного бюджету.

Важливим новаторським елементом колумбійської моделі стало виокремлення гендерного виміру злочинів. Створення Гендерної комісії та запровадження спеціальних процедур дало змогу ЈЕР стати одним із перших механізмів перехідного правосуддя, що системно розслідує сексуальне та гендерне насильство як злочини проти людяності, включно з переслідуванням за ознакою сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності. Це підкреслює потенціал спеціалізованих інституційних механізмів у подоланні історичної безкарності за такі злочини.

Ще одним ключовим аспектом є розгляд примусового внутрішнього переміщення як окремого системного феномену, здатного розкрити макрокримінальні патерни збройного конфлікту. Пропозиція щодо відкриття окремого «макроділа» про примусове переміщення демонструє стратегічний підхід ЈЕР до розслідувань – не як сукупності поодиноких справ, а як

структурного аналізу масових порушень, спрямованого на відновлення прав найбільших груп жертв.

Попри інституційні досягнення, колумбійська модель має низку обмежень: високі ризики для безпеки колишніх комбатантів, політичну нестабільність правової бази, а також затримки у впровадженні економічних програм реінтеграції. Ці чинники свідчать про те, що навіть добре розроблені правові механізми потребують сталого політичного та безпекового середовища для повноцінного функціонування.

На нашу думку, аналіз колумбійського досвіду дозволяє виокремити низку елементів, які можуть бути корисними для формування української моделі перехідного правосуддя, а також потенційні ризики, яких варто уникнути.

По-перше, заслуговує на увагу інституційна модель спеціалізованої юрисдикції, репрезентована ЈЕР. Вона демонструє, що створення окремих, незалежних від загальної судової системи органів із чітко визначеними повноваженнями та спеціальними процедурами здатне забезпечити одночасне виконання завдань кримінального переслідування й відновлення прав жертв у масштабних і складних конфліктах. Для України доцільним може бути розгляд можливості запровадження спеціалізованих судових механізмів, які поєднуюватимуть каральні та відновлювальні елементи й будуть адаптовані до особливостей воєнного та поствоєнного контексту.

По-друге, гендерно чутливий підхід колумбійської моделі є показовим прикладом інституційної відповіді на категорії злочинів, які традиційно залишалися поза належною увагою систем правосуддя. Створення Гендерної комісії та виокремлення гендерно зумовлених злочинів у межах окремих процедур забезпечили видимість цих порушень і належні процесуальні гарантії для жертв. Для України це означає доцільність розроблення спеціалізованих механізмів документування, розслідування та судового розгляду злочинів сексуального та гендерного насильства, вчинених у контексті збройної агресії.

По-третє, залучення економічних суб'єктів до сфери відповідальності становить важливий інструмент як для встановлення повної картини конфлікту,

так і для формування фінансових ресурсів системи репарацій. Колумбійська практика притягнення до відповідальності так званих «третіх цивільних осіб» – фізичних і юридичних суб'єктів, які фінансово чи матеріально підтримували збройні формування або отримували економічну вигоду від конфлікту, – відкриває можливості для застосування аналогічних механізмів в українському контексті. Це сприятиме зменшенню залежності репараційних програм від державного бюджету та забезпеченню більш справедливому розподілу відповідальності.

Нарешті, колумбійський досвід наочно демонструє залежність ефективності перехідного правосуддя від політичної сталості та безпекових умов. Навіть добре розроблені правові й інституційні механізми виявляються вразливими за відсутності стабільного політичного середовища, гарантій безпеки для учасників процесу та довгострокової підтримки з боку держави. Для України це означає необхідність нормативного закріплення основних засад перехідного правосуддя на законодавчому та, за можливості, конституційному рівнях, а також створення гарантій їх політичної й інституційної стабільності в умовах потенційних змін політичного курсу.

Таким чином, колумбійська модель пропонує для України цінний набір інституційних і процедурних рішень, зокрема у сфері гендерного правосуддя та відповідальності економічних суб'єктів. Водночас вона виявляє низку викликів, які варто врахувати під час розроблення власної моделі: необхідність забезпечення безпекових гарантій, політичної підтримки, реальної участі жертв і захисту інституцій від політизації.

Перехід від судово-орієнтованої моделі Колумбії до гватемальського кейсу демонструє протилежну конфігурацію перехідного правосуддя – переважно адміністративно-репараційний підхід, у межах якого центральним інструментом стало державне відшкодування жертвам поза межами кримінального процесу.

Унаслідок тридцятишестирічного збройного конфлікту (1960–1996 рр.) уряд Гватемали Урядовою угодою № 258-2003 від 8 травня 2003 року (далі – Угода № 258-2003) створив Національну програму відшкодування (Programa Nacional

de Resarcimiento, далі – PNR) та Національну комісію з відшкодування (Comisión Nacional de Resarcimiento, далі – CNR) як її керівний орган. Програма була задумана як інструмент виконання мирних угод і рекомендацій Comisión para el Esclarecimiento Histórico, спрямований на відновлення прав жертв і сприяння національному примиренню [112].

Нормативний масив програми неодноразово реформувався (Acuerdos 188-2004, 619-2005 та 539-2013), проте незмінним залишалося її базове визначення: PNR здійснює індивідуальне та/або колективне відшкодування жертв цивільного населення за порушення прав людини й злочини проти людяності, вчинені під час внутрішнього конфлікту. Програма ґрунтувалася на принципах справедливості, рівності, безоплатності, доступності, культурної чутливості, багатомовності, участі та поваги до ідентичності жертв. Критерії пріоритетності визначалися за тяжкістю порушення та рівнем соціально-економічної вразливості, із особливою увагою до вдів, сиріт, осіб з інвалідністю, літніх людей і неповнолітніх [112].

Перелік порушень, що підлягали відшкодуванню, охоплював: насильницькі зникнення, позасудові страти, фізичні та психологічні тортури, примусове переміщення, рекрутинг неповнолітніх, сексуальне та гендерно зумовлене насильство, злочини проти дітей, а також масові вбивства. Для реалізації програма передбачала п'ять основних типів заходів (стаття 2 Угоди № 258-2003):

1. Dignificación – вшанування гідності жертв, включно з ексгумаціями, створенням меморіалів та проведенням актів пам'яті.
2. Resarcimiento cultural – підтримка культурних практик і відновлення колективної ідентичності.
3. Reparación psicosocial y rehabilitación – надання психологічної допомоги та сприяння соціальній реінтеграції.
4. Restitución material – повернення або компенсація майна, житла й земель, а також забезпечення юридичної визначеності права власності.
5. Resarcimiento económico – грошові виплати відповідно до встановлених критеріїв і судових рішень.

CNR складалася з п'яти високопосадовців (представник президента, міністр фінансів, секретар планування SEGEPLAN, секретар миру SEPAZ та голова COPREDEH). Її діяльність доповнював Консультативний радник жертв (Consejo Consultivo de Organizaciones de Víctimas), який забезпечував участь представників жінок, корінних народів і правозахисних організацій (стаття 4 Угоди № 258-2003). Комісія визначала політику PNR, затверджувала регламенти, річні програми та бюджет, вирішувала спірні питання й встановлювала розміри компенсацій. Виконавчий директорат здійснював практичну реалізацію програми: адміністрував ресурси, оцінював заяви, взаємодіяв із міжнародними структурами та звітував Комісії. Фінансування забезпечувалося з державного бюджету (щонайменше 90 % коштів спрямовувалося безпосередньо на репарації) та донорських внесків (стаття 9 Угоди № 258-2003).

Бельгійська дослідниця Lieselotte Viaene здійснила міждисциплінарне етнографічне дослідження у 2006–2009 роках серед майя-ке'кчі (Mayan Q'eqchi') – одного з найбільш постраждалих корінних народів Гватемали під час збройного конфлікту 1960–1996 років. Її стаття «Life is Priceless: Mayan Q'eqchi' Voices on the Guatemalan National Reparations Program» є одним із перших ґрунтовних аналізів того, як самі жертви розуміють поняття «відшкодування», «справедливість» і «примирення», а також як культурний контекст визначає сприйняття державної Національної програми відшкодування (PNR) [113].

L. Viaene підкреслює, що офіційна репараційна політика, побудована на іспанському понятті *resarcimiento* (компенсація), не має адекватного відповідника у мові Q'eqchi' і не відображає локального розуміння втрати. Запропонований переклад – *xiitinkil li rahilal* («зшивання болю») – лише метафорично передає ідею часткового відновлення, але не повноцінного зцілення. У світогляді ке'кчі поняття *nimla rahilal* («великий біль, велике страждання») означає непоправну втрату, яка не підлягає грошовій компенсації. Саме тому матеріальні виплати в межах PNR нерідко сприймалися жертвами як знецінення або навіть приниження пам'яті загиблих.

Авторка також фіксує, що бюрократичні процедури подання заяв і отримання компенсацій часто відтворювали попередні форми нерівності та дискримінації. Унаслідок цього, замість сприяння зціленню, програма нерідко призводила до «повторної травматизації» жертв. У концептуальному полі ке'кчі ключовими є поняття *geeqa'* (взаємна компенсація, заміщення) та *k'ajk'amunk* (визнання, вдячність), які передбачають двосторонній моральний акт між стороною, що завдала шкоди, та потерпілою спільнотою, а не односторонню матеріальну виплату.

З огляду на це жертви часто віддавали перевагу колективним формам відшкодування – відбудові житла та інфраструктури, відновленню доступу до землі, створенню спільних меморіалів, а також духовному примиренню через традиційні ритуали *b'oqok xmuhel* («поклик душі»), спрямовані на відновлення гармонії (*tuqtukilal*).

У висновках L. Viaene наголошує, що програма PNR зіткнулася з фундаментальною проблемою – «неможливістю відновити непоправне». Її індивідуалізована та фінансова логіка суперечить культурним уявленням корінних народів, для яких справедливість полягає насамперед у відновленні соціальної та духовної рівноваги. Дослідниця підкреслює, що ефективна політика відшкодування можлива лише за умови комплексного підходу, який поєднує матеріальні, культурні, символічні та духовні виміри й виходить із досвіду самих постраждалих спільнот [113].

На відміну від етнографічного підходу L. Viaene, що зосереджується на культурно-смысловому вимірі сприйняття репарацій серед корінних громад майя, Valerie Arnould пропонує макроінституційний аналіз ефективності Національної програми відшкодування (PNR) крізь призму її фактичного функціонування після двох десятиліть реалізації. У статті «Assessing the State of Reparations for the Victims of the Internal Armed Conflict in Guatemala: Shortcomings and the Outlook for the Future» авторка підкреслює, що, попри початковий задум PNR як комплексного інструменту відновлення прав жертв, на

практиці програма зазнала системного звуження, адміністративної деградації та втрати політичної підтримки [114].

V. Arnould зазначає, що, хоча нормативна база передбачала поєднання різних форм відшкодування (реституції, реабілітації, сатисфакції та гарантій неповторення), на практиці PNR фактично трансформувалася у механізм виплати індивідуальних грошових компенсацій. Станом на 2015 рік допомогу отримали лише близько 30 тис. осіб із понад 200 тис. заявників, тоді як лише незначна частка заходів охоплювала ексгумації, житлові програми чи меморіальні ініціативи.

Відсутність офіційного реєстру жертв, надмірна бюрократизація процедур і нехтування гендерною та етнічною специфікою призвели до повторної маргіналізації потерпілих, передусім жінок – жертв сексуального насильства, а також представників корінних народів. Ситуацію, за спостереженням V. Arnould, додатково ускладнили реформи 2020 року, коли президентськими указами PNR було передано до Міністерства соціального розвитку (MIDES). Це фактично позбавило програму інституційної автономії та трансформувало її на інструмент соціальної допомоги.

Додаткові ризики пов'язані з передачею архівів із персональними даними жертв до Секретаріату планування (SEGEPLAN), який не має спеціалізованої компетенції щодо захисту чутливої інформації. У сукупності ці чинники, на думку дослідниці, свідчать про процес деінституціоналізації механізму репарацій і розмивання його правової природи. У результаті V. Arnould резюмує, що через поєднання політичного клієнтелізму, скорочення фінансування та ерозії демократичних інститутів PNR не змогла забезпечити жертвам ефективне й справедливе відшкодування, залишаючись радше символічним нагадуванням про невиконані зобов'язання держави [114].

Оцінку стану перехідного правосуддя в Гватемалі наведено також у доповіді Управління Верховного комісара ООН з прав людини «Situation of Human Rights in Guatemala» (A/HRC/58/22, 2025), яка системно відображає динаміку реалізації мирних угод і становище прав жертв внутрішнього

збройного конфлікту [115]. У документі констатується, що попри політичні декларації нового уряду щодо відновлення демократичних засад і поваги до гідності, країна перебуває в стані глибокої інституційної вразливості. Верховний комісар фіксує три взаємопов'язані тенденції: подальше ослаблення незалежності судової системи, вибіркове переслідування правозахисників і суддів, а також згортання програм, спрямованих на забезпечення справедливості за злочини минулого.

Найбільш показовим у цьому контексті є припинення діяльності Національної програми відшкодування (PNR) 31 грудня 2023 року, що залишило понад половину поданих заяв без розгляду. У доповіді зазначається, що процес репарацій, започаткований на основі мирних угод 1996 року, фактично втратив свою інституційну та правову основу. З-поміж 57 578 зареєстрованих звернень розглянуто лише близько 29 тис., тоді як 28 345 жертв залишилися без компенсації чи доступу до процедур реабілітації.

Замість системного механізму відшкодування уряд планує створити нові інструменти – Національний план гідності та репарацій і Політику демократичної пам'яті, які мають забезпечити ведення єдиного реєстру жертв, розроблення плану пошуку зниклих осіб і формування нових рамок меморіалізації [115].

У доповіді наголошується, що подібні ініціативи матимуть ефект лише за умови широкої участі постраждалих спільнот і правозахисного середовища, оскільки попередній досвід засвідчив їхню маргіналізацію у процесах ухвалення рішень. У зв'язку з цим Верховний комісар закликає уряд забезпечити інклюзивність і прозорість нового механізму, надавши йому статус сталої державної політики, а не тимчасової соціальної програми.

У підсумку Верховний комісар формулює вимогу до уряду Гватемали забезпечити повне виконання зобов'язань щодо права жертв на істину, правосуддя та відшкодування, розробити нову модель репарацій на засадах участі, культурної чутливості та історичної пам'яті, а також створити стабільну інституційну основу для її реалізації [115]. У такому ракурсі доповідь 2025 року

позначає новий етап еволюції гватемальської моделі перехідного правосуддя – перехід від фактично ліквідованого адміністративного механізму PNR до потреби формування цілісної національної системи відновлення гідності жертв.

Аналіз гватемальського досвіду реалізації перехідного правосуддя демонструє трансформацію від початкової концепції всеохопного та багатовимірного механізму відшкодування до фрагментарної, адміністративно редукованої моделі, позбавленої реального зв'язку з потребами жертв. Як показують дослідження L. Viaene, офіційна репараційна політика не змогла врахувати культурно-ціннісну специфіку корінних народів і, відповідно, втратила моральний вимір справедливості. Натомість V. Arnould фіксує інституційну деградацію Національної програми відшкодування (PNR), її поступове перетворення на технократичний інструмент соціальних виплат, що втратив власне репараційну сутність.

Останній етап, за даними доповіді Управління Верховного комісара ООН з прав людини (A/HRC/58/22, 2025), ознаменувався фактичним припиненням функціонування PNR і нагальною потребою створення нової, цілісної системи репарацій, заснованої на принципах участі, пам'яті та гідності. У сукупності ці джерела засвідчують, що гватемальська модель перехідного правосуддя, попри значний нормативний і концептуальний потенціал, зазнала кризи реалізації, внаслідок якої державне відшкодування не стало ані механізмом примирення, ані гарантією відновлення справедливості.

Щоб пояснити причини цієї кризи, доцільно звернутися до дослідження Mónica Leonardo «Guatemala: Lights and Shadows on the Road to Truth, Justice and Reparation». Авторка демонструє, що проблеми репарацій мають структурний характер і зумовлені не лише недосконалістю самої програми PNR, а й незавершеністю демократичної трансформації держави після конфлікту. Попри формальне завершення війни, старі еліти зберегли контроль над ключовими інститутами влади, тоді як корупція, безкарність і вплив силових структур не дозволили утвердити принципи верховенства права [116].

М. Leonardo зазначає, що у сфері права на істину Гватемала досягла певного прогресу завдяки звітам *Comisión para el Esclarecimiento Histórico (Memory of Silence)* та *Recuperación de la Memoria Histórica (Guatemala: Never Again)*, однак їхні рекомендації залишилися переважно невиконаними. Більшість ініціатив, пов'язаних із пошуком зниклих осіб і збереженням історичної пам'яті, реалізуються громадськими організаціями, тоді як держава продовжує обмежувати доступ до військових архівів, що унеможливорює повне відновлення історичної правди.

У площині правосуддя авторка вказує на наявність окремих успіхів, зокрема у справах *Las Dos Erres massacre* та *CREOMPAZ case*, однак більшість злочинів залишаються безкарними. Серед ключових причин – політичний тиск на прокуратуру та суди, нестача ресурсів, зловживання процесуальними механізмами, страх свідків, а також системна дискримінація щодо корінних народів [116].

Узагальнюючи, М. Leonardo доходить висновку, що невдача гватемальської моделі репарацій є наслідком відсутності узгодженості між політиками істини, правосуддя та відшкодування, інституційної слабкості держави, закритості архівів і обмеженої участі жертв у формуванні відповідної політики. У результаті держава відтворила модель формального виконання міжнародних зобов'язань без реального відновлення гідності, історичної пам'яті та справедливості для постраждалих.

Чітко продовжуючи попередній аналіз емпіричних збоїв гватемальської моделі (Viaene, Arnould, Управління Верховного комісара ООН з прав людини) та структурних причин їхньої стійкості (Leonardo), теоретичну рамку для пояснення того, чому саме така модель сформувалася і відтворюється, пропонує Thorsten Bonacker у статті «*Classification and Compensation. How the Conflict Type Shapes Reparations in Post-War Justice*».

Автор переносить фокус із дизайну окремих механізмів на типологію самого конфлікту та спосіб його завершення, доводячи, що саме ці параметри визначально впливають на те, які жертви отримують репарації і в якій формі.

Центральна ідея полягає в тому, що уряди у поствоєнних суспільствах використовують схеми відшкодування як інструменти політичної легітимації, спрямовуючи їх на «ідеальних» (соціально схвалюваних) жертв і водночас уникаючи груп, компенсація яких не приносить легітимаційних дивідендів або є політично ризикованою [117].

Аналітичним інструментом цього підходу виступає «соціологія класифікацій», у межах якої статус жертви не є об'єктивно заданим, а конструюється через взаємодію: позитивних класифікацій, тобто уявлень про «невинних» і «уразливих» жертв, які легко інтегруються у моральний наратив держави; негативних класифікацій, зокрема стигматизованих категорій, що сприймаються як політично небажані або «незручні» для відшкодування.

У цьому контексті Т. Вонаскер виокремлює дві ключові категорії:

- «позитивно класифіковані» («ідеальні») жертви – цивільні особи, жінки, діти, літні люди, тобто ті, чия віктимізація не піддажує офіційний політичний наратив і може бути символічно використана для консолідації суспільства;
- «негативно класифіковані» («категоріально небажані») жертви – учасники або симпатики повстанських рухів, представники корінних народів, жертви сексуального насильства чи інші групи, чия ідентичність або досвід ставить під сумнів існуючий соціально-політичний порядок.

Саме через цю дихотомію формується ієрархія жертв, у межах якої держава віддає пріоритет тим групам, що підсилюють її моральну легітимність, і маргіналізує тих, хто вказує на структурні причини насильства або відповідальність самої держави.

У гватемальському контексті ця теоретична рамка має особливу пояснювальну силу. З огляду на антиурядовий і водночас етнополітичний характер конфлікту, політика відшкодування закономірно еволюціонувала у напрямі підтримки «ідеальних жертв» – передусім цивільного населення, яке не становило політичної загрози. Водночас системно маргіналізувалися «негативно

класифіковані» групи, зокрема представники корінних народів і жінки, які зазнали сексуального насильства [117].

Таким чином, у логіці Т. Vonacker ієрархізація жертв постає не як випадковий дефект чи управлінська помилка, а як закономірний результат взаємодії: типу конфлікту, стратегії політичної легітимації та соціально-символічних класифікацій, які відтворюють ті самі нерівності, що й спричинили конфлікт.

На цій основі можна зробити узагальнюючий висновок щодо гватемальської моделі перехідного правосуддя. Вона вирізняється адміністративно-репараційною спрямованістю, у межах якої держава намагалася відновити права жертв переважно через механізми матеріального та символічного відшкодування. Після тридцятишестирічного збройного конфлікту було створено комплексну Національну програму відшкодування, покликану реалізувати положення мирних угод і рекомендації Комісії з історичного з'ясування. Формально програма охоплювала широкий спектр заходів, від фінансових компенсацій до меморіалізації та соціальної реінтеграції, однак фактично функціонувала як інструмент часткового та вибіркового реагування на наслідки насильства.

Попри розгалужену нормативну базу, програма не досягла очікуваного рівня ефективності. Її адміністративна централізація, надмірна бюрократизація та обмеженість ресурсів трансформували репарації у формалізований механізм розподілу допомоги, позбавлений глибокого морального й соціального змісту. Відсутність зв'язку з механізмами кримінального переслідування послабила відновлювальну функцію політики, тоді як система пріоритетів фактично створила нові лінії нерівності між різними категоріями жертв.

Репарації здебільшого охоплювали «соціально прийнятних» постраждалих – цивільних осіб, жінок і дітей, тоді як представники корінних народів, особи, пов'язані з повстанськими рухами, а також жінки, які зазнали сексуального насильства, залишалися поза належною увагою держави. Це підтверджує висновок про те, що гватемальська модель не лише не пододала структурні

нерівності, але й у певних аспектах відтворила їх у новій, інституційно оформленій формі.

Така вибірковість була не випадковою, а відображала структурну логіку післяконфліктної держави, що використовувала відшкодування як інструмент легітимації, спрямований на зміцнення власного політичного образу. У межах соціології класифікацій, розробленої Т. Bonacker, гватемальський кейс демонструє, як тип конфлікту та характер його врегулювання визначають коло визнаних жертв і форми репарацій. Ієрархізація постраждалих, що склалася в результаті цієї політики, стала закономірним наслідком взаємодії політичних, символічних і культурних чинників, а не проявом технічної неефективності.

У підсумку гватемальська модель постає як приклад репараційної архітектури, у якій держава бере на себе відповідальність за відновлення гідності, проте не спроможна створити дієвий механізм справедливості. Вона поєднує формальне визнання шкоди з відсутністю реальної трансформації соціальних відносин, що призвело до відтворення довоєнних структур нерівності. Саме ця розбіжність між декларативною метою примирення та обмеженим характером практичних заходів стала головним викликом гватемальського перехідного правосуддя, яке залишилося незавершеним проєктом морального й політичного відновлення суспільства.

Для України цей досвід є важливим орієнтиром у розробленні власної моделі постконфліктного відшкодування. Він демонструє, що навіть за наявності правових гарантій і міжнародної підтримки ефективність репарацій залежить від реальної участі постраждалих спільнот, культурної чутливості процедур і поєднання адміністративних та судових інструментів. Гватемальський кейс нагадує, що відшкодування без істини й відповідальності не здатне відновити довіру та забезпечити стійке примирення, а формальна компенсація без морального змісту лише закріплює несправедливість, з якої починався конфлікт.

2.5. Узагальнюючі висновки щодо міжнародного досвіду реалізації реституційних механізмів

Різноманіття моделей фіксації порушених прав у межах перехідного правосуддя набуває реального значення лише тоді, коли воно має практичну мету – забезпечення ефективного та справедливого відшкодування. Власне відшкодування виступає матеріалізованим результатом усіх інших компонентів постконфліктного врегулювання, оскільки саме воно надає зміст поняттям істини, справедливості й відновлення гідності. Форма такого відшкодування може бути різною: грошовою, натуральною, символічною чи інституційною. Однак визначальним залишається принцип відновлення правового й фактичного становища особи, порушеного внаслідок конфлікту.

Як уже зазначалося раніше (розділ 1, підрозділ 1.2), згідно з пунктом 18 розділу IX Резолюції Генеральної Асамблеї ООН № 60/147 «Основні принципи та керівні положення щодо права на правовий захист і відшкодування шкоди жертвам грубих порушень міжнародного права прав людини та серйозних порушень міжнародного гуманітарного права», відшкодування може бути здійснено у формах реституції, компенсації, реабілітації, сатисфакції та гарантій неповторення. Ці п'ять форм у своїй сукупності утворюють комплексну систему відновлення прав жертв і становлять універсальну основу для побудови національних механізмів перехідного правосуддя.

Реституція, як одна з ключових форм відшкодування, спрямована на відновлення первісного стану особи, у якому вона перебувала до порушення її прав. Вона покликана забезпечити повернення свободи, відновлення прав людини, особистої ідентичності, сімейного життя, громадянства, місця проживання, а також відновлення трудових прав і повернення майна, як передбачено пунктом 19 тієї ж Резолюції № 60/147.

Попередньо розглянуті приклади реституції в різних країнах свідчать, що незалежно від контексту чи моделі перехідного правосуддя відновлення порушених прав завжди залишалося одним із ключових елементів постконфліктного врегулювання. Успішні та проблемні кейси, описані в науковій літературі, демонструють, що реституція, попри численні виклики

(політичні, економічні та інституційні), усе ж займала помітне місце в архітектурі перехідного правосуддя.

З огляду на практичний вимір реституції, доцільно звернутися до досвіду, пов'язаного з виконанням Дейтонської угоди. Водночас діяльність Комісії з розгляду претензій (вимог) щодо нерухомого майна переміщених осіб і біженців (далі – CRPC), створеної на підставі Дейтонської угоди, не слід розглядати як універсальну модель або готовий зразок для України. Її значення полягає у тому, що вона демонструє окремі інституційні та процедурні рішення у сфері реєстрації вимог, перевірки доказів, ухвалення рішень і забезпечення їх виконання, які можуть бути враховані Україною лише за умов адаптації до національного правового порядку, масштабу завданої шкоди, умов триваючої збройної агресії та майбутньої архітектури міжнародного компенсаційного механізму.

Слід звернути увагу, що Hans van Houtte зазначав: у період роботи (1995–2003 роки) Комісією було винесено близько 310 000 рішень і фактично повернуто 202 207 об'єктів власності. CRPC була першим органом, який успішно масово врегулював претензії щодо нерухомого майна. Її було створено згідно з Дейтонськими угодами для підтвердження майнових прав багатьох біженців і переміщених осіб під час боснійської війни (1992–1995), щоб вони могли повернутися до своїх домівок, здати їх в оренду або продати.

CRPC розробила ефективні процедури збору та реєстрації претензій, збирання доказів і ухвалення рішень, зокрема на основі комп'ютерного зіставлення даних. Як зазначає Н. van Houtte, Комісія також створила правові рамки для реалізації власних рішень і здійснювала контроль за їх виконанням. Станом на 2003 рік було винесено близько 310 000 рішень, унаслідок чого фактично повернуто 202 207 об'єктів нерухомості [118].

Як уже зазначалося раніше, CRPC під час вирішення питання надавала заявникам право вибору між поверненням майна або отриманням компенсації. Кожен потерпілий мав можливість обрати допустимий варіант застосування реституції.

Свою чергою, у Тунісі після революції 2011 року діяльність Комісії правди та гідності (мовою оригіналу – Instance de la vérité et dignité) не була наділена такими повноваженнями. У 2019 році було опубліковано фінальний звіт Комісії правди та гідності Тунісу, який містив загальні рекомендації щодо виплат компенсацій. За час роботи було оброблено 62 720 звернень, і це за обмежений період діяльності – чотири роки. Крім того, до спеціалізованих кримінальних палат було передано 204 справи, що мало сприяти притягненню до відповідальності за порушення прав людини та економічні злочини.

Водночас, хоча звіт Комісії правди та гідності Тунісу містить рекомендації щодо створення Компенсаційного фонду (Compensation Fund) для забезпечення виплат жертвам, фактична реалізація цього механізму до сьогодні залишається незавершеною. Міністерства та інші державні установи Тунісу не забезпечили повного впровадження плану дій, затвердженого на основі звіту, а блокування публікації звіту (до його внесення до Офіційного журналу Тунісу у 2020 р.) стало перешкодою для початку фази супроводу виконання [119].

Таким чином, приклад Комісії правди та гідності Тунісу демонструє дві важливі тези: по-перше, реституція чи виплати можуть бути передбачені на нормативному рівні й навіть супроводжуватися значною кількістю звернень; по-друге, без чіткої інституційної рамки, ресурсів, політичної волі та механізмів виконання вони ризикують залишитися декларативними.

У випадку Тунісу, хоча механізм було закріплено, його ефективно впровадження затримується, що обмежує здатність реституції виконувати свою роль у відновленні довіри та справедливості.

Подібно до ситуації в Тунісі, у Руанді під час виконання рішень судів Гасаса у межах перехідного правосуддя виникали проблеми з виплатами компенсацій. Незважаючи на прагнення забезпечити відновлювальну справедливість та відшкодувати втрати жертвам, ці виплати не завжди були ефективно організовані та реалізовані. Суди Гасаса в Руанді, як і процеси перехідного правосуддя в Тунісі, стикалися з труднощами в реалізації компенсаційних механізмів. Зокрема, багато винних не мали фінансових

можливостей виплатити належні компенсації жертвам. Суди Гасаса покладали на винних осіб обов'язок здійснити компенсацію, однак у більшості випадків вони не мали можливості його виконати.

Закон № 02/98 від 22 січня 1998 р. створив Національний фонд допомоги найбільш нужденним жертвам геноциду та масових убивств (далі – FARG), наділений статусом юридичної особи та необмеженим строком діяльності. Відповідно до статей 1–3 держава Руанди зобов'язалася забезпечити підтримку тих, хто «постраждав від геноциду та масових убивств, учинених між 1 жовтня 1990 року і 31 грудня 1994 року», особливо вдів, сиріт і осіб з інвалідністю.

У структурному плані фонд складався з трьох органів: Національної ради з управління, Виконавчого секретаріату та Контрольної комісії (ст. 4), які діяли під наглядом міністра у справах соціального захисту. Закон визначав джерела фінансування фонду (ст. 12), серед яких – щорічні бюджетні асигнування у розмірі 5 % від державного бюджету, добровільні пожертви, доходи від конфіскованого або покинутого майна, а також обов'язкові щорічні внески громадян, підприємств і професійних об'єднань. Фонд був покликаний компенсувати руйнування соціальної інфраструктури та втрату власності, зосереджуючи діяльність на трьох напрямках – освіта, охорона здоров'я та житло (ст. 14) [120].

Таким чином, FARG став першою в Руанді інституційно закріпленою формою колективної реституції, спрямованою не лише на виплати, а й на довгострокове соціальне відновлення постраждалих груп. Однак, як зазначають дослідники, попри нормативну всеохопність, фінансові ресурси фонду не відповідали масштабам потреб, унаслідок чого доступ до допомоги залишався обмеженим, а багато сімей жертв не отримали суттєвої підтримки.

Набагато ефективніший механізм відшкодування було розроблено в Гватемалі після тривалого збройного конфлікту, який тривав із 1960 по 1996 рік. Як уже зазначалося раніше, урядовою постановою № 258-2003 від 08.05.2003 року було розроблено Національну програму відшкодування (далі – PNR). Відповідна програма досі триває. У 2024 році Міністерством соціального

розвитку Гватемали було опубліковано звіт щодо виконання програми відшкодування за період із 1 лютого по 31 грудня 2023 року, який містить інформацію про виплати.

Згідно зі звітом, протягом цього періоду було встановлено, що PNR охопила лише незначну частину жертв: за 20 років існування програми заходи відшкодування було здійснено приблизно для 33 094 осіб із понад 200 000 постраждалих, тобто близько 16,5 %. Програма зіткнулася з низкою проблем: скороченням фінансування, відсутністю чіткого реєстру жертв, недостатнім урахуванням гендерної й етнічної специфіки, повільними темпами реалізації рішень та низьким рівнем матеріального чи символічного відшкодування [121].

У цьому зв'язку звіт зазначає, що, хоча PNR передбачала заходи реституції, реабілітації, сатисфакції та гарантій неповторення, на практиці вона здебільшого зосереджувалася на грошових компенсаціях, тоді як інші форми залишалися малозастосовуваними. Таким чином, хоча гватемальський механізм створювався як багатовимірна модель відшкодування, його реалізація виявилася значно обмеженою.

Порівняно з гватемальським адміністративно-компенсаційним підходом, який продемонстрував обмежений рівень охоплення та переважну орієнтацію на грошові виплати, колумбійська модель відшкодування відзначається значно ширшою інституційною архітектурою та системною інтеграцією відшкодувань у державну політику. Її основу становить діяльність Установи у справах жертв (Unidad para la Atención y Reparación Integral a las Víctimas, далі – UARIV), яка реалізує державну стратегію «інтегрального відшкодування».

Згідно з офіційним Informe de Gestión UARIV, 2023 y primer semestre de 2024, станом на перше півріччя 2024 року до Єдиного реєстру жертв (Registro Único de Víctimas, RUV) було включено 9 737 008 осіб, із яких 50,2 % становлять жінки, 4,3 % – особи з інвалідністю, а близько 20 % ідентифікують себе як представники етнічних спільнот. Протягом звітного періоду додатково зареєстровано 194 457 нових випадків, із яких понад половину (51,07 %)

становлять жінки, а також уточнено дані про осіб, що належать до вразливих груп, зокрема за ознаками інвалідності та етнічної належності [122].

Важливою складовою державної політики відшкодування в Колумбії є колективна репарація (*reparación colectiva*). Станом на 2024 рік у межах RUV ідентифіковано 1 011 «суб'єктів колективної репарації» (*Sujetos de Reparación Colectiva, SRC*), 71 % з яких становлять етнічні спільноти. Упродовж першого півріччя 2024 року до реєстру було додано ще 26 нових SRC, із яких 76,9 % представляють корінні народи. Попри це, реалізація планів колективної репарації відбувається нерівномірно: звіт UARIV фіксує, що лише незначна частина етнічних суб'єктів перейшла від етапу проектування до стадії імплементації, тоді як інші залишаються на рівні консультацій та погодження [122].

Паралельно з колективним компонентом реалізуються програми гуманітарної допомоги та індивідуальних виплат. За звітний період UARIV забезпечила значні обсяги допомоги для домогосподарств, що мають диференційовані ознаки вразливості. Серед отримувачів переважають жінки, люди похилого віку, особи з інвалідністю, багатодітні родини та представники етнічних спільнот. Це свідчить про прагнення поєднати індивідуальні компенсаційні механізми з громадоцентричними підходами, які охоплюють соціальні, культурні та територіальні аспекти відновлення.

Звіт також засвідчує високий рівень бюджетної дисципліни, що у 2023 році досяг 97 % виконання бюджетних призначень. Однак, як слушно підкреслюють аналітики UARIV, формальна ефективність використання коштів не є тотожною завершеності репараційного циклу. Реальне відновлення прав і гідності постраждалих залежить не лише від фінансових показників, а й від швидкості та глибини реалізації програм матеріальної та символічної компенсації, особливо у сфері колективних та етнокультурних ініціатив [122].

Узагальнюючи, можна стверджувати, що колумбійська модель перехідного правосуддя характеризується широким реєстровим охопленням і соціально диференційованим підходом, який дає змогу одночасно враховувати потреби

індивідуальних і колективних жертв. Проте, попри масштабність інституційної бази, реалізація планів колективної репарації залишається повільною, що зумовлює необхідність посилення міжінституційної координації, фінансування та культурної адаптації програм до потреб етнічних спільнот. Таким чином, на відміну від раніше зазначених прикладів, колумбійська система демонструє більш збалансований підхід до реституції, поєднуючи матеріальні, соціальні та символічні форми відшкодування.

Узагальнюючи наведені порівняльні приклади, слід зазначити, що навіть найбільш результативні практики реалізації реституційних механізмів функціонували переважно після завершення активної фази конфлікту або в умовах відносної стабілізації політичної ситуації. Саме постконфліктний характер перехідного періоду створював передумови для розгортання комплексних програм відшкодування, формування спеціалізованих інституцій, створення реєстрів постраждалих і забезпечення бюджетного або міжнародного фінансування. Тому такі практики можуть мати для України не характер готової моделі, а значення порівняльного матеріалу для визначення правових, організаційних і процедурних рішень, придатних для подальшої адаптації.

У контексті України, де збройна агресія Російської Федерації триває, умови для повномасштабного впровадження реституційних та компенсаційних механізмів поки що залишаються обмеженими. Водночас уже сьогодні відбувається поступове формування елементів перехідного правосуддя, зокрема через нормативне закріплення права на відшкодування, створення державних реєстрів пошкодженого та знищеного майна, запровадження процедур фіксації шкоди та підготовку до майбутніх механізмів реституції. Ці процеси становлять підґрунтя не для механічного наслідування іноземних моделей, а для вироблення власного національного підходу, заснованого на міжнародних стандартах, практичних потребах постраждалих осіб і міжнародно-правовій відповідальності держави-агресора.

Отже, міжнародний досвід реалізації реституційних механізмів у межах перехідного правосуддя має для України допоміжне методологічне та

порівняльно-правове значення. Його не слід сприймати як готову універсальну конструкцію, придатну до прямого запозичення. Значущими для України є лише окремі елементи такого досвіду: створення реєстрів постраждалих і майнових вимог, нормативна визначеність процедур документування шкоди, поєднання адміністративних і судових способів захисту, прозорість розгляду заяв, реальність виконання рішень, а також належна координація між національними органами та міжнародними інституціями.

2.6. Нормативно-правові засади фіксації збитків, завданих агресією РФ, та їх роль у системі реституційних механізмів

Проаналізовані у підрозділах 2.2–2.4 міжнародні приклади реалізації механізмів перехідного правосуддя та реституції переконливо демонструють, що кожна держава, яка пережила збройний конфлікт або масові порушення прав людини, потребує власної, контекстуально обґрунтованої моделі їх упровадження. Водночас спільною рисою успішних практик є створення цілісної системи фіксації порушень, від якої залежить ефективність подальшого відшкодування шкоди та відновлення прав жертв.

В Україні, де збройна агресія Російської Федерації триває, питання документування порушень прав людини, воєнних злочинів і збитків набуває першочергового значення. Попри складні умови, уже сформовано певні національні та міжнародні механізми фіксації шкоди, які розвиваються паралельно й взаємодоповнюють одне одного. Саме їх аналіз і порівняння становлять предмет подальшого дослідження.

Першим системним актом, спрямованим на впорядкування процесу обліку втрат цивільного населення, стала постанова Кабінету Міністрів України від 26 березня 2022 р. № 380 «Про збір, обробку та облік інформації про пошкоджене та знищене нерухоме майно внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України» (далі – Постанова КМУ № 380) [123].

Документ був ухвалений у перші тижні повномасштабного вторгнення та фактично започаткував створення національної системи обліку зруйнованого житла, яка стала прототипом майбутнього державного реєстру пошкодженого і знищеного майна.

Постановою КМУ № 380 упроваджено єдину процедуру збору інформації про об'єкти нерухомості, знищені або пошкоджені внаслідок бойових дій, диверсій чи терактів, спричинених агресією РФ. Головною метою визначено формування бази даних для подальшого поновлення порушених майнових прав громадян, тобто підготовку доказової основи для майбутніх компенсаційних механізмів.

Для практичної реалізації документа було затверджено «Порядок подання інформаційного повідомлення про пошкоджене та знищене нерухоме майно» (далі – Порядок № 380), який визначив коло суб'єктів (фізичні та юридичні особи, власники, інвестори, спадкоємці тощо), процедуру подання повідомлення, а також технічні вимоги до його оформлення. Особливістю цього нормативного акта стало застосування цифрових інструментів, зокрема можливість подання повідомлень через Єдиний державний вебпортал електронних послуг «Дія» та його мобільний застосунок.

Крім того, до процесу залучено центри надання адміністративних послуг (ЦНАП) та нотаріусів, що забезпечило доступність для громадян у різних регіонах України. Інформаційні повідомлення, що надходять до системи, підлягають зберіганню в «Дії» і надалі мають передаватися до Державного реєстру майна, пошкодженого та знищеного внаслідок збройної агресії РФ, після його створення. Відповідальним за технічну реалізацію визначено Міністерство цифрової трансформації України, а Міністерству юстиції доручено забезпечити передачу реєстрових даних про нотаріусів, які уповноважені здійснювати подання повідомлень.

Постановою КМУ № 380 також визначено, що подані громадянами повідомлення прирівнюватимуться до заяв про надання компенсації щойно буде ухвалено відповідний закон про компенсаційний механізм – тобто держава

наперед гарантувала юридичну значущість зібраної інформації як майбутнього доказового масиву.

Окрім цього, документ закріпив офіційні визначення категорій: «пошкоджене нерухоме майно» – об'єкти, що зазнали руйнувань, але можуть бути відновлені шляхом ремонту чи реконструкції; «знищене нерухоме майно» – об'єкти, відновлення яких технічно неможливе або економічно недоцільне.

На нашу думку, Постанова КМУ № 380 стала первинним нормативним актом воєнного часу, який:

- започаткував державну систему фіксації втрат на цифровій основі;
- створив юридичний зв'язок між документуванням і компенсаційним процесом;
- заклав методологічну базу для реєстрової моделі відшкодування збитків, що згодом була інтегрована у програму «Відновлення»;
- запровадив принцип офіційного визнання поданих громадянами даних як доказів для майбутнього відновлення порушених прав.

Отже, цей акт можна вважати першим кроком у формуванні інституційної спроможності держави фіксувати наслідки агресії в межах механізмів перехідного правосуддя та майнової реституції.

Подальший розвиток механізмів фіксації порушених прав після ухвалення Постанови КМУ № 380 було закріплено у Постанові Кабінету Міністрів України від 19 квітня 2022 р. № 473 «Про затвердження Порядку виконання невідкладних робіт щодо ліквідації наслідків збройної агресії Російської Федерації, пов'язаних із пошкодженням будівель та споруд» (далі – Порядок № 473 та Постанова КМУ № 473). Документ деталізував практичний порядок комісійного обстеження та технічної оцінки будівель і споруд, які зазнали руйнувань, а також унормував етапи ліквідації наслідків збройних дій у житловій, соціальній та комунальній сферах [124].

Порядок № 473 визначив компетенцію органів місцевого самоврядування й військових адміністрацій щодо формування комісій, послідовність дій під час проведення обстеження, критерії пріоритетності об'єктів та умови залучення

фахівців у сфері будівництва, представників ДСНС, поліції та інших структур. Основним результатом роботи є акт комісійного обстеження, який фіксує технічний стан об'єкта, вид і ступінь пошкоджень, супроводжується фотофіксацією та підлягає обов'язковій реєстрації у Державному реєстрі майна, пошкодженого та знищеного внаслідок збройної агресії.

Постанова КМУ № 473 встановила, що акт обстеження та звіт технічного обстеження мають юридичну силу офіційних документів, що підтверджують факт пошкодження або знищення об'єкта для цілей компенсації відповідно до Закону № 2923-IX. Дослідження Закону № 2923-IX наведено в розділі 3 цієї дисертації. Тобто ця норма забезпечила єдність польових і цифрових методів фіксації шкоди, перетворивши результати інженерного обстеження на ключовий доказовий інструмент у механізмах відшкодування.

Таким чином, Постанова КМУ № 473 та Порядок до неї закріпили операційну складову системи фіксації збитків, створивши нормативну основу для проведення невідкладних робіт і технічного обстеження пошкоджених об'єктів. Її значення полягає у встановленні стандартизованих процедур документування, що поєднують технічну достовірність і правову валідність даних. У контексті формування національної моделі реституції цей акт став ключовим елементом переходу від інформаційного повідомлення до верифікованого доказу, який забезпечує зв'язок між фіксацією, реєстрацією та компенсаційним механізмом.

Передумовою для ухвалення подальших актів, спрямованих на документування та компенсацію втрат, стала постанова Кабінету Міністрів України від 20 березня 2022 р. № 326 «Про затвердження Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації» (далі – Порядок № 326 та Постанова КМУ № 326) [125]. Цей документ був ухвалений одним із перших у системі нормативно-правових актів воєнного часу та заклав методологічний фундамент для подальшої побудови державної політики з відновлення та реституції.

Порядок № 326 визначив єдину процедуру обчислення шкоди та збитків, заподіяних державі, фізичним і юридичним особам з 19 лютого 2014 року, тобто охопив повний період збройної агресії РФ проти України. Його структура передбачає понад двадцять напрямів фіксації втрат – від людських і соціальних до екологічних, промислових і культурних. Для кожного напрямку визначено відповідальні органи, базові показники оцінювання та вимогу щодо розроблення спеціальних методик розрахунку у шестимісячний строк.

У межах постанови виокремлено такі ключові категорії шкоди: людські втрати та пов'язані соціальні витрати (визначаються Мінсоцполітики); економічні наслідки людських втрат (Мінекономіки); військові та інфраструктурні збитки, включно з об'єктами енергетики, транспорту, комунального господарства (Міноборони, Мінрозвитку, Міненерго тощо); екологічні втрати – земельні, водні, лісові ресурси, атмосферне повітря, природно-заповідний фонд (Міндовкілля, Держекоінспекція); втрати культурної спадщини – об'єкти, фонди, пам'ятки, музейні колекції, архіви (МКІП, Держкіно, Укрдержархів).

Важливою новелою стало включення положень про використання геопросторових даних, аерозйомки, супутникових матеріалів і судово-експертних методик під час фіксації шкоди, що забезпечує належний рівень доказовості для подальших міжнародних процедур. Порядок № 326 також інтегрував положення щодо можливості подання узагальнених даних до Реєстру збитків, завданих агресією Російської Федерації проти України, створеного під егідою Ради Європи, що відображає синергію між національними та міжнародними механізмами документування. Зазначені зміни були внесені не одразу, а після створення відповідного реєстру, про який буде йтися далі.

Хоча Постанова № 326 передувала ухваленню постанов № 380 та № 473, саме вона сформувала загальну рамку класифікації шкоди, у межах якої згодом було конкретизовано порядок подання індивідуальних повідомлень (№ 380) і здійснення технічних обстежень (№ 473). Таким чином, вона виступила системоутворювальним актом, що забезпечив логічний перехід від макрорівневої

оцінки збитків державі до мікрорівневої фіксації пошкодженого майна окремих осіб.

Постанова КМУ № 326 має визначальне значення як нормативна основа формування національної системи оцінки збитків, адже закріпила міжгалузеву модель розрахунку шкоди та створила методологічну основу для подальшої реституційної політики. Вона започаткувала інституційну інтеграцію різних секторів (соціального, економічного, оборонного, екологічного та культурного) в єдину доказову систему, що відповідає вимогам перехідного правосуддя та міжнародних стандартів відшкодування. У перспективі Порядок № 326 виконує роль «моста» між національними даними та міжнародним Реєстром збитків, забезпечуючи Україні правову основу для майбутніх позовів і репараційних вимог.

Комплекс із трьох зазначених актів утворює поетапну нормативну архітектуру, у межах якої держава послідовно закріпила методологічні, процедурні та технічні засади фіксації порушених майнових прав.

Постанова № 326 від 20.03.2022 виконала функцію базового методологічного документа, який визначив загальні напрями та критерії обчислення шкоди і збитків у розрізі соціальної, економічної, екологічної та культурної сфер. Її положення задали макрорівневу модель оцінки наслідків агресії та розмежували компетенцію органів виконавчої влади у частині збору даних і розроблення методик.

Постанова № 380 від 26.03.2022 започаткувала механізм первинної фіксації пошкодженого майна громадян шляхом електронного подання інформаційних повідомлень через державні цифрові сервіси. Вона заклала основу доказового масиву для майбутніх компенсаційних процесів і створила правовий зв'язок між фактом повідомлення та процедурою відшкодування.

Постанова № 473 від 19.04.2022 деталізувала технічний рівень перевірки достовірності заявлених фактів, установивши порядок комісійного обстеження, складання актів і звітів про технічний стан об'єктів. Її норми надали офіційного

статусу результатам інженерного обстеження як документам доказового значення для цілей компенсації.

Змістовна логіка співвідношення зазначених актів виявляється у переході від методологічного рівня (№ 326) через операційно-процедурний рівень (№ 380) до верифікаційно-доказового рівня (№ 473). Така послідовність демонструє інтегрований підхід до створення єдиного інформаційно-правового простору, у якому дані про пошкодження та втрати рухаються замкненим циклом:

визначення критеріїв шкоди → фіксація фактів громадянами → технічна
перевірка та офіційне підтвердження → формування доказового масиву для
компенсаційних процедур

Вказані нормативні акти становлять єдину систему фіксації наслідків збройної агресії РФ, метою якої є створення юридично достовірної, уніфікованої та сумісної з міжнародними механізмами бази даних для майбутнього відшкодування шкоди та реалізації реституційних заходів.

Їх взаємодія відображає еволюцію від загальної методології до практичної імплементації, забезпечуючи повний цикл – від збору інформації до перетворення її на доказову основу для застосування компенсаційних інструментів у межах перехідного правосуддя.

З огляду на зазначене, наступним кроком у розбудові комплексної системи відшкодування збитків стало формування міжнародного елементу – Реєстру збитків, завданих агресією Російської Федерації проти України, який покликаний забезпечити юридичну «конвертацію» національно зібраних доказів у міжнародно визнану форму для подальших репараційних процедур.

Ініціатива його створення була офіційно схвалена рішенням Комітету міністрів Ради Європи CM/Del/Dec(2023)1464/1.6 від 19 квітня 2023 року [126], а безпосереднє інституційне оформлення відбулося згідно з Резолюцією Комітету Міністрів Ради Європи CM/Res(2023)3 від 12 травня 2023 року, якою укладено Розширену часткову угоду щодо Реєстру збитків. Відповідно до Статуту, затвердженого цією резолюцією, Реєстр є юридичною особою, створеною за законодавством України та Королівства Нідерландів, із місцезнаходженням у

м. Гаага, що надає йому як міжнародну легітимність, так і правову пов'язаність із постраждалою державою [127].

Важливою подією на етапі інституційного оформлення Реєстру збитків стало прийняття рішення Комітету міністрів Ради Європи CM/Del/Dec(2023)1472/1.6 від 12 липня 2023 року [128], яким було затверджено Угоду приймаючої держави між Королівством Нідерландів та Радою Європи щодо місцезнаходження Реєстру збитків, завданих агресією Російської Федерації проти України. Цим актом остаточно врегульовано правовий статус Реєстру на території Нідерландів, визначено його привілеї та імунітети, а також умови функціонування його Секретаріату в м. Гаага. Угода підтвердила політичну та правову підтримку Нідерландів як приймаючої сторони, що забезпечує належний рівень незалежності та безперешкодного здійснення мандату Реєстру.

У науковому контексті рішення становить завершальний етап процесу інституціоналізації Реєстру збитків у міжнародному правопорядку, адже воно не лише закріпило юридичну основу для розміщення його штаб-квартири, а й заклало міжнародно-правові гарантії його автономного функціонування відповідно до принципів міжнародної організаційної правосуб'єктності. Саме завдяки такому рішенню було створено умови для сталого функціонування Реєстру як центрального міжнародного депозитарію доказів шкоди, завданої агресією РФ проти України, що має ключове значення для майбутнього міжнародного компенсаційного механізму.

Метою діяльності Реєстру, відповідно до пункту 1.1 статті 1 Статуту, є документування, збирання та облік доказів щодо заяв про відшкодування шкоди, завданої внаслідок агресії РФ після 24 лютого 2022 року. Згідно з пунктами 2.1 і 2.5 статті 2 Статуту, Реєстр не має повноважень щодо ухвалення рішень, визначення відповідальності чи присудження компенсацій, а виконує функцію цифрової платформи для збору, класифікації та систематизації доказів, які надалі слугуватимуть основою міжнародного компенсаційного механізму [127].

Органами управління Реєстру є Рада Реєстру та Конференція Учасників, які відповідають за затвердження процедурних документів, зокрема Правил

подання, обробки та внесення заяв, ухвалених Радою 21 березня 2024 року та затверджених Конференцією 26 березня 2024 року. Правила визначають процедуру подання, критерії прийнятності заяв, вимоги до доказової бази та порядок електронного подання інформації через офіційний вебпортал Реєстру [127].

Відповідно до пункту 2.5 статті 2 Статуту, Реєстр є лише першою ланкою міжнародного компенсаційного механізму, до складу якого надалі мають увійти Комісія з розгляду заяв і Фонд компенсацій, що безпосередньо ухвалюватимуть рішення про виплати постраждалим особам і суб'єктам. У такий спосіб забезпечується єдність доказового простору між національним і міжнародним рівнями:

національна фіксація → верифікація → передача до Реєстру → розгляд
Комісією → компенсація через Фонд.

Отже, Реєстр збитків виступає ключовим інструментом міжнародної фази процесу відновлення порушених прав, забезпечуючи доказову тяглість між внутрішньодержавними процедурами (постанови КМУ № 326, № 380, № 473) та майбутніми репараційними рішеннями на міжнародному рівні. Сам по собі Реєстр збитків є лише цифровою платформою, яка фіксує інформацію та докази щодо заяв про відшкодування збитків і забезпечує їх класифікацію та систематизацію.

На нашу думку, створення Реєстру збитків є етапом інституціоналізації принципу реституції у міжнародному правопорядку: від фіксації фактів – до юридично оформленого відновлення прав постраждалих. Його функціонування сприяє реалізації базового принципу перехідного правосуддя – «відшкодування», забезпечуючи для України механізм інтеграції національного досвіду у світову систему відшкодування шкоди, завданої збройною агресією.

Правила подання, обробки та внесення заяв (далі – Правила) були прийняті 21 березня 2024 року Радою Реєстру збитків, завданих агресією Російської Федерації проти України (далі – Рада Реєстру), та затверджені 26 березня 2024

року Конференцією Учасників Реєстру збитків, завданих агресією Російської Федерації проти України (далі – Конференція учасників) [129].

Окрім затвердження Статуту та Правил подання, обробки і внесення заяв, Радою Реєстру спільно з Конференцією Учасників було прийнято низку додаткових документів, спрямованих на деталізацію процедур його функціонування. Зокрема, у 2024 році було схвалено документ «Категорії заяв, які можуть бути внесені до Реєстру збитків для України» [130].

Відповідно до статті 1 Правил подання, обробки та внесення заяв [129], ці документи визначають процесуальний порядок подання запитів на внесення інформації до Реєстру (далі – Запити), а також критерії їх прийнятності, структуру та зміст доказової бази. У Правилах закріплено, що їх метою є забезпечення справедливого, прозорого та уніфікованого процесу подання заяв про збитки, втрати або шкоду, завдані агресією РФ проти України, відповідно до положень Статуту Реєстру.

Згідно з частиною 1 статті 11 Правил, право на подання Запиту мають фізичні та юридичні особи, а також держава Україна як постраждала сторона міжнародно-протиправних дій Російської Федерації. Таким чином, документ закріплює три суб'єктні рівні участі у процедурі: індивідуальний, корпоративний та державний.

Основні критерії прийнятності заяв визначено у частині 1 статті 18 Правил, відповідно до якої Запит вважається прийнятним, якщо: він поданий належним заявником – фізичною або юридичною особою чи державою Україна; стосується збитків, втрат чи шкоди, які сталися після 24 лютого 2022 року; пов'язаний із подіями, що відбулися на території України в її міжнародно визнаних кордонах; стосується міжнародно-протиправних дій Російської Федерації на території України або проти неї.

Отже, нормативно встановлена рамка прийнятності заяв охоплює як часовий, так і територіальний критерії, забезпечуючи юридичну визначеність і відповідність стандартам міжнародного публічного права.

У свою чергу, стаття 8 Правил передбачає, що всі Запити мають подаватися в межах затверджених категорій заяв, визначених у спеціальному документі «Категорії заяв, які можуть бути внесені до Реєстру збитків для України» [130]. Зазначений документ є системоутворюючим елементом процедурного регламенту, оскільки він деталізує, які саме види збитків і які категорії постраждалих осіб можуть подавати заяви.

Згідно з текстом Категорій заяв, структуру Реєстру побудовано за трьома основними групами: група А – для фізичних осіб; група В – для держави Україна; група С – для юридичних осіб (крім суб'єктів, включених до категорії В).

Кожна група поділяється на низку підкатегорій, які відображають тип завданої шкоди та правовий статус заявника. Так, у групі А виокремлено чотири підгрупи, у групі В – п'ять, а у групі С – чотири. Така класифікація забезпечує системність і дає змогу формувати окремі реєстрові блоки, що відповідають різним секторам завданих збитків – від житлового фонду та бізнесу до об'єктів державної власності чи культурної спадщини.

Відповідно до статті 10 Правил, подання Запиту можливе лише з використанням офіційно затвердженої форми заяви, передбаченої для кожної конкретної категорії. Станом на 19.10.2025 відкритими для подання до Реєстру збитків є такі категорії заяв:

1. А1.1 Вимушене внутрішнє переміщення [131].
2. А2.1 Смерть близького члена сім'ї [132].
3. А2.2 Зникнення безвісти близького члена сім'ї [133].
4. А2.3 Серйозні тілесні ушкодження [134].
5. А2.4 Сексуальне насильство [135].
6. А2.5 Катування або нелюдські чи такі, що принижують гідність, види поводження або покарання [136].
7. А2.6 Позбавлення свободи [137].
8. А2.7 Примусова праця або служба [138].

9. A2.8 та A2.9 Насильницьке переміщення або депортація дітей та дорослих [139].
10. A3.1 Пошкодження або знищення житлового нерухомого майна [140].
11. A3.2 Пошкодження або знищення нежитлового нерухомого майна [141].
12. A3.6 Втрата доступу або контролю над нерухомим майном на тимчасово окупованих територіях [142].

Це означає, що подання Запитів на даному етапі можливе виключно в межах зазначених категорій.

Отже, на сучасному етапі правова основа подання Запитів до Реєстру вже сформована, однак фактична процедура подання охоплює лише дванадцять категорій заяв, які доступні переважно для фізичних осіб. Для забезпечення повноцінного функціонування Реєстру збитків необхідним є подальше відкриття нових категорій та розширення доступу до подання заяв.

Станом на 19.10.2025 уже затверджено всі форми заяв. Ознайомитися з формами та правилами подання заяв можна за посиланням: <https://rd4u.coe.int/uk/documents>.

Відповідно до інформації, оприлюдненої на офіційному вебсайті Реєстру збитків, його робота фактично розпочалася 2 квітня 2024 року, коли було відкрито прийом заяв першої категорії – A3.1 (пошкодження або знищення житлового нерухомого майна). Заяви подаються в цифровому форматі через офіційний портал Реєстру, зокрема через вебпортал «Дія» за посиланням: <http://www.diia.gov.ua/services/RD4U>. Такий підхід забезпечує прозорість і автоматизовану реєстрацію поданих даних.

У перспективі планується поступове розширення категорій для подання заяв, що охоплюватиме втрати бізнесу, пошкодження інфраструктури, екологічні збитки, руйнування об'єктів культурної спадщини та інші форми шкоди. Такий еволюційний підхід спрямований на забезпечення поступової операціоналізації Реєстру без перевантаження системи в перші місяці її функціонування.

Отже, запровадження категорій заяв і офіційних форм подання є наступним етапом інституціоналізації Реєстру збитків, який трансформує його з концептуальної платформи фіксації у функціонуючий міжнародний інструмент правової реституції. Ця система демонструє поступове перетворення від декларативного рівня (створення нормативної бази) до практичного – прийому конкретних заяв і формування доказового масиву, що стане основою для діяльності майбутньої Комісії з компенсацій.

Таким чином, сучасний стан Реєстру збитків відображає поетапну логіку розвитку міжнародного механізму відшкодування шкоди, де кожен новий процедурний документ (від Статуту до форм заяв) виконує роль ланки в загальному ланцюзі реалізації права жертв агресії на ефективний засіб правового захисту відповідно до принципів перехідного правосуддя.

Узагальнення викладеного матеріалу засвідчує, що формування в Україні системи фіксації шкоди та подальшої реституції набуло ознак цілісної багаторівневої архітектури, у якій національні й міжнародні інструменти не конкурують, а взаємно підсилюють один одного. Внутрішньодержавний контур вибудовано як послідовний ланцюг – від методологічного визначення видів шкоди та компетенцій органів влади до первинної цифрової фіксації індивідуальних випадків і їх інженерної верифікації з формуванням офіційних доказів.

Ця логіка забезпечує безперервний рух даних: від встановлення критеріїв і показників обчислення збитків до перетворення інформаційних повідомлень громадян на юридично релевантні факти, підтверджені технічними актами та підготовлені для включення до реєстрових масивів.

На цьому тлі міжнародний вимір, представлений Реєстром збитків, виконує функцію зовнішньої легітимації та стандартизації національно зібраних доказів у формат, придатний для подальшого використання у компенсаційних процедурах. Інституційне оформлення Реєстру на основі рішень Комітету Міністрів Ради Європи та затвердженого Статуту забезпечило йому правосуб'єктність і

операційні гарантії, необхідні для функціонування як централізованого депозитарію даних.

Водночас процесуальні акти (Правила подання, обробки та внесення заяв і класифікація категорій) формують своєрідний «протокол сумісності» між внутрішнім і міжнародним рівнями, узгоджуючи часові, територіальні та матеріальні критерії прийнятності заяв із параметрами, встановленими національною нормативною базою.

Системна узгодженість цих рівнів полягає в тому, що методологічні приписи національного права кореспондують вимогам міжнародної прийнятності: часовий критерій (cut-off), відповідно до якого Реєстр приймає до розгляду лише заяви щодо шкоди, завданої після 24 лютого 2022 року; територіальний критерій і зв'язок із міжнародно-протиправними діями агресора, що відтворюються у процесуальній рамці Реєстру (події мають відбутися на території України в межах її міжнародно визнаних кордонів).

Завдяки цьому мінімізується ризик втрати доказів на стику різних систем і зменшуються транзакційні витрати під час переходу від внутрішньодержавної фіксації до міжнародного розгляду. Фактично національна система виконує роль «вхідного контуру доказів», тоді як Реєстр – роль інфраструктури їх міжнародної стандартизації та довгострокового зберігання, що створює основу для подальшого функціонування Комісії з компенсацій та відповідного Фонду.

Важливим наслідком такої конфігурації є поступова операціоналізація реституції: від нормотворчих декларацій і загальних класифікацій шкоди до інструментів практичної імплементації, зокрема електронних повідомлень, технічних актів обстеження та уніфікованих форм заяв за окремими категоріями у Реєстрі. Запуск прийому заяв і розгортання категорій для фізичних осіб свідчать про перехід системи від проєктної фази до режиму масового приймання та впорядкованого накопичення доказів. У перспективі подальше розширення суб'єктного складу і номенклатури категорій (для юридичних осіб і держави) має забезпечити повноту охоплення видів шкоди та підвищити репрезентативність доказового масиву.

Разом із тим залишаються певні виклики, характерні для перехідних правових систем. Йдеться про необхідність узгодження стандартів доказування між практичними (інженерними) методами фіксації руйнувань і цифровими реєстрами; запобігання дублюванню процедур та уникнення подвійного відшкодування; встановлення єдиних підходів до визначення причинно-наслідкового зв'язку між конкретними подіями агресії та завданими збитками; а також про забезпечення належного захисту персональних даних під час їх міжнародної обробки. Вирішення цих питань є необхідною умовою для того, щоб зібрані дані стали повноцінною доказовою базою майбутніх рішень і виплат постраждалим.

Сформована вище архітектура національних і міжнародних інструментів, від методологічної класифікації шкоди та цифрової первинної фіксації до інженерної верифікації й міжнародної реєстрової стандартизації, окреслює нормативну рамку майбутнього компенсаційного механізму. Водночас до початку повноцінного функціонування Реєстру збитків постраждалі фізичні та юридичні особи зверталися до національних судів із позовами до Російської Федерації про відшкодування збитків. Цей процес триває і нині, навіть після запуску Реєстру збитків.

У цьому контексті показовим є аналіз судових рішень, у яких українські суди, спираючись на зібрані заявниками докази, уже формують підходи до встановлення причинно-наслідкового зв'язку між подіями збройної агресії та заявленими збитками, а також до визначення обсягу втрат, що підлягають відшкодуванню. Нижче розглянемо окремі приклади такої практики.

Ключовою відправною точкою стала постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 14 квітня 2022 року у справі № 308/9708/19, у якій прямо зазначено, що «суд України ... має право ігнорувати імунітет РФ та розглядати справи про відшкодування шкоди, завданої фізичній особі в результаті збройної агресії РФ» [143].

Поступове накопичення національної судової практики свідчить про те, що українські суди продовжують розглядати індивідуальні позови до Російської

Федерації, формуючи сталий масив рішень щодо компенсації шкоди, завданої агресією. Так, у рішенні Шепетівського міськрайонного суду Хмельницької області від 15 жовтня 2025 року у справі № 688/2967/25 [144] суд розглянув позов громадянки України до Російської Федерації про відшкодування моральної шкоди, завданої під час її перебування в полоні та внаслідок катувань.

У цьому рішенні суд, дотримуючись правової позиції Верховного Суду, викладеної у постанові від 14 квітня 2022 року у справі № 308/9708/19, не застосував судовий імунітет РФ, виходячи з того, що дії, які становлять акт збройної агресії, не є реалізацією суверенних прав держави. Оцінюючи обставини справи, суд спирався на документи, надані військовими органами, медичні довідки та пояснення позивачки, визнавши наявність моральної шкоди у зв'язку з пережитими фізичними та психологічними стражданнями.

Справа № 688/2967/25 не має прецедентного характеру, однак відображає сталість судового підходу, за яким українські суди визнають право громадян на відшкодування шкоди, завданої агресією РФ, і водночас відмовляються від застосування державного імунітету у таких спорах. Подібні рішення демонструють функціонування внутрішнього механізму реалізації принципу сатисфакції у межах перехідного правосуддя, що слугує практичною передумовою для подальшого узгодження національної юрисдикції з міжнародними репараційними процесами.

Водночас у судовій практиці формується окрема лінія справ, у яких предметом розгляду є відшкодування майнових втрат, спричинених руйнуванням або знищенням об'єктів нерухомості, виробничих потужностей чи іншого майна внаслідок збройної агресії РФ.

Рішення Дрогобицького міськрайонного суду від 14 жовтня 2025 року у справі № 442/3936/25 [145] відображає продовження практики українських судів щодо розгляду позовів до Російської Федерації про відшкодування моральної шкоди, завданої збройною агресією. Суд відмовився застосовувати юрисдикційний імунітет РФ, виходячи з того, що акти агресії не є проявом суверенних прав держави.

Застосувавши положення статей 23, 1166 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) та статей 48–49 Закону України «Про міжнародне приватне право», суд визнав право позивача на компенсацію моральної шкоди, зумовленої втратою майна, вимушеним переселенням і порушенням звичного способу життя. При цьому розмір відшкодування (3 500 000,00 грн) визначено за критеріями розумності та справедливості з урахуванням практики ЄСПЛ (case of *Loizidou v. Turkey* (Article 50), (40/1993/435/514), 28 July 1998 [146]).

Суд відхилив вимоги щодо матеріальної шкоди через відсутність належних доказів, але підтвердив наявність моральних страждань як наслідку окупації та переселення. Рішення демонструє закріплення в українській практиці підходу, за яким індивідуальні позови до РФ розглядаються як правомірний спосіб захисту прав громадян і водночас як елемент національного механізму сатисфакції у межах формування системи перехідного правосуддя.

Для продовження аналізу доцільно звернутися до рішення Чернігівського районного суду Чернігівської області від 14 жовтня 2025 року у справі № 748/1522/23 [147], яке репрезентує подальше застосування усталених підходів у справах про компенсацію шкоди, завданої збройною агресією РФ.

Суд, дотримуючись позиції Верховного Суду щодо відсутності юрисдикційного імунітету РФ у деліктних спорах, визнав доведеними як факт руйнування житлового будинку позивачів, так і причинно-наслідковий зв'язок між знищенням майна та діями держави-агресора. На підставі висновку будівельно-технічної експертизи визначено розмір матеріальних збитків у сумі 2 657 616,00 грн, а також моральної шкоди – по 1 000 000,00 грн кожному позивачу.

Хоча це рішення, як і наведені вище, не має прецедентного характеру, воно демонструє збереження сталого підходу українських судів: відмову від застосування державного імунітету щодо РФ, визнання прямого причинного зв'язку між актами агресії та конкретними втратами громадян, а також поєднання відшкодування матеріальних і немайнових збитків. Рішення

підтверджує, що суди на рівні першої інстанції поступово виробляють єдину методику доказування шкоди та визначення розміру компенсації.

У продовження аналізу доцільно звернутися до постанови апеляційного суду 2024 року у справі № 369/9269/22 [148], якою частково змінено рішення Києво-Святошинського районного суду Київської області.

Апеляційний суд у справі № 369/9269/22 установив, що суд першої інстанції дійшов правильного висновку про доведення факту заподіяння моральної шкоди, проте без належної мотивації необґрунтовано зменшив її розмір із заявлених 35 000 000,00 грн до 3 000 000,00 грн. Суд першої інстанції не навів аргументів, чому саме такий розмір відшкодування є співмірним тяжкості страждань, і не здійснив належної оцінки доводів позивачки щодо наслідків втрати доньки та отриманих поранень.

Апеляційна інстанція звернула увагу, що у матеріалах справи наявні докази смерті 17-річної доньки позивачки, її власних тілесних ушкоджень і поранень другої дитини, що свідчить про виняткову тяжкість моральних страждань, які не можуть бути адекватно компенсовані мінімальним розміром сатисфакції. Відповідно до вимог статті 23 ЦК України суд мав урахувати характер правопорушення, глибину і тривалість страждань, а також неможливість їх повного відновлення, чого зроблено не було.

З огляду на це апеляційний суд визнав висновки суду першої інстанції неповними та формальними, оскільки вони не містили належного аналізу взаємозв'язку між доказами та правовими нормами і не відповідали вимогам мотивованого судового рішення. Виходячи з установлених фактичних обставин і ступеня заподіяних страждань, апеляційний суд змінив рішення в частині розміру компенсації моральної шкоди, визначивши її у 20 000 000,00 грн, тоді як у частині відмови у відшкодуванні матеріальної шкоди рішення залишено без змін через відсутність належних доказів права власності позивачки на пошкоджене майно та підтвердження заявлених сум.

Подальшого аналізу заслуговує постанова Хмельницького апеляційного суду від 24 квітня 2025 року у справі № 677/737/24 [149], якою було скасовано

рішення суду першої інстанції в частині відмови у відшкодуванні моральної шкоди.

Колегія суддів наголосила, що місцевий суд неповно встановив фактичні обставини справи та неправильно оцінив характер немайнових втрат позивачів, що призвело до істотного заниження розміру компенсації. Апеляційний суд звернув увагу на те, що внаслідок воєнних дій позивачі зазнали тривалих і глибоких моральних переживань: вимушеного переселення, руйнування власного житла, втрати членів родини, постійного відчуття небезпеки та соціальної дезадаптації.

У своїх висновках суд апеляційної інстанції послався на практику Європейського суду з прав людини, зокрема на рішення у справі «Грузія проти Росії (II)» (заява № 38263/08, рішення Великої палати від 28 квітня 2023 р. [150]), у якому держава-відповідач була зобов'язана сплатити Грузії 8 240 000,00 євро як компенсацію моральної шкоди щонайменше 412 потерпілим цивільним, тобто приблизно 20 000,00 євро на одну особу. ЄСПЛ виходив із того, що страждання мирного населення, спричинені воєнними діями та відсутністю ефективного розслідування, мають самостійне правове значення і потребують пропорційного відшкодування.

Беручи до уваги аналогічний психотравмуючий вплив збройної агресії РФ на позивачів, тривалість і невідворотність їхніх страждань, а також суттєві зміни у звичному укладі життя, апеляційний суд визначив, що справедливим розміром відшкодування моральної шкоди є 5 000 000,00 грн для кожного з позивачів. При цьому суд послався на правову позицію, висловлену Верховним Судом у постанові від 29 січня 2025 року у справі № 754/15605/23 [151], згідно з якою при визначенні розміру моральної шкоди у справах, пов'язаних із наслідками воєнної агресії, необхідно враховувати інтенсивність і тривалість страждань, невідновлюваний характер порушених прав, а також стандарти пропорційності, сформульовані у практиці ЄСПЛ.

Узагальнюючи наведені приклади, слід зазначити, що на сьогодні у судовій практиці України відсутній уніфікований підхід до визначення належного

відповідача у спрах про відшкодування шкоди, завданої збройною агресією Російської Федерації. Аналіз розглянутих рішень свідчить, що позивачі визначають відповідачем різні органи або інституції держави-агресора: у низці справ – Російську Федерацію в особі Міністерства оборони Російської Федерації (справа № 677/737/24), в інших – Міністерство юстиції Російської Федерації (справи № 688/2967/25 та № 442/3936/25) чи Федеральне казначейство Російської Федерації (справа № 677/737/24). Окремі позивачі визначають відповідачем Посольство Російської Федерації в Україні (справа № 748/1522/23) як офіційне представництво держави.

Суди, розглядаючи такі позови, не виробили єдиного підходу до визначення належного суб'єкта відповідальності, що свідчить про фрагментарність правозастосування та відсутність системного узгодження з нормами міжнародного публічного права щодо деліктної відповідальності держав.

Водночас аналіз судових рішень у межах цивільного судочинства демонструє, що переважна більшість позовів фізичних осіб стосується саме компенсації моральної шкоди, навіть якщо у позовних заявах додатково заявлено вимоги про відшкодування матеріальних збитків. Судді, визначаючи розмір моральної шкоди, застосовують різні підходи:

- у частині рішень, як-от у справі № 442/3936/25, суд посилається на практику ЄСПЛ у справі *Loizidou v. Turkey* (Article 50), використовуючи її як орієнтир для оцінки немайнових втрат;

- у справах, подібних до № 677/737/24, у мотивуванні рішень простежується опора на позицію ЄСПЛ у справі *Georgia v. Russia* (II) (заява № 38263/08, 28 квітня 2023 р.);

- у низці інших випадків розмір відшкодування визначається на підставі внутрішнього переконання суду без посилання на міжнародні стандарти чи усталену методологію ЄСПЛ.

Ця різноманітність підходів свідчить про відсутність уніфікованого критерію оцінки моральної шкоди у справах, пов'язаних із наслідками збройної агресії, що

створює передумови для формування різних стандартів справедливості за подібних фактичних обставин.

Варто також наголосити, що наведені рішення становлять лише незначну частину судової практики, однак навіть вони демонструють значну варіативність підходів як щодо визначення відповідача, так і щодо кваліфікації, мотивування та розміру компенсації. При цьому часові межі їх ухвалення є мінімальними: різниця між окремими рішеннями становить лише кілька місяців, проте їхній зміст виявляє суттєві розбіжності в аргументації, застосуванні норм матеріального права та обґрунтуванні розміру моральної шкоди.

Такі розбіжності зумовлюють потребу у виробленні єдиних підходів на рівні Верховного Суду, які б узгоджували національну практику з принципами, сформульованими ЄСПЛ, зокрема щодо пропорційності, індивідуалізації страждань та визначення належного відповідача у справах, що впливають з актів збройної агресії.

Поряд із численними прикладами розгляду позовів фізичних осіб у межах цивільного судочинства, важливе значення для формування єдиного підходу до деліктної відповідальності держави-агресора мають також рішення, ухвалені господарськими судами України. На відміну від цивільних справ, у яких переважають вимоги про компенсацію моральної шкоди, господарські суди здебільшого розглядають позови юридичних осіб, спрямовані на відшкодування прямих матеріальних збитків, заподіяних внаслідок воєнних дій Російської Федерації. Ці справи демонструють, як українські підприємства, що зазнали руйнувань або втрати активів, намагаються реалізувати право на компенсацію шкоди через національні механізми правосуддя.

Прикладом такої практики є рішення Господарського суду Київської області від 22 грудня 2022 року у справі № 911/2073/22, яким суд ухвалив стягнути з держави Російської Федерації на користь Товариства з обмеженою відповідальністю «ФІРМА ГІПРОН» 3 504 662 (три мільйони п'ятсот чотири тисячі шістсот шістдесят дві) гривні 25 копійок збитків [152].

У мотивувальній частині рішення встановлено, що 1 березня 2022 року внаслідок обстрілу російськими військами суміжної будівлі за адресою: Київська область, м. Біла Церква, Сквирське шосе, буд. 194-в, було пошкоджено належне позивачу нерухоме майно, а також знищено матеріали та готову продукцію, які перебували на території підприємства. Суд, дослідивши докази, дійшов висновку про наявність прямого причинно-наслідкового зв'язку між діями збройних сил Російської Федерації та завданими збитками, у зв'язку з чим постановив стягнути на користь позивача 3 504 662,25 грн відшкодування шкоди.

Подібний підхід простежується й у рішенні Господарського суду Київської області від 7 червня 2023 року у справі № 911/2396/22, яким суд ухвалив стягнути з держави Російська Федерація на користь Товариства з обмеженою відповідальністю «РІК-96» 46 680 616,74 грн збитків, завданих знищенням виробничих та складських приміщень підприємства. З матеріалів справи встановлено, що у березні 2022 року внаслідок обстрілів російськими військовими було повністю зруйновано цех для виробництва харчових сумішей, кулінарний цех і складські приміщення, розташовані за адресою: смт Ворзель, Київська область [153].

Суд, оцінюючи подані докази, зокрема акти огляду пошкодженого майна, фотоматеріали, висновки експертів і бухгалтерські документи, дійшов висновку, що збитки позивача безпосередньо спричинені збройною агресією Російської Федерації. У мотивувальній частині рішення зазначено, що дії збройних сил РФ становлять порушення суверенітету України та міжнародно-правових зобов'язань, а тому держава-агресор не може посилатися на імунітет від юрисдикції у справах, пов'язаних із воєнними злочинами або деліктами, вчиненими на території іншої держави.

Застосувавши норми Цивільного кодексу України (зокрема ст. 1166 і 1173), а також положення Статуту ООН і загальновизнані принципи міжнародного права, суд дійшов висновку про необхідність компенсації заподіяних збитків у повному обсязі.

На відміну від зазначених вище справ, у яких предметом позову було відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок фізичного знищення або пошкодження майна, у подальшій практиці господарських судів простежується розширення підходу до розуміння форм завданої шкоди. Так, у рішенні Господарського суду Запорізької області від 8 жовтня 2025 року у справі № 908/2077/25 за позовом Товариства з обмеженою відповідальністю «ТОРГОВИЙ ДІМ «БІОЛ» до держави Російська Федерація про відшкодування збитків у розмірі 3 350 412,46 доларів США (еквівалент 140 111 233,71 грн) суд розглянув ситуацію, коли шкода полягала не у знищенні матеріальних активів, а у втраті права володіння та користування майном унаслідок окупації й подальшої його експлуатації окупаційною адміністрацією [154].

Як встановив суд, 3 травня 2022 року збройні формування Російської Федерації захопили територію виробничих приміщень ТОВ «ТД «БІОЛ» у місті Мелітополь, а з жовтня 2022 року окупаційна влада ввела тимчасову адміністрацію для управління майном підприємства. Це позбавило позивача можливості володіти, користуватися й розпоряджатися активами, зокрема товарно-матеріальними цінностями та транспортними засобами.

У мотивувальній частині суд дійшов висновку, що втрата контролю над майном унаслідок окупації є формою завдання шкоди, яка підпадає під ознаки деліктної відповідальності, визначеної статтями 22, 1166, 317, 319, 321 Цивільного кодексу України. Суд наголосив, що навіть за відсутності фізичного руйнування фактичне позбавлення можливості володіння, користування й розпорядження майном є еквівалентом позбавлення власності.

Такий підхід відповідає змісту статті 1 Протоколу № 1 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практиці Європейського суду з прав людини. У цій частині суд підкреслив, що втручання держави у право мирного володіння майном у формі контролю чи використання без згоди власника прирівнюється до позбавлення власності. Відповідні висновки суд обґрунтував, посилаючись на практику Європейського суду з прав людини:

1. справа «Спорронг і Лоннрот проти Швеції» (Sportrong and Lonnroth v. Sweden) [155];
2. справа «Броньовські проти Польщі» (Broniowski v. Poland) [156];
3. справа «Вістінш та Перепьолкінс проти Латвії» (Vistins and Perepjolkins v. Latvia) [157].

Суд обґрунтував відповідальність Російської Федерації як держави-окупанта, пославшись на ч. 6 ст. 5 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», відповідно до якої обов'язок відшкодування шкоди покладається на державу, що здійснює окупацію. Крім того, застосовано норми міжнародного права – Статут ООН, Резолюцію 3314 (XXIX) Генеральної Асамблеї ООН «Визначення агресії», IV Гаазьку та Женевські конвенції, що забороняють конфіскацію приватної власності на окупованих територіях.

Таким чином, у справі № 908/2077/25 суд визнав, що позбавлення підприємства контролю над майном та його подальша експлуатація окупаційною владою становлять порушення права власності, яке підлягає відшкодуванню у повному обсязі.

Однією зі справ, що демонструє подальший розвиток підходів господарських судів до тлумачення деліктної відповідальності держави-агресора, є рішення Господарського суду Запорізької області від 23 вересня 2025 року у справі № 908/1793/25 за позовом Товариства з обмеженою відповідальністю «ПРИДОНЕЦЬКЕ» до держави Російська Федерація в особі Генеральної прокуратури Російської Федерації про відшкодування збитків у розмірі 23 713 000 доларів США (еквівалент 983 584 400,00 грн) [158].

У цій справі суд установив, що з 3 березня 2022 року позивач фактично втратив контроль над усім своїм єдиним майновим комплексом – сільськогосподарськими угіддями загальною площею 5009,25 га, 43 об'єктами нерухомого майна, транспортними засобами, технікою та іншим виробничим обладнанням. Унаслідок окупації ці активи опинилися під контролем осіб, допущених окупаційною владою, що позбавило позивача можливості

здійснювати господарську діяльність, отримувати доходи від користування майном і реалізовувати продукцію.

У мотивувальній частині рішення суд кваліфікував втрату контролю над майном як форму порушення права власності, що підпадає під ознаки деліктної відповідальності. Суд наголосив, що втрата можливості користуватися власністю внаслідок окупації становить де-факто експропріацію, а отже, є порушенням права власності у розумінні Конвенції.

Таким чином, у справі № 908/1793/25 господарський суд дійшов висновку, що втрата підприємством можливості користування та розпорядження рухомим і нерухомим майном унаслідок окупації є формою порушення права власності, яка підлягає компенсації у повному обсязі.

На відміну від справ № 911/2073/22 та № 911/2396/22, де йшлося про фізичне знищення майна, у цьому випадку суд розглянув втрату володіння як самостійну форму шкоди, що також підлягає компенсації відповідно до норм національного та міжнародного права.

Варто зазначити, що, як і у справі № 908/2077/25, рішення у справі № 908/1793/25 ухвалено суддею Господарського суду Запорізької області С. І. Педоричем. Водночас подібні висновки містяться й в інших рішеннях господарських судів України, що свідчить про формування сталої судової практики у справах щодо деліктної відповідальності держави-агресора за втрату майна на тимчасово окупованих територіях.

Серед аналогічних рішень можна виокремити такі:

– рішення Господарського суду Донецької області від 20 березня 2025 року у справі № 905/1077/24 за позовом Товариства з обмеженою відповідальністю «Росквіт» (м. Вугледар, Донецька область) до держави Російська Федерація в особі Міністерства юстиції Російської Федерації про стягнення 60 859 407,90 грн збитків, завданих збройною агресією Російської Федерації проти України [159];

– рішення Господарського суду Донецької області від 5 грудня 2024 року у справі № 910/4772/24 за позовом Товариства з обмеженою відповідальністю «ТІС ЕКО» (м. Київ) до держави Російська Федерація в особі Міністерства

юстиції Російської Федерації про стягнення 245 008 864,00 грн збитків, завданих унаслідок втрати контролю над виробничими потужностями в м. Маріуполь у результаті збройної агресії Російської Федерації проти України [160];

– рішення Господарського суду Одеської області від 18 вересня 2025 року у справі № 916/2454/25 за позовом Товариства з обмеженою відповідальністю «ОЛЕШКІВСЬКА СЕС» (м. Запоріжжя) до держави Російська Федерація в особі Міністерства юстиції Російської Федерації про стягнення 551 949 602,30 грн (еквівалент 15 719 385,70 доларів США) збитків, завданих унаслідок втрати контролю над об'єктами сонячної електростанції на тимчасово окупованій території [161];

– рішення Господарського суду Луганської області від 16 квітня 2024 року у справі № 913/413/23 за позовом Товариства з обмеженою відповідальністю «ХІМІЧНІ ІННОВАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ» (м. Київ, Україна) до держави Російська Федерація (м. Москва, Російська Федерація) про стягнення 1 818 076 142,11 грн збитків, що включають вартість втрачених активів (нерухомого майна) та упущену вигоду, завданих унаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України [162];

– рішення Господарського суду Луганської області від 28 травня 2024 року у справі № 913/55/24 за позовом Приватного підприємства «СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА ВИРОБНИЧА ФІРМА «АГРО-ЛУГАНЬ» (м. Дніпро) до держави Російська Федерація в особі Міністерства юстиції Російської Федерації про стягнення 122 944 435,00 грн збитків, що складаються з реальних збитків та упущеної вигоди, завданих унаслідок втрати активів підприємства на тимчасово окупованій території Луганської області [163].

Слід звернути увагу, що у цивільному судочинстві також наявні випадки, коли втрата контролю над нерухомим майном у зв'язку з окупацією визнається підставою для стягнення збитків. Так, Комунарський районний суд м. Запоріжжя рішенням від 30 травня 2024 року у справі № 333/5804/23 за позовом фізичної особи до держави Російська Федерація постановив стягнути 78 011 482,90 грн,

які складаються з реальних збитків у розмірі 66 578 660,50 грн та упущеної вигоди (неотриманої орендної плати) у розмірі 11 432 822,40 грн [164].

У цій справі суд дослідив матеріали та встановив, що саме внаслідок окупації Мелітопольської міської територіальної громади, на території якої розташовані нежитлові приміщення позивача, у період із 26.02.2022 року по червень 2023 року з боку російських військ позивачу було завдано збитків. Фактично рішенням у справі № 333/5804/23 суд дійшов висновку, що втрата майна внаслідок окупації території є підставою для стягнення збитків у розмірі вартості цього майна.

Аналіз відповідних справ, розглянутих судами України у спорах за позовами юридичних осіб до Російської Федерації про відшкодування шкоди, заподіяної збройною агресією, дозволяє виокремити кілька стійких тенденцій і підходів, які формують національну доктрину деліктної відповідальності держави-агресора.

По-перше, господарські суди розглядають позови підприємств різних галузей (промислових, енергетичних, аграрних, інфраструктурних тощо), предметом яких є стягнення збитків, завданих:

- знищенням або пошкодженням майна внаслідок обстрілів і бойових дій (справи № 911/2073/22, № 911/2396/22 та ін.);
- втратою контролю над майном унаслідок окупації територій, коли активи залишилися на окупованій території без фізичного руйнування, що суди кваліфікують як експропріацію або експлуатацію майна окупаційними адміністраціями (справи № 908/2077/25, № 908/1793/25 та ін.);
- втратою доходів і прибутку (упущеною вигодою), що є наслідком неможливості здійснювати господарську діяльність (справи № 910/4772/24, № 913/55/24, № 913/413/23).

Таким чином, позовні вимоги охоплюють як реальні збитки, так і упущену вигоду, а правова кваліфікація шкоди виходить за межі лише фізичного руйнування, включаючи втрату володіння, користування та розпорядження власністю.

По-друге, у низці рішень (зокрема у справах № 908/2077/25 та № 908/1793/25) суди дійшли висновку, що втрата контролю над майном унаслідок окупації є самостійною формою завдання шкоди, еквівалентною позбавленню права власності.

По-третє, подібно до практики цивільних судів, господарські суди не мають єдиного підходу до визначення органу, через який у позовах представляється держава-агресор. У сформованій практиці простежуються два варіанти.

У першому випадку відповідачем визначається Російська Федерація в особі Міністерства юстиції Російської Федерації. У справах № 911/2073/22, № 911/2396/22, № 910/4772/24, № 905/1077/24 та низці інших позивачі визначали відповідачем саме цей орган, посилаючись на Указ Президента РФ від 28.05.2018 р. № 271 [165], яким до Положення про Міністерство юстиції РФ (затвердженого Указом Президента РФ від 13.10.2004 р. № 1313) було внесено зміни, що наділили його функціями представництва інтересів Російської Федерації в судах іноземних держав та міжнародних судових (арбітражних) органах.

В іншому випадку відповідачем визначається Російська Федерація в особі Генеральної прокуратури Російської Федерації. Такий підхід відображений, зокрема, у справах № 908/1793/25 та інших. Його обґрунтування ґрунтується на п. 3-1 ст. 1 та абз. 4 п. 5 ст. 39-1 Федерального закону РФ «Про прокуратуру Російської Федерації», відповідно до яких Генеральна прокуратура забезпечує представництво і захист інтересів Російської Федерації в іноземних та міжнародних судах [166].

Таким чином, господарські суди України виробили послідовну практику притягнення держави-агресора до деліктної відповідальності. У межах цієї практики відбувається:

- уніфікація правових підстав для стягнення шкоди з РФ;
- закріплення концепції «втрати володіння як еквівалента позбавлення власності»;
- розширення поняття завданих збитків на випадки окупації, експропріації чи експлуатації майна;

– застосування положень міжнародного права та практики ЄСПЛ для підтвердження протиправності дій держави-агресора.

Відповідні рішення не є поодинокими: наразі цивільні та господарські суди України розглядають сотні справ за позовами до Російської Федерації про стягнення завданих збитків, а судові рішення виступають одним із способів фіксації завданих збитків і моральної шкоди.

Окремо слід відзначити, що звернення до національних судів не є єдиним інструментом фіксації порушених прав. Юридичні та фізичні особи активно подають заяви до Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) проти Російської Федерації щодо порушення статті 2 Конвенції (право на життя), статті 13 (право на ефективний засіб юридичного захисту), статті 1 Протоколу № 1 (захист власності) та інших.

За даними Міністерства юстиції України, узагальненими у повідомленні Укрінформ, з 2014 року до ЄСПЛ надійшло 9 264 заяви від громадян України; загальна кількість індивідуальних скарг, пов'язаних із війною, перевищує 9 тисяч. Після ухвалення рішення у справі «Україна та Нідерланди проти Росії» від 9 липня 2025 року Суд відновлює розгляд індивідуальних скарг проти РФ, які раніше були призупинені до винесення цього орієнтирного рішення [167].

Водночас необхідно враховувати процесуальні передумови прийнятності індивідуальних заяв. Відповідно до ч. 1 ст. 35 Конвенції, Суд може розглядати справу лише після вичерпання національних засобів юридичного захисту та протягом чотирьох місяців із дати ухвалення остаточного національного рішення [168].

Зазначена норма свідчить про те, що для звернення до Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) заявник повинен використати всі доступні засоби захисту своїх прав у межах національної правової системи. Під «національними засобами правового захисту» слід розуміти всі юридичні механізми, передбачені законодавством держави, проти якої подається заява, включаючи подання апеляційних і касаційних скарг та інші процесуальні інструменти, здатні забезпечити відновлення порушених прав.

Інакше кажучи, особа, яка вважає, що її права порушені, зобов'язана спочатку звернутися до національних судів і використати всі ефективні засоби захисту, і лише після цього, за відсутності результату, має право подати заяву до ЄСПЛ. Суд не розглядатиме справу, якщо не буде дотримано вимоги щодо вичерпання національних засобів правового захисту.

Водночас у справах, пов'язаних із збройною агресією Російської Федерації, заявники обґрунтовують свої звернення тим, що ефективні національні засоби правового захисту фактично відсутні. У зв'язку з цим вони зазначають, що вимога щодо їх вичерпання виконана, оскільки такі засоби не є ефективними ні з практичної, ні з юридичної точки зору.

Такий підхід є обґрунтованим, оскільки ЄСПЛ неодноразово наголошував, що правило вичерпання національних засобів захисту має застосовуватися з урахуванням конкретних обставин справи, без надмірного формалізму. Заявники зобов'язані використовувати лише ті засоби, які є доступними, ефективними як у теорії, так і на практиці, і які мають реальні перспективи успіху (*Sejdovic проти Італії* [ВП], § 46) [169].

Крім того, відповідно до практики ЄСПЛ, Суд має оцінювати не лише формальну наявність національних засобів захисту, а й загальний правовий і політичний контекст, а також індивідуальні обставини заявника (*Akdivar та інші проти Туреччини*, §§ 68–69 [170]; *Khashiyev and Akayeva проти Росії*, §§ 116–117 [171]).

Відповідна практика ЄСПЛ свідчить про існування додаткового механізму фіксації порушених прав, адже рішенням Суду може бути присуджено справедливую сатисфакцію відповідно до ст. 41 Конвенції у разі встановлення порушення прав, гарантованих Європейською конвенцією з прав людини.

Суттєвим орієнтиром для індивідуальних заяв стали міждержавні справи *Ukraine v. Russia*. Зокрема, у справі *Ukraine v. Russia (re Crimea)* (заяви № 20958/14 та № 38334/18) Велика палата 25 червня 2024 року [172] встановила факт існування адміністративної практики системних порушень прав людини в Криму. Це, з одного боку, підтверджує юрисдикцію Російської Федерації щодо

відповідних дій на півострові, а з іншого – формує доказову основу для розгляду індивідуальних заяв (див. HUDOC: 001-235139).

До ключових висновків Суду належать:

1. Встановлення відповідальності Російської Федерації за численні порушення Конвенції внаслідок системної адміністративної практики, що включає, зокрема, порушення ст. 2, 3, 5, 6, 8, 9, 10, 11 Конвенції та ст. 1 Протоколу № 1 (захист власності) [173].

2. Визначення періоду відповідальності РФ з 27 лютого 2014 року до 16 вересня 2022 року (дати припинення членства РФ у Раді Європи), із збереженням відповідальності за триваючі порушення, що розпочалися до цієї дати [174].

3. Встановлення ефективного контролю РФ над територією Криму та наявності системної політики експропріації (націоналізації) майна без надання компенсації власникам [173].

Зазначені висновки мають важливе практичне значення для індивідуальних заяв громадян України проти РФ. Після ухвалення рішення у справі «Україна та Нідерланди проти Росії» від 9 липня 2025 року, яке закріпило ще ширший спектр порушень (зокрема щодо депортації дітей), ЄСПЛ відновив розгляд індивідуальних скарг проти Російської Федерації, які раніше були фактично призупинені (зокрема з 17.12.2018 щодо «українських» справ) [175].

Таким чином, інструментарій міжнародного захисту (ЄСПЛ) доповнює національні механізми сатисфакції: за наявності належної доказової бази та з урахуванням вимог ст. 35 Конвенції рішення ЄСПЛ створюють можливість присудження компенсації відповідно до ст. 41 Конвенції, а також формують прецедентну фактичну й юридичну основу для подальших репараційних процесів.

Описані вище механізми фіксації порушених прав суттєво відрізняються від класичних міжнародних практик, розглянутих раніше. Насамперед це зумовлено тим, що збройна агресія Російської Федерації триває, а отже, повноцінне застосування усталених постконфліктних моделей наразі є обмеженим. Водночас

сам факт практичної реалізації окремих елементів фіксації порушених прав уже створює підґрунтя для розвитку наступних етапів перехідного правосуддя.

Поряд із функціонуванням національних механізмів правосуддя та зверненнями фізичних і юридичних осіб до ЄСПЛ, важливим напрямом реалізації права на компенсацію завданої шкоди стали позови українських компаній до Російської Федерації у межах міжнародного інвестиційного арбітражу, а також провадження у судах іноземних юрисдикцій.

Застосування міжнародних інвестиційних договорів, зокрема Угоди між Урядом України та Урядом Російської Федерації про заохочення та взаємний захист інвестицій від 27 листопада 1998 р. (далі – Угода 1998 р.), забезпечило можливість притягнення держави-агресора до відповідальності за експропріацію українських активів на окупованих територіях [176]. Угоду було ратифіковано Законом України № 1302-XIV від 15 грудня 1999 р. [177].

Водночас в умовах триваючої збройної агресії Україна припинила дію зазначеної угоди. Так, Законом України «Про припинення дії Угоди між Кабінетом Міністрів України і Урядом Російської Федерації про заохочення та взаємний захист інвестицій» (Відомості Верховної Ради України, 2023, № 90, ст. 350) встановлено, що Угода втрачає чинність із дня, наступного за днем її офіційного опублікування [178].

Разом із тим припинення дії міжнародного договору не має зворотної сили щодо прав та обов'язків, які виникли під час його дії. Це прямо передбачено ст. 70 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р., відповідно до якої припинення договору не впливає на будь-які права, зобов'язання або правове становище сторін, що виникли внаслідок його виконання до моменту припинення [179].

Крім того, сама Угода 1998 р. містить положення, що гарантують продовження її дії щодо вже здійснених інвестицій. Відповідно до ч. 3 ст. 14 (так зване *sunset clause* – «застереження про подовження»), її положення залишаються чинними ще протягом десяти років після припинення стосовно інвестицій, здійснених до дати денонсації.

Таким чином, припинення дії Угоди у 2023 р. не впливає на юрисдикцію міжнародних арбітражних трибуналів щодо спорів, пов'язаних із інвестиціями, здійсненими до цього моменту, а також не анулює вже ухвалених рішень. Отже, арбітражні провадження, ініційовані українськими компаніями після 2014 р. у зв'язку з окупацією Автономної Республіки Крим, є правомірними, оскільки ґрунтуються на положеннях Угоди 1998 р., чинних на момент виникнення спорів.

Практику захисту прав українських компаній у цій сфері можна умовно поділити на дві основні групи:

1. Арбітражні провадження, що здійснюються відповідно до Арбітражного регламенту UNCITRAL (редакція 2021 року) [180].
2. Стадія виконання арбітражних рішень (enforcement) у судах іноземних держав (зокрема Франції, Австрії, Фінляндії, Швейцарії тощо), які визнають їх чинність і надають дозвіл на звернення стягнення на активи Російської Федерації відповідно до положень Конвенції про визнання та виконання іноземних арбітражних рішень (Нью-Йоркська конвенція 1958 р.) [181].

Після окупації Автономної Республіки Крим у 2014 р. низка українських компаній ініціювала позови проти Російської Федерації на підставі Угоди між Урядом України та Урядом Російської Федерації про заохочення та взаємний захист інвестицій від 27 листопада 1998 року. Відповідно до арбітражного застереження цієї Угоди (ст. 9), спори розглядалися арбітражем *ad hoc* відповідно до Арбітражного регламенту Комісії ООН з права міжнародної торгівлі (ЮНСІТРАЛ / UNCITRAL) 1976 року (в редакції 2013 року) [182].

Арбітражний регламент UNCITRAL був ухвалений Комісією ООН з права міжнародної торгівлі (UNCITRAL) та затверджений Генеральною Асамблеєю ООН у 1976 р., а згодом переглянутий у 2010 та 2013 рр. з урахуванням розвитку міжнародної арбітражної практики [183].

У цьому контексті термін *ad hoc* означає, що сторони звертаються до арбітражу без залучення постійної арбітражної інституції – провадження організовується спеціально для конкретного спору відповідно до погоджених

сторонами процедурних правил (у цьому випадку – Регламенту UNCITRAL). Такий підхід забезпечує значну процесуальну гнучкість, водночас покладаючи на сторони більшу відповідальність за організацію та адміністрування арбітражного процесу.

Показовою у цьому контексті є справа ПАТ «Укрнафта» проти Російської Федерації, у якій позивачем виступила найбільша українська нафтова компанія – Публічне акціонерне товариство «Укрнафта», а відповідачем – Російська Федерація. Позов було подано у 2015 році на підставі ст. 9 Угоди 1998 р. у зв'язку з експропріацією мережі автозаправних станцій та іншого майна компанії на території Автономної Республіки Крим після її окупації Російською Федерацією у 2014 р. [184].

Арбітражне провадження здійснювалося *ad hoc* відповідно до Арбітражного регламенту UNCITRAL (редакція 1976 р. із змінами 2013 р.). Місцем арбітражу було визначено Женеvu (Швейцарська Конфедерація), а адміністративну підтримку забезпечувала Постійна палата третейського суду в Гаазі (Permanent Court of Arbitration, PCA).

12 квітня 2019 р. арбітражний трибунал ухвалив рішення, яким зобов'язав Російську Федерацію виплатити ПАТ «Укрнафта» 44 455 012 дол. США як компенсацію за незаконну експропріацію активів [185].

Надалі, 12 грудня 2019 року, Федеральний Верховний суд Швейцарії (Federal Supreme Court of Switzerland) відхилив скаргу Російської Федерації, підтвердивши чинність арбітражного рішення та юрисдикцію арбітражного трибуналу [186].

Таким чином, справа *Ukrnafta v. Russia* стала одним із перших успішних прикладів застосування Арбітражного регламенту UNCITRAL у інвестиційних спорах українських компаній проти держави-агресора, продемонструвавши ефективність механізму *ad hoc* арбітражу та дієвість положень Угоди 1998 р. щодо захисту інвестицій. Водночас це рішення не є поодиноким і започаткувало формування ширшої практики притягнення Російської Федерації до відповідальності у міжнародному інвестиційному арбітражі.

Ще одним значущим прикладом є справа *Ощадбанк v. Російська Федерація*, у якій позивачем виступив державний український банк – АТ «Ощадбанк», а відповідачем – Російська Федерація. Позов було подано на підставі Угоди між Урядом України та Урядом Російської Федерації від 27 листопада 1998 року (ст. 9) у зв'язку з втратою банківської інфраструктури та активів на території Автономної Республіки Крим після її окупації у 2014 році.

Арбітражне провадження здійснювалося відповідно до Арбітражного регламенту Комісії ООН з права міжнародної торгівлі (UNCITRAL Arbitration Rules, редакція 1976 р.), при цьому місцем арбітражу було визначено Париж (Франція), а адміністративну підтримку забезпечувала Постійна палата третейського суду (Permanent Court of Arbitration, PCA).

26 листопада 2018 р. арбітражний трибунал ухвалив рішення, яким присудив позивачу приблизно 1,11 млрд дол. США компенсації за незаконну експропріацію активів [187].

У подальшому, 30 березня 2021 р., Апеляційний суд Парижа тимчасово скасував це рішення, пославшись на питання *ratione temporis* юрисдикції [188]. Водночас 1 липня 2025 р. цей же суд остаточно відхилив апеляцію Російської Федерації та підтвердив чинність арбітражного рішення, що було офіційно повідомлено Ощадбанком у пресрелізі [189].

Отже, справа *Ощадбанк v. Російська Федерація* є ще одним наочним підтвердженням ефективності використання механізмів інвестиційного арбітражу *ad hoc* на підставі Угоди 1998 р. та водночас демонструє ключову роль стадії виконання арбітражних рішень (*enforcement*) для реалізації права на компенсацію.

Ще одним масштабним прикладом є спір за позовом групи українських компаній – НАК «Нафтогаз України», ПАТ «Державна акціонерна компанія «Чорноморнафтогаз» та ПАТ «Укргазвидобування» (PCA Case № 2017-16). У цій справі зазначені компанії звернулися до арбітражу *ad hoc* за правилами UNCITRAL у 2016 р. Позов стосувався експропріації енергетичних активів у Криму, включаючи газові родовища, трубопроводи та об'єкти інфраструктури.

12 квітня 2023 року арбітражний трибунал ухвалив рішення на користь позивачів, присудивши близько 5 млрд дол. США компенсації, що стало найбільшим арбітражним відшкодуванням у спорах України проти Російської Федерації [190].

Подібну правову позицію підтверджено і в інших міжнародних арбітражах. Так, у справі *Stabil LLC та інші v. Російська Федерація* (PCA Case № 2015-35), яка також розглядалася за правилами UNCITRAL (редакція 1976 р. зі змінами 2013 р.), 12 квітня 2019 р. арбітражний трибунал присудив понад 159 млн дол. США компенсації групі українських інвесторів за втрату нерухомості та бізнес-активів у Криму [191]. При цьому трибунал підтвердив, що дії Російської Федерації становлять фактичну експропріацію інвестицій.

Ще одним показовим прикладом є справа *Everest Estate LLC та інші v. Russian Federation* (PCA Case № 2015-36). Позивачами виступила група українських девелоперських компаній, які володіли нерухомістю та земельними ділянками в Криму до його окупації у 2014 році.

12 квітня 2019 р. арбітражний трибунал ухвалив рішення на користь позивачів, зобов'язавши Російську Федерацію виплатити приблизно 130 млн дол. США компенсації. У рішенні було підтверджено юрисдикцію арбітражу на підставі Угоди 1998 р., а також встановлено порушення статей 2 і 5 цієї Угоди щодо гарантій захисту інвестицій та заборони експропріації без належної компенсації [192].

Таким чином, справа *Everest Estate LLC та інші v. Російська Федерація* закріпила підхід міжнародної арбітражної практики, відповідно до якого окупація Криму не звільняє державу-агресора від виконання міжнародних зобов'язань за інвестиційними договорами, чинними на момент вчинення порушення.

Узагальнюючи, аналіз міжнародних інвестиційних арбітражів, ініційованих українськими компаніями після окупації Автономної Республіки Крим, свідчить про ефективність використання положень Угоди між Урядом України та Урядом Російської Федерації від 27 листопада 1998 р. як правової

основи притягнення держави-агресора до відповідальності за незаконну експропріацію активів.

Незважаючи на припинення дії Угоди у 2023 році, завдяки положенням ч. 3 ст. 14 (sunset clause) та приписам ст. 70 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р., юрисдикція арбітражних трибуналів щодо спорів, пов'язаних із інвестиціями, здійсненими до моменту денонсації, зберігається.

Практика у справах *Ukrnafta v. Russia*, *Oschadbank v. Russia*, *Naftogaz v. Russia*, *Stabil LLC та інші v. Russia*, *Everest Estate LLC та інші v. Russia* підтвердила, що механізм арбітражу ad hoc на підставі Арбітражного регламенту UNCITRAL (1976/2013) забезпечує реальну можливість захисту інвестицій українських суб'єктів на міжнародному рівні. Арбітражні трибунали послідовно визнавали свою юрисдикцію, застосовували норми Угоди 1998 р. та присуджували значні суми компенсацій за експропріацію майна українських інвесторів на тимчасово окупованій території Криму.

Ці рішення не лише сформували прецедентну практику для подальших справ, а й підтвердили принцип непорушності міжнародних зобов'язань держави навіть в умовах збройної агресії.

Отже, механізм міжнародного інвестиційного арбітражу довів свою ефективність як правовий інструмент реалізації права на компенсацію шкоди, завданої агресією Російської Федерації. Він дозволяє українським компаніям домагатися визнання порушення їхніх прав і отримувати справедливу сатисфакцію відповідно до норм міжнародного публічного та інвестиційного права.

Водночас слід зазначити, що друга стадія цього процесу – виконання арбітражних рішень (enforcement) у судах іноземних держав, які визнають чинність арбітражних рішень і надають дозвіл на звернення стягнення на активи Російської Федерації відповідно до положень Конвенції про визнання та виконання іноземних арбітражних рішень (Нью-Йоркської конвенції 1958 р.), буде розглянута в розділі 3 цієї дисертації.

Поряд із механізмами національного судочинства, зверненнями фізичних і юридичних осіб до Європейського суду з прав людини, а також ініціюванням міжнародних інвестиційних арбітражів, важливим елементом реалізації права на відшкодування шкоди, завданої збройною агресією Російської Федерації, є діяльність правоохоронних органів України. Вони забезпечують документування фактів порушення норм міжнародного гуманітарного права, воєнних злочинів, а також злочинів проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку.

Відповідно до ч. 2 ст. 433 Кримінального кодексу України (далі – КК України), кримінальна відповідальність настає за жорстоке поводження з військовополоненими чи цивільним населенням, депортацію, незаконне позбавлення волі, примусову працю, грабунок, а також інші порушення законів та звичаїв війни. Водночас ч. 1 ст. 438 КК України передбачає відповідальність за порушення законів та звичаїв війни, що охоплює широкий спектр діянь, визначених міжнародним гуманітарним правом, зокрема умисні вбивства цивільних осіб, руйнування майна без військової необхідності, застосування заборонених засобів ведення війни тощо [193].

Зазначені норми КК України відсилають до положень Конвенції про закони та звичаї сухопутної війни (Гаазька конвенція IV від 18 жовтня 1907 р.) та доданого до неї Положення про закони і звичаї війни на суходолі. Норми цього документа мають універсальний характер і становлять основу сучасного міжнародного гуманітарного права. Зокрема, відповідно до статей 46–56 Гаазького регламенту забороняються конфіскація приватного майна, його знищення або привласнення без військової необхідності, а також примушування цивільного населення до участі у воєнних діях. Саме ці положення є безпосередньою правовою основою для кваліфікації дій окупаційних військ як воєнних злочинів відповідно до ст. 433 і 438 КК України [194].

У контексті реалізації кримінально-правових механізмів захисту прав постраждалих осіб ключове значення має належне документування фактів порушень. Згідно з ч. 1 ст. 55 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України), будь-яка особа, якій злочином завдано моральної,

фізичної або майнової шкоди, має право бути визнаною потерпілою у кримінальному провадженні.

Крім того, відповідно до ч. 1 ст. 214 КПК України, слідчий, дізнавач або прокурор зобов'язаний невідкладно, але не пізніше 24 годин після подання заяви чи повідомлення про кримінальне правопорушення внести відповідні відомості до Єдиного реєстру досудових розслідувань (ЄРДР) і розпочати досудове розслідування [195].

Таким чином, потерпілі (заявники) мають право звернутися до будь-якого правоохоронного органу України, зокрема до органів Національної поліції, Служби безпеки України або органів прокуратури, із заявою про вчинення злочину, передбаченого ст. 433 або 438 КК України. У таких випадках правоохоронні органи не мають права відмовити у прийнятті заяви, оскільки відповідно до ч. 4 ст. 214 КПК України вона підлягає обов'язковій реєстрації незалежно від територіальної юрисдикції чи попередньої оцінки доказів.

Фіксація таких злочинів здійснюється шляхом проведення огляду місця події, допиту свідків і потерпілих, витребування документів, а також збору інших доказів, що підтверджують обставини воєнних злочинів. Зокрема, можуть використовуватися аудіовізуальні матеріали, супутникові знімки, показання очевидців та інші джерела доказової інформації.

Додатково потерпілі мають право заявити цивільний позов у межах кримінального провадження (ст. 61 КПК України) з метою відшкодування завданої майнової та моральної шкоди.

Водночас слід зазначити, що відповідно до ч. 1 ст. 222 Кримінального процесуального кодексу України відомості досудового розслідування не підлягають розголошенню без дозволу слідчого, прокурора або суду, якщо їх оприлюднення може зашкодити слідству. Крім того, згідно з Положенням про Єдиний реєстр досудових розслідувань, порядок його формування та ведення, затвердженим наказом Офісу Генерального прокурора від 30 червня 2020 р. № 298, ЄРДР є закритою електронною інформаційною системою, доступ до якої

мають лише уповноважені службові особи органів досудового розслідування, прокуратури та суду.

Відомості з Реєстру можуть надаватися виключно у формі витягу – на підставі процесуального рішення або за запитом особи, права якої порушено, а також на запит суду в межах розгляду конкретної справи [196].

Таким чином, загальний публічний доступ до ЄРДР відсутній, а матеріали кримінальних проваджень, що стосуються фактів воєнних злочинів, не підлягають відкритому оприлюдненню. Водночас аналіз відкритих судових рішень свідчить, що правоохоронні органи системно реєструють кримінальні провадження за ознаками злочинів, передбачених ст. 433 та 438 КК України, а витяги з ЄРДР, постанови про визнання потерпілими та інші процесуальні документи часто становлять основу доказової бази у справах про відшкодування шкоди, завданої агресією Російської Федерації.

Показовим є рішення у справі № 331/1470/25, розглянутій Олександрівським районним судом м. Запоріжжя (заочне рішення від 14 травня 2025 р.). Суд установив, що 22 березня 2023 р. внаслідок ракетного обстрілу цивільних об'єктів м. Запоріжжя, здійсненого військовими формуваннями Російської Федерації, було пошкоджено промислові приміщення ТОВ «КОМУНАЛЬНИК», транспортні засоби, а також поранено цивільних осіб.

Зазначені обставини підтверджувалися постановою старшого слідчого УСБУ в Запорізькій області від 13 червня 2023 р., якою позивача було визнано потерпілим у кримінальному провадженні № 220230800000000489 від 22.03.2023 р., відкритому за ознаками порушення законів і звичаїв війни. Суд визнав цей документ належним доказом причинно-наслідкового зв'язку між діями збройних сил РФ та завданими збитками [197].

Інший приклад становить справа № 911/410/23, розглянута Господарським судом Київської області (рішення від 1 червня 2023 р.). У цій справі ТОВ «ШАФРАН СПАЙС» звернулося з позовом про відшкодування збитків, завданих знищенням виробничо-складських приміщень у смт Ворзель унаслідок бойових дій 25 лютого 2022 р. Суд дослідив лист Бучанського РУП ГУ НП у Київській

області № 109/1403-22, яким підтверджено, що заява підприємства зареєстрована у Єдиному обліку та приєднана до кримінального провадження № 12022111050001840 від 08.06.2022 р. за ч. 1 ст. 438 КК України. Суд визнав ці документи достатніми для підтвердження факту знищення майна та порушення норм міжнародного гуманітарного права [198].

Подібні висновки містяться і в рішенні Господарського суду Донецької області від 17 грудня 2024 р. у справі № 905/1376/24 за позовом ТОВ «ТЕК КСТ ГРУП УКРАЇНА». Предметом спору була втрата орендованого залізничного вагона, який залишився на тимчасово окупованій території м. Маріуполь після 24 лютого 2022 р. Суд установив, що за цими обставинами зареєстровано кримінальне провадження № 12022052770003313 за ч. 1 ст. 438 КК України щодо незаконного заволодіння майном військовими формуваннями РФ, і визнав ці дані належними доказами факту воєнного злочину та причинного зв'язку між агресією і завданою шкодою [199].

Разом із тим у судовій практиці наявні випадки, коли відсутність відомостей про відкриття кримінального провадження або належних доказів його існування стає підставою для відмови у задоволенні позову. Так, у справі № 910/9109/25 (рішення Господарського суду м. Києва від 26 вересня 2025 р.) за позовом ПП «ГАЛПІДШИПНИК» про стягнення 845 034,00 грн суд зазначив, що матеріали справи не містять доказів відкриття кримінального провадження щодо відповідних обставин. У зв'язку з цим було встановлено відсутність належних і допустимих доказів факту протиправних дій держави-агресора, що стало підставою для відмови у позові [200].

Аналіз наведених рішень свідчить, що факт наявності або відсутності кримінального провадження за ст. 433 чи 438 КК України є ключовим елементом доказування у справах про відшкодування шкоди, завданої агресією Російської Федерації. Витяги з ЄРДР, постанови про визнання потерпілими та інші процесуальні документи кримінального провадження розглядаються судами як належні та допустимі докази, що підтверджують факт воєнного злочину, його

наслідки та причинно-наслідковий зв'язок між збройною агресією і завданою шкодою.

Таким чином, кримінальні правопорушення, передбачені ст. 433 та 438 КК України, виконують не лише каральну, а й доказово-фіксаційну функцію, що має ключове значення для документування наслідків збройної агресії. Реєстрація таких проваджень у ЄРДР, внесення відповідних відомостей, проведення слідчих дій, складання актів огляду, протоколів допиту, експертних висновків та інших процесуальних документів формують первинний доказовий масив, який у подальшому використовується у цивільних і господарських справах про відшкодування шкоди.

У такий спосіб кримінальне провадження стає складовою національної системи фіксації, забезпечуючи юридичну легітимність зібраних даних та можливість їх інтеграції до єдиного реєстрового поля, зокрема міжнародного Реєстру збитків, створеного під егідою Ради Європи.

Окремо слід звернути увагу на те, що, крім розглянутих раніше нормативних актів, а саме постанов № 326, 380, 473 (відповідний матеріал розглянуто у підрозділі 2.6 розділу 2 цієї дисертації), які заклали базову архітектуру національної системи фіксації шкоди, уряд України та центральні органи виконавчої влади розробили низку секторних методик. Вони деталізують порядок визначення шкоди в окремих галузях та слугують практичним інструментом для оцінювання втрат і підготовки доказової бази у справах про відшкодування збитків.

Усі ці документи затверджені на виконання Постанови КМУ № 326 від 20 березня 2022 р., що передбачала обов'язкове розроблення методик протягом шести місяців для кожного напрямку фіксації шкоди. Серед відповідних нормативних актів можна виокремити такі:

Наказ Міністерства економіки України та Фонду державного майна України від 18.10.2022 р. № 3904/1223 затвердив Методику визначення шкоди та обсягу збитків, завданих підприємствам, установам і організаціям усіх форм власності. Вона базується на принципах економічного аналізу збитків,

передбачає розрахунок реальних втрат, упущеної вигоди, визначення джерел даних і вимог до документального підтвердження. Методика застосовується також у судово-експертній практиці та є основою для фінансово-економічних експертиз [201].

Наказ Міністерства розвитку громад, територій та інфраструктури України від 24.03.2023 р. № 182 затвердив Методику визначення шкоди об'єктам транспорту, електронних комунікаційних мереж і поштового зв'язку. Вона регламентує порядок оцінювання втрат для доріг, залізниць, портів, аеродромів і мереж зв'язку, що є критично важливим для розрахунку витрат на відновлення інфраструктури [202].

Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 19.09.2022 р. № 595 затвердив порядок визначення шкоди та збитків, пов'язаних із забезпеченням публічної безпеки. Він встановлює порядок обчислення й документального оформлення збитків та завданої шкоди в ситуаціях, пов'язаних із забезпеченням публічної безпеки і порядку; протидією злочинності; охороною державного кордону й суверенних прав; безпекою дорожнього руху; надзвичайними ситуаціями; бойовими діями; заходами з оборони та відсічі агресії тощо. Цей акт уніфікує підходи до документування втрат силових структур і рятувальних служб [203].

Наказ Міністерства у справах ветеранів України від 26.04.2023 р. № 85 закріплює методику визначення шкоди та збитків у сфері соціального захисту ветеранів війни, пов'язуючи розрахунок компенсацій із положеннями Порядку № 326 [204].

Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів затвердило дві ключові методики:

- Методику визначення шкоди та збитків, заподіяних лісовому фонду внаслідок збройної агресії, затверджену наказом від 05.10.2022 р. № 414 [205];
- Методику визначення шкоди територіям та об'єктам природно-заповідного фонду, затверджену наказом від 13.10.2022 р. № 424 [206].

Обидва документи встановлюють правила збору доказів, створення комісій, використання дистанційного зондування Землі й картографічних матеріалів.

Усі зазначені методики утворюють додатковий рівень національної системи фіксації збитків, що деталізує механізми збору, перевірки й документування втрат у різних секторах економіки, довкілля, інфраструктури та соціальної сфери. Їх основне призначення полягає у створенні єдиної нормативної бази для об'єктивного визначення шкоди, спричиненої збройною агресією Російської Федерації, з урахуванням специфіки кожної галузі.

Вони забезпечують уніфікацію підходів до оцінювання збитків, визначають стандартизовані форми доказової інформації, а також узгоджують національну практику з міжнародними підходами до фіксації та обчислення шкоди. У цьому контексті такі методики становлять важливий елемент майбутньої системи реституції, оскільки створюють документально підтверджену, юридично достовірну та методологічно узгоджену основу для визначення обсягу завданих збитків.

Висновки до розділу 2

Проведене дослідження засвідчує, що збройна агресія Російської Федерації проти України спричинила безпрецедентні за масштабом порушення норм міжнародного права, основоположних прав людини та права власності, що зумовлює необхідність формування системного підходу до їх фіксації, документування та подальшого відшкодування. У відповідь на ці виклики в Україні поступово формується багаторівнева система національних механізмів захисту порушених прав, у центрі якої перебувають юридично врегульовані процеси збору доказів, оцінювання збитків і підготовки до реалізації реституційних процедур.

Ключовим досягненням цього процесу стало створення нормативної основи фіксації шкоди, від прийняття базових урядових постанов № 326, 380 і

473 до розроблення галузевих методик центральними органами виконавчої влади. Зазначені акти не лише регламентують процедури збору та перевірки інформації, а й уніфікують підходи до оцінювання збитків у різних секторах, формуючи цілісну систему доказової інформації, придатну для використання як на національному, так і на міжнародному рівнях.

Важливу роль у формуванні доказової бази відіграє судова практика України, в межах якої поступово утверджується підхід до розгляду справ про відшкодування шкоди, завданої збройною агресією. Судові рішення у цивільних і господарських справах проти Російської Федерації демонструють використання матеріалів кримінальних проваджень (витягів з ЄРДР, постанов про визнання потерпілими, експертних висновків) як належних і допустимих доказів факту агресії та завданої шкоди. Це свідчить про інтеграцію кримінально-правових і цивільно-правових механізмів у єдину систему доказування та відновлення порушених прав.

Окремим важливим напрямом реалізації права на компенсацію стали міжнародні інвестиційні арбітражі за позовами українських компаній до Російської Федерації на підставі Угоди 1998 року про захист інвестицій. Рішення у справах *Ukrnafta v. Russia*, *Oschadbank v. Russia*, *Naftogaz v. Russia*, *Stabil LLC v. Russia*, *Everest Estate LLC v. Russia* підтвердили ефективність механізму *ad hoc* арбітражу за Арбітражним регламентом UNCITRAL як інструменту захисту інвестиційних прав. Водночас вони сформували важливу прецедентну практику щодо кваліфікації експропріації активів на окупованих територіях і зміцнили міжнародну доказову базу для майбутніх репараційних вимог України.

Особливе значення має створення міжнародного Реєстру збитків, завданих агресією Російської Федерації проти України (RD4U), схваленого Резолюцією Комітету міністрів Ради Європи від 12 травня 2023 року. Його функціонування є важливим етапом інституціоналізації міжнародного компенсаційного механізму, оскільки забезпечує систематизацію та міжнародне визнання доказів завданої шкоди. Реєстр виконує функцію «міжнародного депозитарію» доказів, забезпечуючи їх сумісність із європейськими стандартами та створюючи

передумови для подальшого розгляду заяв у межах майбутніх компенсаційних інституцій.

Таким чином, сформована в Україні система фіксації порушень уже сьогодні виконує не лише процесуальну, а й стратегічну функцію. Вона забезпечує накопичення та структурування доказів, необхідних для майбутніх реституційних і компенсаційних процесів, у яких ключове значення матиме взаємодія національних органів, судів, міжнародних арбітражів та інституцій Ради Європи.

Узагальнюючи викладене, можна дійти висновку, що формування національної системи фіксації збитків і документування порушень прав людини є початковим, але фундаментальним етапом становлення реституційної політики України як складової перехідного правосуддя. Саме ці механізми забезпечують належну доказову основу для визначення обсягу шкоди, обґрунтування вимог про її відшкодування та повернення незаконно втрачених активів.

Окремо слід наголосити, що міжнародний досвід, розглянутий у розділі 2, не може бути використаний Україною як готова модель або універсальний зразок побудови реституційної політики. Його значення полягає у виокремленні окремих правових, інституційних і процедурних елементів, які можуть бути враховані під час удосконалення українських механізмів фіксації шкоди та відшкодування збитків. Такий підхід дає змогу уникнути механічного перенесення іноземних конструкцій і водночас використати найбільш придатні рішення з урахуванням національного правового порядку, масштабів шкоди, умов триваючої збройної агресії та перспектив створення міжнародного компенсаційного механізму.

У подальшому науковому аналізі (розділ 3 дисертації) особливої уваги потребують питання інституційного оформлення механізмів реституції, уніфікації законодавства та інтеграції національних і міжнародних процедур у цілісну модель відновлення порушених прав, що визначатиме наступний етап розвитку системи перехідного правосуддя в Україні.

РОЗДІЛ 3

ПРОБЛЕМИ ТА НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ МЕХАНІЗМІВ РЕСТИТУЦІЇ В СИСТЕМІ ПЕРЕХІДНОГО ПРАВОСУДДЯ УКРАЇНИ

3.1. Система механізмів реалізації реституції в контексті перехідного правосуддя України: нормативно-правова еволюція та проблеми ефективності

Функціонування механізмів фіксації завданих збитків, проаналізованих у попередньому розділі (зокрема судових рішень, Реєстру збитків, практики ЄСПЛ та арбітражних проваджень), набуває практичного значення лише за умови забезпечення їх реального виконання та здійснення компенсацій постраждалим. Фіксація фактів порушень є необхідною передумовою відновлення справедливості, однак за відсутності ефективних інструментів реалізації відшкодування вона має суто декларативний характер. Саме тому формування належної нормативної та інституційної бази компенсаційних механізмів стало ключовим завданням у системі перехідного правосуддя України.

На нашу думку, першим системним кроком у цьому напрямі стало прийняття Закону № 2923-IX, який започаткував практичну реалізацію права на компенсацію [207].

Прийняття Закону № 2923-IX стало фундаментальним етапом становлення національної системи відшкодування шкоди. Цей нормативний акт закріпив правові та організаційні засади надання компенсації фізичним особам за знищене або пошкоджене нерухоме майно внаслідок збройної агресії Російської Федерації, а також визначив механізми функціонування відповідного державного реєстру.

Водночас правове регулювання процесів фіксації пошкодженого або зруйнованого майна почало формуватися ще до ухвалення спеціального закону про компенсацію. Першим нормативним актом у цій сфері стала постанова Кабінету Міністрів України від 19 квітня 2022 р. № 473 «Про затвердження

Порядку виконання невідкладних робіт щодо ліквідації наслідків збройної агресії Російської Федерації, пов'язаних із пошкодженням будівель та споруд». Її положення вже були проаналізовані у підрозділі 2.6 розділу 2 цієї дисертації.

Зазначена постанова визначила організаційно-технічний механізм фіксації пошкоджень, порядок проведення обстеження зруйнованих об'єктів, оформлення відповідних актів, а також заклала правові передумови для подальшого формування процедур компенсації. У цьому контексті Постанова № 473 виконала функцію перехідного нормативного інструменту, який дозволив державі розпочати систематизацію даних про завдані збитки навіть в умовах активної фази бойових дій. Її положення фактично стали концептуальним підґрунтям для подальшого прийняття Закону № 2923-IX.

Подальший розвиток нормативного регулювання відбувся шляхом ухвалення постанови Кабінету Міністрів України від 7 липня 2025 р. № 815 «Деякі питання проведення дистанційного обстеження знищених окремих категорій об'єктів нерухомого майна...» (далі – Постанова КМУ № 815). Цим актом було внесено зміни до Порядку, затвердженого постановою № 473, зокрема уточнено правовий статус результатів обстеження.

Відповідно до оновленої редакції, акти комісійного або технічного обстеження об'єктів, пошкоджених унаслідок збройної агресії Російської Федерації, визнаються офіційними документами, що підтверджують факт пошкодження або знищення нерухомого майна для цілей застосування положень Закону № 2923-IX [208]. Це положення має принципове значення, оскільки забезпечує трансформацію технічних результатів обстеження у юридично значущі докази, необхідні для реалізації компенсаційних процедур.

Таким чином, Постанова КМУ № 815 фактично інтегрувала попередній підзаконний порядок у законодавчу систему, зробивши його невід'ємним елементом практичної реалізації права на компенсацію. Вона також передбачила можливість здійснення дистанційного обстеження об'єктів, розташованих на територіях активних бойових дій або в зонах, де функціонують державні

електронні інформаційні ресурси, але де безпосередній виїзд комісій є неможливим.

Завдяки цьому вдалося суттєво розширити доступ громадян до процедур фіксації шкоди та забезпечити безперервність процесу документування навіть у регіонах, що перебувають під постійною загрозою обстрілів або тимчасовою окупацією.

Повертаючись до аналізу Закону № 2923-IX, слід зазначити, що він визначає комплекс правових та організаційних засад, спрямованих на забезпечення права громадян України на компенсацію за пошкодження або знищення житлового майна. Його норми мають виразний соціальний характер і зорієнтовані на відновлення порушених прав фізичних осіб, які постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації.

Закон № 2923-IX встановлює право на компенсацію для громадян України, житло яких було зруйноване або пошкоджене внаслідок бойових дій, терористичних актів чи диверсій. Сфера його дії охоплює об'єкти житлової нерухомості – житлові будинки, квартири та інші приміщення, призначені для постійного проживання.

Процедура реалізації цього права побудована на принципах доступності та цифровізації. Подання заяв здійснюється через Єдиний державний вебпортал електронних послуг «Дія», а також через центри надання адміністративних послуг (ЦНАП) або нотаріусів, що забезпечує широку доступність механізму для громадян.

Форми надання компенсації є диференційованими та включають грошові виплати, фінансування будівництва нового житла або видачу житлових сертифікатів для придбання нерухомості. Така багатоваріантність сприяє адаптації державної політики до індивідуальних потреб постраждалих. Водночас законодавством передбачено пріоритетність компенсацій для найбільш уразливих категорій осіб, зокрема тих, хто втратив єдине житло, багатодітних сімей, ветеранів війни та осіб з інвалідністю.

Фінансування компенсацій здійснюється переважно за рахунок коштів Фонду ліквідації наслідків збройної агресії, а також міжнародної допомоги та коштів, отриманих у результаті конфіскації активів Російської Федерації. У перспективі передбачається наповнення цього фонду за рахунок міжнародних репараційних механізмів.

Отже, Закон № 2923-IX став логічним продовженням і водночас системним оформленням попередніх урядових ініціатив, зокрема Постанов № 473 та № 815, які забезпечують практичну реалізацію його положень на етапі фіксації пошкодженого майна та підтвердження права на компенсацію. Водночас сам механізм компенсації не обмежується лише цим законом, а передбачає подальшу деталізацію на рівні підзаконного регулювання.

Важливим етапом у практичній реалізації Закону № 2923-IX стало ухвалення Постанови Кабінету Міністрів України від 21 березня 2023 р. № 381 «Про затвердження Порядку надання компенсації для відновлення окремих категорій об'єктів нерухомого майна, пошкоджених внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації» (далі – Порядок № 381) [209]. Цим актом було визначено механізм реалізації права громадян на компенсацію, порядок подання та розгляду заяв, а також процедури надання грошових коштів або житлових сертифікатів у межах електронної послуги «Відновлення».

Порядок № 381 деталізує умови, підстави та механізми надання компенсацій, орієнтовані на забезпечення прозорості й ефективності процедур. Його метою є спрощення доступу громадян до державної допомоги та мінімізація ризиків зловживань шляхом цифрової фіксації всіх етапів процесу.

Право на компенсацію відповідно до цього Порядку мають громадяни України, житло яких було пошкоджене або знищене внаслідок бойових дій, терористичних актів чи диверсій. Водночас механізм «Відновлення» не поширюється на випадки, коли об'єкт не має статусу житлової нерухомості або коли пошкодження були завдані до 24 лютого 2022 р., що забезпечує чітке

спрямування державної підтримки на постраждалих від повномасштабної фази агресії.

Одним із ключових положень Порядку № 381 є визначення розміру компенсації залежно від ступеня пошкодження об'єкта нерухомого майна. Відповідно до розрахованої в електронному чек-листі суми компенсації, ремонтні роботи поділяються на дві основні категорії:

1. Ремонт категорії А, якщо розрахована сума компенсації не перевищує 200 000 грн;
2. Ремонт категорії Б, якщо розрахована сума компенсації становить:
 - від 200 000 до 350 000 грн – для квартир у багатоквартирних будинках (за умови, що місця загального користування не пошкоджені);
 - від 200 000 до 500 000 грн – для одноквартирних житлових будинків, зокрема зблокованих будинків з окремими квартирами, котеджів, будинків садибного типу, дачних і садових будинків.

Така класифікація забезпечує диференціацію обсягів державної підтримки залежно від фактичного ступеня пошкодження житла та водночас уніфікує підходи до визначення розміру компенсації на всій території України. Порядок також передбачає пріоритетність для соціально вразливих категорій населення – осіб, які втратили єдине житло, багатодітних сімей, ветеранів війни та осіб з інвалідністю, що відповідає принципам соціальної справедливості.

Надання компенсації здійснюється шляхом перерахування коштів через уповноважені банки на спеціальні рахунки заявників, що забезпечує цільове використання коштів для проведення ремонтно-відновлювальних робіт або придбання необхідних матеріалів.

Порядок № 381 встановлює чіткий цільовий характер використання коштів, отриманих у межах програми «єВідновлення». Такі кошти можуть бути використані виключно на:

- проведення ремонтно-відновлювальних робіт із відновлення конструктивних елементів житла;

- заміну вікон, дверей, покрівлі, а також внутрішніх інженерних мереж (водо-, електро- та теплопостачання);
- відновлення санітарно-технічного обладнання;
- проведення технічного обстеження та придбання будівельних матеріалів.

Використання компенсаційних коштів на інші цілі, зокрема придбання побутової техніки, меблів або погашення зобов'язань, забороняється. Такий підхід спрямований на забезпечення ефективності та цільового характеру державної підтримки.

Крім того, Порядок № 381 передбачає інтеграцію механізму «Відновлення» з Фондом ліквідації наслідків збройної агресії, що дозволяє акумулювати та оперативно розподіляти фінансові ресурси для відновлення житлового фонду. Фінансування здійснюється за рахунок коштів Фонду, міжнародної допомоги та інших джерел, визначених законодавством.

У такий спосіб держава формує комплексну компенсаційну систему, у якій взаємодіють три базові елементи: правовий (Закон № 2923-IX), процедурний (Порядок № 381), фінансовий (Фонд ліквідації наслідків збройної агресії).

Подальшим етапом розвитку нормативної бази у сфері відшкодування шкоди стало прийняття Постанови Кабінету Міністрів України від 30 травня 2023 р. № 600 «Про затвердження Порядку надання компенсації за знищені об'єкти нерухомого майна» (далі – Порядок № 600) [210]. Цей акт регламентує процедуру компенсації у випадках повного знищення житла, коли його відновлення є технічно неможливим або економічно недоцільним.

На відміну від Порядку № 381, який стосується відновлення пошкодженого майна, Порядок № 600 визначає специфічну процедуру, що включає:

- подання заяви про компенсацію;
- проведення оцінки знищеного об'єкта;
- ухвалення рішення про надання компенсації;
- припинення права власності на знищений об'єкт.

Механізм компенсації за цією постановою орієнтований на повну заміну житла. Основною формою компенсації є надання житлового сертифіката, який

може бути використаний для придбання нового житла. Альтернативно передбачено можливість отримання грошової компенсації для самостійного будівництва, якщо заявник має земельну ділянку на безпечній території.

Такий підхід свідчить про спрямованість державної політики не лише на формальне відшкодування збитків, а й на реальне відновлення житлових прав громадян, які втратили свої домівки внаслідок збройної агресії.

Важливо, що підставою для отримання компенсації відповідно до Порядку № 600 є підтвердження факту знищення об'єкта актом обстеження, який визнається офіційним документом згідно з оновленими положеннями Постанови КМУ № 815. Це забезпечує єдність правового підходу до фіксації пошкоджень і втрат та узгодженість між різними елементами компенсаційного механізму.

Наступним кроком у вдосконаленні компенсаційних механізмів стало прийняття Постанови Кабінету Міністрів України від 22 вересня 2025 р. № 1176 «Про затвердження Порядку надання допомоги для вирішення житлового питання окремим категоріям внутрішньо переміщених осіб, що проживали на тимчасово окупованій території» (далі – Порядок № 1176) [211]. Набрання чинності цим актом заплановано на 24 листопада 2025 р., що свідчить про подальше розширення інституційних можливостей держави у сфері соціального захисту постраждалих від війни.

Порядок № 1176 запроваджує новий механізм житлових ваучерів для внутрішньо переміщених осіб, які до початку збройної агресії проживали на тимчасово окупованих територіях. Ваучер визначається як «спеціальний платіжний документ» (в електронній формі), який може бути використаний для придбання житла, сплати першого іпотечного внеску або участі в житлових програмах державної підтримки.

Впровадження цього механізму має стратегічне значення, оскільки він спрямований на забезпечення сталого відновлення житлових прав ВПО, які через втрату нерухомості не підпадали під дію механізмів компенсації за Законом № 2923-IX або Порядками № 381 і № 600. Таким чином, нормативна система компенсацій набуває комплексного характеру: від фіксації фактів пошкодження

чи знищення до практичної реалізації відновлення житлових прав різних категорій громадян, у тому числі тих, хто тривалий час проживав на тимчасово окупованих територіях.

Запровадження Порядку № 1176 також демонструє еволюцію державної політики від одноразових компенсацій до довгострокових інструментів інтеграції та соціальної стабілізації, що відповідає загальній концепції перехідного правосуддя та відновлення прав осіб, постраждалих від збройної агресії. У перспективі механізм житлових ваучерів може стати частиною ширшої системи репараційних та соціально-економічних заходів, фінансування яких передбачено через Фонд ліквідації наслідків збройної агресії та міжнародні донорські програми.

У свою чергу, ключову роль у цій системі відіграє Фонд ліквідації наслідків збройної агресії, який став базовою фінансовою платформою реалізації державної політики відшкодування шкоди.

Фонд було вперше створено Законом України «Про Державний бюджет України на 2022 рік» від 2 грудня 2021 р. № 2700-IX, яким у статті 42 передбачалося формування спеціального державного фонду з метою фінансування заходів із ліквідації гуманітарних, соціальних та економічних наслідків збройної агресії Російської Федерації проти України [212]. Його функціонування збережено і в наступних державних бюджетах, зокрема у статті 43 Закону України «Про Державний бюджет України на 2025 рік», що свідчить про інституціоналізацію Фонду як сталого елемента фінансової архітектури післявоєнного відновлення [213]. Закон України «Про Державний бюджет України на 2026 рік» також передбачає створення відповідного фонду [214].

Фонд утворено у складі спеціального фонду державного бюджету, і його головною метою визначено фінансування заходів із ліквідації наслідків збройної агресії. Зокрема, кошти Фонду спрямовуються на: відновлення пошкоджених об'єктів житлової та соціальної інфраструктури; будівництво нових об'єктів замість зруйнованих; фінансування програм компенсацій постраждалим

громадянам; реалізацію проєктів із гуманітарного розмінування територій; забезпечення енергетичної безпеки та відновлення критичної інфраструктури.

Завдяки своїй бюджетно-інституційній природі Фонд виконує функцію централізованого механізму акумуляції фінансових ресурсів, спрямованих на відновлення, і водночас гарантує сталість фінансування незалежно від зовнішньополітичних чинників чи динаміки міжнародної допомоги.

Для забезпечення ефективного, прозорого та контрольованого використання коштів Фонду Кабінет Міністрів України ухвалив Постанову від 10 лютого 2023 р. № 118 «Про затвердження Порядку використання коштів Фонду ліквідації наслідків збройної агресії» (далі – Порядок № 118) [215]. Цей нормативний акт деталізує механізм управління фінансовими ресурсами Фонду, встановлює напрями фінансування, процедури розподілу коштів, порядок звітності та контролю.

Рішення про виділення коштів із Фонду ухвалює Кабінет Міністрів України за погодженням із Комітетом Верховної Ради України з питань бюджету, що забезпечує елемент парламентського контролю за цільовим і ефективним використанням державних ресурсів.

Особливістю цього нормативного акта є його системна інтеграція з іншими регуляторними документами, передусім із Законом № 2923-IX та Порядком № 381, які визначають правові та процедурні аспекти надання компенсацій громадянам. Така взаємопов'язаність гарантує єдність правового, фінансового та організаційного механізмів реалізації компенсаційної політики.

У цьому контексті Постанова № 118 виконує завершальну функцію в архітектоніці внутрішньодержавної системи відшкодування шкоди, доповнюючи нормативну (Закон № 2923-IX), процедурну (Порядок № 381) та фінансову (Фонд ліквідації наслідків збройної агресії) складові єдиною процедурою цільового використання бюджетних ресурсів. Її ухвалення стало важливим етапом у формуванні національної моделі комплексного відновлення України, що поєднує принципи правової визначеності, цифрової прозорості та фінансової підзвітності.

Водночас на рівні парламентського та урядового контролю діяльність Фонду ліквідації наслідків збройної агресії отримує постійну увагу та системну оцінку ефективності. Як зазначено у повідомленні пресслужби Апарату Верховної Ради України від 6 травня 2025 р., протягом двох років реалізації програми «Відновлення» понад 100 тисяч українських сімей уже отримали компенсації за пошкоджене або зруйноване житло. Зокрема, у публікації зазначено, що станом на травень 2025 року згенеровано близько 20 тисяч житлових сертифікатів на суму понад 27 млрд грн, із яких приблизно 10 тисяч родин уже скористалися ними для придбання нового житла загальною вартістю понад 15 млрд грн [216].

У продовження цього, 12 травня 2025 р. Міністерство розвитку громад, територій та інфраструктури України оприлюднило оновлену статистику реалізації державної програми «Відновлення», яка станом на травень 2025 року функціонує вже два роки. У новині Міністерства вказано, що за цей час понад 100 тисяч українських громадян отримали компенсації у вигляді грошових виплат на ремонт пошкодженого житла або житлових сертифікатів для придбання нових осель. З них 93 тисячі заявників отримали погодження на компенсацію за пошкоджене житло на загальну суму 9,8 млрд грн, із яких уже виплачено 8,9 млрд грн. Крім того, 9,6 тисячі сімей придбали нові домівки за житловими сертифікатами, а середній розмір компенсації за знищене житло становить 1,5 млн грн, тоді як середній розмір виплат на відбудову приватного будинку на власній ділянці – 2,2 млн грн [217].

Таким чином, узагальнені показники, наведені в офіційних повідомленнях Верховної Ради України та Міністерства розвитку громад, територій та інфраструктури, підтверджують зростання масштабів і ефективності функціонування Фонду ліквідації наслідків збройної агресії. Він перетворився на ключовий інструмент державної політики відновлення житлового фонду, забезпечуючи стабільне фінансування компенсаційних програм, прозорість розподілу коштів і практичну реалізацію положень Закону № 2923-IX та пов'язаних із ним нормативних актів.

Узагальнюючи викладене, можна стверджувати, що держава у межах формування української моделі перехідного правосуддя насамперед зосередилася на поновленні житлових прав осіб, які залишилися без осель або мають пошкоджене житло. Це логічний і гуманітарно обґрунтований пріоритет. Поєднання Закону № 2923-IX та вищезгаданих постанов Уряду, пов'язаних із запровадженням інструментів житлових сертифікатів і майбутніх ваучерів, створює дієвий канал оперативної допомоги постраждалим та повернення їх до мінімально гідного рівня повсякденного життя.

Водночас, попри очевидний прогрес у вирішенні житлових проблем постраждалих осіб, інші напрями застосування реституції в рамках перехідного правосуддя залишаються недостатньо охопленими на практиці.

У зв'язку з цим далі пропонується розглянути механізми виконання арбітражних рішень, рішень українських судів та рішень ЄСПЛ, які фактично вже є частиною сформованого перехідного правосуддя.

У логічному продовженні попередніх висновків варто зазначити, що наступним важливим аспектом практичної реалізації реституції в рамках перехідного правосуддя є механізми визнання та виконання арбітражних рішень за межами України, насамперед у державах, де знаходяться активи Російської Федерації. У другому розділі цієї дисертації вже описано арбітражні рішення за позовами українських компаній проти РФ (підрозділ 2.6 розділу 2).

З огляду на неможливість виконання арбітражних рішень проти РФ на території самої Росії, українські компанії та інвестори звертаються до іноземних юрисдикцій для визнання (*exequatur*) та примусового виконання арбітражних рішень відповідно до положень Конвенції ООН про визнання та виконання іноземних арбітражних рішень 1958 року (Нью-Йоркської конвенції). Цей міжнародний договір, ратифікований більш ніж 170 державами, передбачає обов'язок кожної договірної сторони визнавати арбітражні рішення як обов'язкові та виконувати їх за власними процесуальними правилами без створення додаткових обмежень або дискримінаційних процедур (ст. III Конвенції) [218].

Відповідно до статей IV–V Конвенції сторона, що звертається із заявою про визнання рішення, подає оригінал або належним чином засвідчені копії арбітражного рішення й арбітражної угоди, а суд держави виконання може відмовити у визнанні лише з чітко визначених підстав, серед яких недійсність угоди, перевищення арбітражем компетенції, порушення принципу змагальності або суперечність публічному порядку.

Показовим прикладом ефективності цього механізму стало рішення Суду першої інстанції Парижа (*Tribunal judiciaire de Paris*), який визнав і надав дозвіл на примусове виконання арбітражної нагороди Постійного арбітражного суду в Гаазі у справі Нафтогазу проти Російської Федерації на суму близько 5 млрд дол. США. Рішення у відкритому доступі відсутнє, однак, згідно з повідомленням компанії, це *exequatur*-рішення підтвердило юридичну силу рішення Гаазького арбітражу щодо відшкодування збитків, завданих незаконною експропріацією активів Групи Нафтогаз у Криму в обсязі 5 млрд дол. США, та відкрило можливість звернення стягнення на активи РФ на території Франції. Нафтогаз одразу ініціював реєстрацію арештів на майно, що належить Російській Федерації у Франції, загальною вартістю понад 120 млн євро, що стало першим практичним кроком у примусовому виконанні рішення за рахунок іноземних державних активів [219].

Рішення демонструє, що інститут визнання арбітражних рішень у межах Нью-Йоркської конвенції може стати одним із ключових інструментів реалізації компенсаційної політики України в міжнародному вимірі. Фактично такі рішення сприяють формуванню механізму, за якого українські компанії відшкодовують завдані збитки не шляхом політичних домовленостей, а через системну роботу арбітражів і національних судів держав – учасниць Конвенції, де знаходяться ліквідні активи РФ.

Аналогічним прикладом є рішення районного суду Відня (Австрія), який у 2025 році надав Нафтогазу дозвіл на примусове стягнення понад 120 млн євро з активів Російської Федерації на території Австрії. Згідно з офіційним повідомленням компанії, ухвалене рішення стало результатом реалізації

арбітражного рішення Постійного арбітражного суду в Гаазі від 12 квітня 2023 р. у справі *Naftogaz of Ukraine and others v. Russian Federation* (PCA Case № 2017-16), яким Росію було зобов'язано компенсувати збитки, завдані експропріацією активів Групи Нафтогаз у Криму [220].

Таким чином, рішення австрійського суду стало другим зафіксованим випадком, коли арбітражна нагорода на користь української компанії була офіційно визнана і допущена до виконання в юрисдикції держави – учасниці Нью-Йоркської конвенції. Ці приклади демонструють зростання ефективності міжнародного правового механізму компенсації збитків, заподіяних агресією Російської Федерації, та формують практику, яка може бути використана як модель відшкодування шкоди через арбітраж і національні суди іноземних держав.

Подібні процеси щодо виконання арбітражних рішень тривають і за участю інших українських компаній. Так, на офіційному сайті АТ «Ощадбанк» повідомлено про реєстрацію арешту активів Російської Федерації у Франції на суму близько 87 млн євро як частини компенсації за втрачені кримські активи. Зазначено, що цей крок став черговим етапом у реалізації арбітражного рішення Постійного арбітражного суду в Гаазі від 26 листопада 2018 року у справі *Oschadbank v. Russian Federation* (PCA Case № 2015-18), яким Російську Федерацію було зобов'язано сплатити понад 1,1 млрд дол. США компенсації за експропрійоване майно банку на території тимчасово окупованого Криму [221].

Текст рішення про арешт активів у відкритому доступі знайти не вдалося, однак офіційна інформація банку свідчить, що воно стало логічним продовженням процесу міжнародного визнання. Цей приклад підтверджує, що українські компанії активно використовують правові інструменти, передбачені міжнародними договорами, для реалізації своїх прав і компенсації завданих збитків за межами України, насамперед у тих державах, де зосереджені ліквідні активи Російської Федерації.

Таким чином, сформована практика виконання арбітражних рішень у Франції, Австрії та інших юрисдикціях демонструє поступове утвердження

механізму міжнародного відшкодування шкоди, заснованого на поєднанні положень Нью-Йоркської конвенції 1958 року та національних процедур держав-учасниць, що створює реальні інструменти для забезпечення компенсаційної політики України на міжнародному рівні.

Узагальнюючи наведене, можна констатувати, що визнання та виконання арбітражних рішень за межами України становить лише один із напрямів практичної реалізації механізмів відшкодування збитків, завданих агресією Російської Федерації, який активно використовується українськими компаніями з 2014 року. Знадобилося понад десять років послідовної юридичної роботи, щоб перші з цих проваджень досягли фінальної стадії виконання – фактичного звернення стягнення на іноземні активи РФ.

Попри очевидний прогрес, кількість таких рішень поки що залишається незначною, а інформація про їх виконання з'являється поступово, у міру того як іноземні суди визнають арбітражні нагороди та надають дозвіл на арешт активів держави-агресора. Водночас наведені приклади демонструють, що інститут міжнародного арбітражу та механізми, закріплені у Нью-Йоркській конвенції 1958 року, реально функціонують як інструмент практичного відновлення порушених прав українських суб'єктів господарювання у міжнародному правопорядку.

Разом із тим цей напрям є лише частиною ширшого процесу відновлення справедливості у межах перехідного правосуддя. Паралельно з ним в українських судах після 2022 року сформувалася власна судова практика за позовами фізичних та юридичних осіб України до Російської Федерації, спрямована на компенсацію матеріальної та моральної шкоди, завданої збройною агресією. Багато з таких рішень уже набрали законної сили, однак залишаються невиконаними через відсутність дієвих механізмів примусового стягнення. Саме питання їх реалізації становитиме предмет подальшого аналізу.

Варто зазначити, що попри обмеженість міжнародних механізмів виконання рішень щодо відшкодування шкоди, українські суди почали формувати власну практику притягнення Російської Федерації та пов'язаних із нею суб'єктів до

відповідальності. У цьому контексті важливе значення має доктрина «alter ego», яка, за своєю суттю, дозволяє ігнорувати формальний поділ між державою та її підконтрольними юридичними особами, якщо останні фактично є інструментами реалізації державної політики.

Доктрина alter ego або piercing the corporate veil походить із корпоративного права, де застосовується як виняток із принципу обмеженої відповідальності, коли юридична особа використовується для шахрайства чи обходу закону. У контексті міжнародного та публічного права цей підхід трансформувався у спосіб встановлення відповідальності держави через її державні підприємства або корпорації, якщо вони повністю підконтрольні уряду й не мають реальної економічної чи управлінської автономії [222].

Українська судова практика вперше застосувала цей підхід у постанові Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 20 липня 2022 року у справі № 910/4210/20, де Державну корпорацію розвитку «ВЕБ.РФ» було визнано alter ego Російської Федерації [223]. Суд дійшов висновку, що корпорація не є самостійним суб'єктом господарювання, оскільки повністю фінансується, контролюється та управляється державою, а її діяльність має публічно-правовий характер.

Подальший розвиток цієї позиції відбувся у рішеннях Господарського суду Запорізької області від 15.08.2024 та 27.08.2024 у справі № 908/1955/22, де групу компаній «Газпром» — ПАТ «Газпром», ТОВ «Газпром Капітал» та ТОВ «Газпром Інтернешнл Лімітед» — було кваліфіковано як alter ego Російської Федерації [224; 225]. Суд обґрунтував такий висновок системним контролем з боку уряду РФ, відсутністю інституційної автономії компаній та фактом змішання їхнього майна з державним. На цій підставі суд визнав можливим стягнення збитків за рахунок активів зазначених компаній солідарно з державою.

Міжнародне визнання підходу українських судів підтверджено рішенням Окружного суду Гааги (Rechtbank Den Haag) від 15 серпня 2024 року у справі C/09/669702 / KG ZA 24-673, у якому суд відмовив у скасуванні арешту активів компанії Gazprom International Limited [226]. У рішенні наголошено, що за

українським правом можливе ототожнення юридичної особи з державою (reverse piercing), якщо вона виконує функції органу державної влади, а винесені українські рішення можуть бути визнані в Нідерландах згідно з Гаазькою конвенцією 2019 року про визнання та виконання рішень у цивільних і торговельних справах.

Таким чином, доктрина *alter ego* поступово стає не лише теоретичним концептом, а й практичним інструментом перехідного правосуддя, який дозволяє відкривати доступ до активів державних компаній агресора та забезпечувати виконання судових рішень про відшкодування збитків. Її розвиток в українській та міжнародній практиці демонструє новий етап еволюції механізмів державної відповідальності — від формального суверенного імунітету до функціонального аналізу контролю та підпорядкованості державі. Окремі положення щодо доктрини *alter ego* у перехідному правосудді як інструменту деконструкції державної відповідальності були попередньо висвітлені у науковій публікації автора дисертації, підготовленій у співавторстві [227].

Водночас подальший розвиток судової практики продемонстрував і протилежні приклади. Так, рішенням Окружного суду Гааги (ECLI:NL:RBDHA:2025:12573) було скасовано арешт активів компанії «Газпром Інтернешнл Лімітед», накладений на підставі позовів українських компаній ПрАТ «КУА «Славутич-Інвест» та ФГ «СЮ ЖНИВА». Суд дійшов висновку, що заявники не довели фактичного ототожнення компанії з Російською Федерацією, а сама компанія «Газпром Інтернешнл Лімітед», попри державний контроль, діє як окрема юридична особа, що здійснює комерційну діяльність. З огляду на принцип державного імунітету від примусового виконання та відсутність офіційного визнання українських рішень у правопорядку Нідерландів суд визнав арешт необґрунтованим і постановив його скасувати. Таким чином, справа засвідчила межі застосування доктрини *alter ego* в національних юрисдикціях та необхідність формального визнання українських судових актів для їх подальшого виконання за кордоном [228].

Разом із тим саме ці рішення міжнародних судів і арбітражів стали поштовхом до подальшого розвитку аналогічних підходів у межах українського правопорядку. З моменту появи перших арештів у справах, пов'язаних із застосуванням доктрини *alter ego*, в Єдиному державному реєстрі судових рішень почала накопичуватися дедалі ширша інформаційна база щодо позовів проти російських державних компаній та їхніх дочірніх структур. Зокрема, зростає кількість позовів, поданих до господарських судів України, у яких обґрунтовується необхідність застосування цього підходу до підприємств паливно-енергетичного, фінансового та транспортного секторів, що прямо чи опосередковано контролюються урядом Російської Федерації.

Такі дії свідчать про формування нового правового підходу, спрямованого на транснаціональне визнання відповідальності державних корпорацій агресора за порушення міжнародного права та на практичне розширення юрисдикційних меж українських рішень у контексті перехідного правосуддя.

На підтвердження зазначеного варто звернути увагу на низку актуальних рішень та ухвал українських судів, а саме:

1. Господарський суд Київської області (ухвала від 13 жовтня 2025 р. у справі № 911/2662/25) задовольнив клопотання ТОВ «АСТРА-ЗЕМЛЯ» про залучення співвідповідачів до позову проти Російської Федерації в особі Міністерства юстиції РФ про стягнення 33 304 916,89 грн збитків, долучивши до участі у справі вісім російських компаній, серед яких ПАТ «ГАЗПРОМ», ПАТ «РОСНЄФТЬ», ПАТ «АЕРОФЛОТ» та інші [229].

2. Господарський суд Запорізької області (ухвала від 10 вересня 2025 р. у справі № 908/2635/25) відкрив провадження за позовом ПрАТ «Бердянський завод підйомно-транспортного обладнання» до Російської Федерації в особі Генеральної прокуратури РФ, а також низки пов'язаних російських юридичних осіб: ПАТ «ГАЗПРОМ», ТОВ «ГАЗПРОМ КАПІТАЛ», ТОВ «ГАЗПРОМ ІНТЕРНЕШНЛ ЛІМІТЕД», ДКР «ВЕБ.РФ», ПАТ «СБЕРБАНК РОСІЇ» та ПАТ «БАНК ВТБ». Позов подано про солідарне стягнення 7,29 млрд грн збитків,

завданих майну позивача внаслідок агресії Російської Федерації, а справу призначено до розгляду в порядку загального позовного провадження [230].

3. Господарський суд Київської області (ухвала від 10 вересня 2025 р. у справі № 911/1950/25) задовольнив клопотання ТОВ «АГРУС К» (м. Київ) про залучення співвідповідачів у справі проти Російської Федерації в особі Міністерства юстиції РФ щодо стягнення 107 835 880,11 грн збитків, завданих унаслідок збройної агресії. Суд залучив до участі у справі вісім російських юридичних осіб, пов'язаних із державою-агресором, зокрема: ПАТ «АЛРОСА», ПАТ «АЕРОФЛОТ – РОСІЙСЬКІ АВІАЛІНІЇ», ДКР «ВЕБ.РФ», ПАТ «ГАЗПРОМ», ТОВ «ГАЗПРОМ КАПІТАЛ», ТОВ «ГАЗПРОМ ІНТЕРНЕШНЛ ЛІМІТЕД», ПАТ «РОСНЄФТЬ» та ПАТ «ТРАНШЄФТЬ». Позивач під час подання клопотання зазначав, що ці структури можуть нести солідарну відповідальність як *alter ego* Російської Федерації, а суд не відхилив ці доводи й задовольнив клопотання [231].

Перелічені вище ухвали господарських судів свідчать про те, що українські компанії й надалі використовуватимуть доктрину *alter ego* як процесуальний інструмент для притягнення до відповідальності російських державних компаній і їхніх дочірніх структур. Такий підхід має на меті створення юридичних передумов для майбутнього звернення стягнення на активи цих компаній за кордоном, що, у свою чергу, забезпечить реальне виконання українських судових рішень про відшкодування шкоди, завданої агресією Російської Федерації. У такий спосіб українська правова система формує практику, сумісну з міжнародними тенденціями подолання зловживань суверенним імунітетом і розширення кола суб'єктів, на яких може бути покладено деліктну відповідальність держави-агресора.

У цьому контексті показовими є висновки, на які звертають увагу Olga Kuchmiienko та Viktor Pasichnyk у публікації «How Can Ukrainian Judgments Recovering War-Related Damages From Russia Be Enforced Abroad?» (27 січня 2023 р.), розміщеній на платформі Columbia Law School – Advanced Research in International Affairs (ARIA) [232]. Автори аналізують два ключові рішення, що

мають принципове значення для розуміння меж державного імунітету та можливостей його обмеження у випадках грубих порушень міжнародного права: рішення Міжнародного суду ООН у справі *Jurisdictional Immunities of the State (Germany v. Italy)* (2012) [233] та рішення Конституційного суду Італії № 238/2014 від 22 жовтня 2014 року [234].

Міжнародний суд ООН у справі *Germany v. Italy* підтвердив дію загального принципу юрисдикційного імунітету держави навіть у випадках тяжких порушень міжнародного гуманітарного права, визнавши, що такі порушення не створюють автоматичного винятку з цього принципу. Водночас Конституційний суд Італії у своєму рішенні від 22 жовтня 2014 року дійшов протилежного висновку, встановивши, що абсолютний державний імунітет не може мати пріоритет над правом особи на ефективний судовий захист у справах, пов'язаних із воєнними злочинами та злочинами проти людяності. Як слушно підкреслюють Kuchmiienko та Pasichnyk, італійський прецедент формує потенційний орієнтир для українських компаній, які прагнуть домогтися виконання рішень українських судів проти російського державного майна в іноземних юрисдикціях, зокрема у країнах, де наявні активи компаній, які є *alter ego* Російської Федерації [232].

Узагальнюючи наведене, слід констатувати, що практика українських судів ілюструє поступове інституційне закріплення доктрини *alter ego* як ефективного правового механізму у справах, пов'язаних із відшкодуванням шкоди, завданої агресією Російської Федерації. Залучення до участі у справах державних корпорацій РФ та їхніх дочірніх структур як співвідповідачів формує новий підхід до розуміння меж державного імунітету в умовах перехідного правосуддя.

З огляду на це, українські судові ініціативи мають перспективу транснаціонального розвитку, адже можуть створити передумови для визнання і виконання рішень про стягнення компенсацій не лише в Україні, а й у зарубіжних юрисдикціях, де перебувають активи російських державних компаній. Таким чином, формується новий підхід до реалізації принципу

відповідальності держави через її економічні інструменти, що відповідає загальним тенденціям розвитку міжнародного права у сфері захисту прав людини та відшкодування шкоди, завданої збройною агресією.

Поряд із національними судами та міжнародними арбітражами, вагомим компонентом системи перехідного правосуддя є механізм виконання рішень Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) у справах проти Російської Федерації. У другому розділі цієї дисертації зазначено, що звернення до ЄСПЛ стало одним із ключових інструментів фіксації порушень прав людини, спричинених збройною агресією: тисячі громадян та юридичних осіб України подали заяви проти Росії, посилаючись на порушення статей 2, 13, 1 Протоколу № 1 та інших положень Конвенції [236]. Після ухвалення рішення у справі «Україна та Нідерланди проти Росії» від 9 липня 2025 р. Суд відновив розгляд індивідуальних скарг українців, що раніше були призупинені у зв'язку з очікуванням цього орієнтирного рішення.

Водночас питання виконання рішень ЄСПЛ проти Російської Федерації набуло нових викликів після виходу Росії з Ради Європи. У березні 2022 року РФ була виключена зі складу цієї організації у зв'язку з воєнною агресією проти України, що зумовило припинення її участі в Європейській конвенції з 16 вересня 2022 р. На цей момент у ЄСПЛ перебувало близько 17 450 заяв проти Росії, а понад 2 100 рішень залишалися невиконаними, створивши безпрецедентну ситуацію, коли держава, що вийшла з Ради Європи, формально зобов'язана виконувати рішення Суду, ухвалені до дати виходу, але не існує ефективного механізму примусу до їх реального виконання [235].

Відповідно до частини 1 статті 46 Європейської конвенції з прав людини, держави-учасниці зобов'язані виконувати остаточні рішення Суду в справах, стороною яких вони є [236].

Після виходу РФ з Ради Європи міжнародні органи одностайно наголосили, що Росія залишається відповідальною за дотримання Конвенції щодо порушень, вчинених до 16 вересня 2022 року. Зокрема, Комітет міністрів Ради Європи постановив, що РФ повинна виконати всі рішення ЄСПЛ, ухвалені

до цієї дати, і навіть запросив російських представників до обмеженої участі у засіданнях з нагляду за виконанням цих рішень [237]. Європейський суд з прав людини, зі свого боку, підтвердив, що продовжить розглядати заяви проти Росії щодо дій чи бездіяльності, які мали місце до 16 вересня 2022 року [235].

Враховуючи ситуацію, що склалася на сьогодні, є підстави вважати, що РФ не буде виконувати рішення ЄСПЛ, ухвалені за заявами українців та українських компаній. Єдиним процедурним засобом реакції на злісне невиконання є процедура за пунктом 4 статті 46 Європейської конвенції з прав людини (так звана *infringement proceeding*): Комітет міністрів двома третинами голосів може передати до ЄСПЛ питання про невиконання державою конкретного рішення. Якщо Суд підтвердить порушення статті 46 Європейської конвенції з прав людини, справа знову повертається до Комітету міністрів для ухвалення заходів. Проте в арсеналі Ради Європи такі заходи фактично зводяться до призупинення членства держави чи виключення з організації, що у випадку РФ вже сталося. Будь-яких інших прямих санкцій (штрафів, примусового стягнення тощо) Європейська конвенція з прав людини не передбачає. Таким чином, у традиційній моделі система виконання рішень ґрунтується на добросовісній співпраці держави-відповідача, а в разі її відсутності – на колективному політичному тиску з боку інших держав-учасниць.

Водночас, попри активні обговорення у міжнародній правничій спільноті, питання виконання рішень ЄСПЛ без згоди Російської Федерації залишається переважно на рівні концепцій і політичних заяв. У суспільному дискурсі активно обговорюється можливість використання заморожених російських активів, застосування колективних контрзаходів і санкцій, а також створення компенсаційних фондів під егідою Ради Європи чи ООН [238]. У теорії ці механізми могли б забезпечити виплату присуджених ЄСПЛ сум постраждалим, однак на практиці їх реалізація стикається з численними правовими та політичними перешкодами.

Насамперед жодна держава поки не запровадила ефективного механізму прямого використання заморожених активів РФ для виконання рішень ЄСПЛ, а

суверенний імунітет державних коштів залишається значною юридичною перепорою. Пропозиції про колективні дії держав-членів Ради Європи або ЄС – наприклад, спільне ухвалення рішення про утримання російських активів до сплати компенсацій – також поки не перейшли у практичну площину. Так само ідея створення спеціального компенсаційного фонду або внесення змін до Конвенції, які б дозволяли Комітету міністрів санкціонувати арешт активів держав-порушників, наразі перебуває лише на стадії концептуальних обговорень.

Таким чином, попри наявність широкого спектра теоретично можливих рішень, реальних правових інструментів для примусового виконання рішень ЄСПЛ щодо Російської Федерації поки не створено, а міжнародна система все ще спирається на принцип добровільного виконання зобов'язань і політичного тиску з боку інших держав.

У межах розвитку державної політики відшкодування воєнних збитків важливим новим інституційним елементом стала Постанова Кабінету Міністрів України від 28 листопада 2025 р. № 1541, якою затверджено Порядок надання часткової компенсації вартості майна суб'єктів господарювання, знищеного чи пошкодженого внаслідок збройної агресії Російської Федерації, а також часткової компенсації страхових премій за договорами страхування від воєнних ризиків (далі – Порядок № 1541) [239]. Постанова набрала чинності 29 листопада 2025 р., а її застосування розпочинається з 1 січня 2026 р., що забезпечило перехідний період для організації механізмів її реалізації. Ухвалення Порядку № 1541 створило нормативну основу для запуску нового компенсаційного інструмента, орієнтованого на підтримку бізнесу, який зазнає прямих втрат від збройної агресії або потребує державного стимулювання для страхування воєнних ризиків. Цей інструмент поєднує два механізми: пряму компенсацію майнових втрат для підприємств у прифронтових регіонах та компенсацію частини страхового платежу для бізнесу на всій території України [239].

Перший механізм Порядку № 1541 передбачає часткову компенсацію вартості пошкодженого або знищеного майна суб'єктів господарювання, що

здійснюють діяльність у регіонах підвищеного ризику – Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Миколаївській, Одеській, Полтавській, Сумській, Харківській, Херсонській та Чернігівській областях. Компенсація надається щодо будівель, споруд, складів, виробничого обладнання та іншого майна, знищеного або пошкодженого внаслідок бойових дій. Максимальний розмір компенсації становить до 10 млн грн, але не більше підтвердженого фактичного збитку. Заявки розглядає ПрАТ «Експортно-кредитне агентство» (ЕКА), яке адмініструє виплати коштом державного бюджету. Заявник сплачує одноразовий внесок у розмірі 0,5 % від заявленої суми збитку. Після виплати компенсації до держави переходить право вимоги до Російської Федерації на відповідний розмір відшкодованих збитків, що інтегрує цей механізм у загальну систему репараційних вимог держави.

Другий механізм стосується компенсації частини страхових премій за договорами страхування майна від воєнних ризиків для бізнесу по всій території України. Підприємство самостійно укладає договір зі страховою компанією, а після закінчення строку його дії може отримати компенсацію частини сплаченого страхового платежу – до 1 млн грн. За кожною заявою до ЕКА сплачується фіксований внесок у 5 000 грн. Цей компонент Порядку № 1541 має превентивний характер, спрямований на формування доступного ринку страхування воєнних ризиків і зниження фінансового навантаження на підприємців.

Доступ до обох механізмів має чітко визначене коло суб'єктів. Скористатися програмою можуть фізичні особи – підприємці та юридичні особи приватного сектору. Водночас Порядок прямо виключає можливість участі державних і комунальних підприємств, нерезидентів, суб'єктів, пов'язаних із Росією або Білоруссю, підприємств, щодо яких застосовано санкції, а також тих, що мають податкові борги або перебувають у стадії банкрутства. Важливою умовою є й часово-технологічне обмеження: компенсація надається лише щодо збитків, завданих після набрання чинності Постановою № 1541, а також за договорами страхування, укладеними після цієї дати. Таким чином, компенсація

можлива лише щодо майна, яке може бути обстежене, оцінене та підтверджене у правовому полі, тоді як збитки, що виникли до запуску механізму, не підпадають під дію Порядку № 1541.

Запровадження Порядку № 1541 закріплює нову модель компенсаційної політики держави, яка виходить за межі відновлення житлового фонду й інтегрує підтримку бізнесу в систему перехідного правосуддя. Механізми прямої компенсації та підтримки страхування формують комплексний підхід, що одночасно відшкодовує завдані збитки та зменшує майбутні ризики, сприяючи стабільності й відновленню економічної активності у воєнних та повоєнних умовах.

Проведений аналіз дає підстави стверджувати, що в сучасних умовах саме внутрішній компенсаційний механізм, створений Україною, є єдиним реально дієвим інструментом відновлення порушених прав громадян та суб'єктів господарювання. Національна модель компенсації, інституційно оформлена Законом № 2923-IX, урядовими постановами, механізмом житлових сертифікатів і діяльністю Фонду ліквідації наслідків збройної агресії, забезпечує практичне відшкодування щонайменше у сфері житлових втрат. У цьому контексті важливим новим елементом стала й поява Порядку № 1541, спрямованого на запровадження окремого механізму підтримки бізнесу через часткову компенсацію вартості пошкодженого майна та страхових премій від воєнних ризиків. Хоча його практична реалізація ще не розпочалася, сам факт нормативного запровадження цього інструмента свідчить про поступове розширення внутрішньої компенсаційної архітектури в бік охоплення не лише фізичних осіб, а й економічних суб'єктів, що є необхідною умовою для комплексного відновлення.

Натомість інші складові системи реституції – міжнародні арбітражі, рішення українських судів проти Російської Федерації та її державних корпорацій, а також рішення Європейського суду з прав людини залишаються переважно у площині юридичного існування без ефективних механізмів виконання. Міжнародні інвестиційні арбітражі сформували значний масив

рішень на користь українських компаній, проте відсутність усталених процедур екзекватури та можливості звернення стягнення на активи РФ ускладнює їх реалізацію. Аналогічно, українські судові рішення щодо відшкодування шкоди державою-агресором та її alter ego наразі не можуть бути виконані поза межами України через відсутність відповідних міжнародно-правових механізмів.

Проблемним залишається і виконання рішень ЄСПЛ, ухвалених за заявами українських громадян і підприємств. Після виключення Росії з Ради Європи рішення Суду зберігають обов'язкову силу, проте реальні інструменти їх імплементації відсутні, а дискусії про використання заморожених активів РФ чи створення спеціальних фондів не вийшли за межі концептуальних пропозицій.

У підсумку сучасна архітектура перехідного правосуддя в Україні має асиметричний характер: внутрішня компенсаційна система демонструє розвиток та інституційне зміцнення, у тому числі завдяки прийняттю Порядку № 1541, тоді як зовнішні механізми відновлення залишаються практично недієвими. Це спричиняє розрив між визнанням права на відшкодування та його фактичним здійсненням. Подальший розвиток нормативної бази має бути спрямований на інтеграцію внутрішніх інструментів із зовнішніми каналами виконання, створення дієвих процедур визнання і реалізації іноземних рішень та вироблення міжнародних механізмів, які б дали змогу перетворити арбітражні нагороди та рішення ЄСПЛ на практичні інструменти стягнення. Без цього система відновлення залишатиметься фрагментованою: з ефективним національним ядром, але без зовнішньої спроможності забезпечити повне відшкодування шкоди.

Подальше осмислення механізмів реституції та компенсації в системі перехідного правосуддя України потребує звернення до сучасних доктринальних підходів щодо права на відшкодування шкоди та забезпечення прав людини в умовах кризових трансформацій. У цьому контексті важливе значення мають наукові позиції, сформульовані українськими дослідниками, які дозволяють поєднати класичні цивілістичні конструкції з викликами збройного конфлікту,

цифровізації та обмеженої ефективності міжнародних механізмів виконання рішень.

У роботі Н. В. Степаненко та В. В. Корольової «Право на відшкодування шкоди: теорія та практика застосування» право на відшкодування шкоди розглядається як фундаментальний інститут цивільного права, що має компенсаційний і похідний характер та спрямований на захист як майнових, так і немайнових інтересів особи. Автори підкреслюють, що ефективність цього права залежить не лише від його нормативного закріплення, а й від здатності правозастосовної практики забезпечити повне відновлення порушеного становища. Особливу увагу приділено проблемам неоднорідності судової практики, складності доведення причинного зв'язку та відсутності чітких критеріїв визначення розміру шкоди, що ускладнює реалізацію права на відшкодування в умовах масових порушень [240, с. 894–900].

Ці висновки мають подальший розвиток у дослідженні В. В. Корольової та М. Ю. Лисака, присвяченому проблемним аспектам забезпечення прав людини у контексті сучасного державотворення. Автори наголошують, що в умовах глибоких соціально-політичних трансформацій формальне проголошення прав людини не гарантує їх реальної реалізації. Ключовою проблемою вони вважають розрив між нормативними гарантіями та інституційною спроможністю держави забезпечити ефективний захист і відновлення порушених прав. У цьому сенсі відшкодування шкоди постає не лише як юридичний інструмент, а як показник реальної дієздатності правової системи та довіри громадян до держави [241, с. 86–89].

В умовах збройного конфлікту цей розрив посилюється впливом цифрових трансформацій, що проаналізовано у праці Н. Степаненко та К. Перепадіна щодо забезпечення прав людини в контексті цифрових технологій під час війни. Автори звертають увагу на те, що цифровізація процесів фіксації шкоди, подання заяв і реалізації компенсаційних механізмів, з одного боку, розширює доступ до правового захисту, а з іншого – створює нові ризики виключення вразливих груп, технічних помилок і фрагментації доказової бази. У цьому

зв'язку вони підкреслюють необхідність поєднання цифрових інструментів із процесуальними гарантіями та людиноцентричним підходом до відновлення прав [242, с. 80–86].

Значущими для аналізу зовнішніх механізмів відшкодування є наукові позиції А. М. Кучука, який розглядає Європейський суд з прав людини як чинник удосконалення системи забезпечення прав людини в Україні. Дослідник підкреслює, що практика ЄСПЛ відіграє системоутворюючу роль для національного права, адже забезпечує його розвиток у тих випадках, коли національне законодавство не відповідає міжнародним стандартам [243, с. 52–55].

Аналогічні підходи простежуються у праці А. М. Кучука та В. М. Пекарчука, присвяченій впливу практики Європейського суду з прав людини на національне право у пропедевтичному аспекті. Автори виходять із того, що практика ЄСПЛ є визнаним джерелом національного права України, а її значення полягає не лише у виконанні конкретних рішень, а й у формуванні загальних орієнтирів для праворозуміння, правозастосування та розвитку законодавства. Вони підкреслюють прецедентний характер рішень Суду, їх роль у гармонізації національного права з європейськими стандартами, а також вплив на утвердження принципу верховенства права, юридичної визначеності та пріоритету прав людини у діяльності органів публічної влади. У цьому сенсі практика ЄСПЛ розглядається як фактор системних змін національного права, що проявляється через обов'язок держави вживати не лише індивідуальні, а й загальні заходи, спрямовані на запобігання повторенню конвенційних порушень [244, с. 18–21].

Систематизація нормативно-правової еволюції механізмів компенсації та аналіз їх фактичної ефективності, розкриті у цьому питанні, дозволяють перейти від опису сформованих інструментів до виявлення їх внутрішніх суперечностей і регуляторних прогалин. При цьому доктринальні підходи, висвітлені у сучасних наукових працях, дають підстави розглядати відшкодування шкоди не лише як класичний інститут деліктної відповідальності, а як інституціонально

оформлений механізм відновлення порушених прав, що потребує належної нормативної визначеності, єдиних стандартів доказування та передбачуваних процедур реалізації. Зокрема, у висновках Н. В. Степаненко та В. В. Корольової акцентовано на похідному й компенсаційному характері права на відшкодування шкоди та на проблемах правозастосування, які виникають за відсутності уніфікованих критеріїв оцінки шкоди й неоднорідності судової практики; своєю чергою, В. В. Корольова та М. Ю. Лисак підкреслюють розрив між нормативним проголошенням прав і реальними інституційними можливостями держави забезпечити їх ефективну реалізацію. В умовах воєнних і кризових трансформацій ці ризики посилюються цифровізацією процедур, що, як зазначають Н. Степаненко та К. Перепадін, одночасно розширює доступ до механізмів захисту та породжує нові виклики для гарантій належної процедури, повноти фіксації даних і недискримінаційного доступу до відновлення прав.

У зазначеному контексті ключовим стає питання не лише наявності окремих нормативних актів і реєстрів, а якості інституціоналізації механізмів відшкодування: узгодженості термінології, визначеності суб'єктів і компетенцій, стандартів збору та перевірки інформації, правил кваліфікації шкоди, а також механізмів кореляції національних процедур із міжнародними підходами до захисту прав людини та відновлення порушених прав, які розвиваються у практиці ЄСПЛ і доктрині її впливу на національне право. Саме тому подальший виклад доцільно спрямувати на аналіз нормативно-правових проблем інституціоналізації механізмів відшкодування майнової шкоди, оскільки без усунення регуляторних прогалин і процедурних неузгодженостей система фіксації збитків ризикує залишатися переважно обліковим інструментом, не забезпечуючи повною мірою переходу від констатації шкоди до реального відновлення порушених майнових прав у межах реституційних механізмів перехідного правосуддя.

3.2. Нормативно-правові проблеми інституціоналізації механізмів відшкодування майнової шкоди

У підрозділі 2.6 розділу 2 дисертації вже було проаналізовано нормативно-правові засади фіксації збитків, завданих збройною агресією Російської Федерації проти України, та охарактеризовано їх місце у структурі реституційних механізмів. Окрему увагу приділено чинному національному регулюванню, процедурі документування втрат, а також взаємозв'язку цих елементів із загальною системою перехідного правосуддя. Водночас чинна модель фіксації та обліку збитків демонструє низку суттєвих недоліків, які потребують фахової оцінки. Далі буде представлено ключові проблеми, виявлені в межах чинного нормативного масиву та процедур, передбачених для збору, перевірки і кваліфікації інформації про завдану шкоду.

Міжнародний Реєстр збитків, завданих агресією Російської Федерації проти України (далі – Реєстр збитків), створено як інституційний елемент майбутнього механізму компенсації шкоди від війни. Його метою є документування доказів збитків для подальших репараційних процедур. Водночас аналіз офіційних форм заяв та інструкцій для заявників виявляє низку нормативно-правових проблем.

Реєстр збитків приймає до розгляду лише заяви щодо шкоди, завданої після 24 лютого 2022 року. Такі часові рамки закріплені у пункті 2.2 Статуту, де визначено, що заяви можуть бути подані стосовно шкоди, втрат або травм, які були спричинені після 24.02.2022 р. на території України в межах її міжнародно визнаних кордонів [245]. Отже, події збройної агресії, які відбулися раніше цієї дати, формально випадають із юрисдикції Реєстру. Це означає, що численні порушення, починаючи з 2014 р. (анексія Криму, бойові дії на Донбасі тощо), не можуть бути зафіксовані в Реєстрі збитків. Таким чином, постраждалі від агресії у 2014–2021 рр. позбавлені можливості подати свої вимоги до міжнародного реєстру.

Встановлення такого часового «cut-off» очевидно продиктоване політичними домовленостями при створенні Реєстру та зосередженням саме на шкоді від повномасштабного вторгнення. З нормативного погляду це забезпечує

узгодженість із мандатом майбутнього компенсаційного механізму, але викликає питання справедливості для ранніх жертв агресії. Адже в Україні з 2014 р. також накопичено значний доказовий масив збитків, зокрема через фіксацію порушень національними органами та рішеннями судів. Водночас ці випадки не будуть представлені на міжнародному рівні через Реєстр збитків. Така прогалина у покритті шкоди може ускладнити повноту реституції.

Таким чином, необхідно розробляти окремі механізми для ранніх періодів конфлікту або передбачити розширення мандату Реєстру в майбутньому. Наразі ж правова основа Реєстру чітко обмежує його матеріально-часову юрисдикцію рамками після 24.02.2022, що слід враховувати при оцінці його ефективності та всеосяжності.

Наступною значущою проблемою є відсутність прямої нормативної регламентації щодо використання вже ухвалених судових рішень (як національних, так і міжнародних) як джерела встановлення збитків у межах процедури подання заяв до Реєстру збитків. Офіційні форми заяв для всіх категорій дозволяють долучати копії судових документів. У формах передбачено поле для інформації про «Інші судові провадження». Це означає, що заявник технічно має можливість долучити або вказати інформацію про рішення суду як доказ факту завданої шкоди. Водночас жоден із нормативних актів Реєстру не визначає чітко юридичну силу або доказове значення таких рішень у процесі розгляду заяви; зокрема, відсутні положення про врахування вже встановленого судом розміру збитків.

Наслідком цього є правова невизначеність щодо того, яким чином уже ухвалені вердикти національних судів, міжнародних арбітражів чи ЄСПЛ впливатимуть на процедуру Реєстру збитків. Практична реальність така:

- паралельно із запуском Реєстру збитків в Україні триває судова практика щодо відшкодування шкоди, завданої агресією РФ – українські суди, зокрема, посиляються на презумпцію відмови у державному імунітеті РФ та ухвалюють рішення про компенсацію потерпілим громадянам;

- також низка арбітражних рішень винесена на користь українських підприємств щодо втрати активів в окупованому Криму (наприклад, *Ukrnafta v. Russia*, *Oschadbank v. Russia*) – уже встановлено факт експропріації та суми збитків.

Однак у межах процедури Реєстру ні рішення українських національних судів про стягнення збитків, ні міжнародні вердикти наразі не наділені окремим статусом. Їх можна долучити лише як додаткові докази. Наприклад, якщо особа має рішення національного суду про стягнення певної суми з РФ, це рішення не гарантує автоматичного врахування цієї суми в Реєстрі збитків. Чинні Правила подання заяв не пояснюють, як запобігти такому дублюванню або як координуватимуться результати з різних юрисдикцій (національної та міжнародної). Відсутність спеціальних норм щодо цього створює правову невизначеність.

Для її усунення доцільно в майбутньому доповнити Правила положеннями про врахування вже існуючих судових рішень або передбачити обов'язок заявника інформувати про наявність паралельних проваджень (що частково передбачено пунктом про «інші провадження») та визначити, що рішення судів або трибуналів є належними доказами завданої шкоди. Наразі ж правовий статус таких рішень у процедурі Реєстру залишається неокресленим, що може вплинути на узгодженість доказової бази та майбутній розподіл компенсацій.

Третя проблемна площина – відсутність детальної регламентації щодо оцінки збитків і подання відповідних розрахунків. Формуляри заяв до Реєстру містять розділи, де заявник повинен зазначити обсяг матеріальної шкоди та підтвердити його доказами. Наприклад, у категорії А3.1 (пошкоджене/знищене житло) розділ VII форми передбачає: дані про наявність експертної оцінки збитків і її суму; підтвердження вартості майна станом на 24.02.2022; докази проведених ремонтів; оцінку вартості ремонту; інформацію про суму компенсації, визначену державними органами України (якщо така визначена); суму виплат, уже отриманих від держави; а наприкінці – орієнтовну суму вимоги заявника [246].

Отже, заявник фактично має самостійно обчислити і заявити суму збитків, яку він вважає завданою. При цьому форми вимагають додати на підтвердження всі наявні оцінки чи розрахунки (наприклад, звіт оцінювача, довідки про вартість майна, кошториси ремонту тощо).

Зрозуміло, що такий підхід зумовлений тим, що категорія заяви А3.1 передбачає її подання фізичними особами, житлове майно яких було пошкоджено або знищено. Вимагати від таких осіб подання експертних висновків, які є оплатними (за винятком випадків, коли вони здійснюються в межах кримінального провадження відповідно до ч. 2 ст. 122 Кримінального процесуального кодексу України), є недоцільним. Право заявників обирати докази для підтвердження вартості майна безпосередньо пов'язане саме з цим аспектом [247].

Водночас у категоріях заяв С3.1 «Пошкодження, знищення або втрата активів» [248] та С3.2 «Втрата контролю над майном на тимчасово окупованих територіях» [249], які подаються юридичними особами приватної форми власності, передбачено обов'язок заявника надати: підтвердження вартості майна станом на 24 лютого 2022 року; деталізацію орієнтовної суми вимоги; методику розрахунку; подальший детальний опис суми вимоги, а також докази, що підтверджують орієнтовну суму та її деталізацію. Аналогічна ситуація наявна щодо інших категорій заяв.

Проблема полягає в тому, що нормативні документи Реєстру не встановлюють єдиної методики або стандарту такої оцінки збитків. Заявникам надано значну свободу щодо доказів: інструкції прямо зазначають, що подання експертного звіту не є обов'язковим – «ви можете подати заяву без експертної оцінки».

Така гнучкість спрощує доступ до Реєстру, адже дозволяє подати заяву навіть без коштовної експертизи. Водночас відсутність чітких вимог породжує невизначеність: чи достатньо буде приблизного підрахунку від самого заявника; чи прийнятні висновки приватних оцінювачів або лише сертифікованих судових експертів; чи може заявлена сума ґрунтуватися на даних з інших джерел,

наприклад рішенні суду або висновку державної комісії. На ці питання Регламент не дає відповіді.

Для порівняння, у національній системі документування збитків діють затверджені урядом методики оцінки шкоди за різними напрямками. Зокрема, на виконання Постанови КМУ № 326 «Про затвердження Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації» від 20.03.2022 [250] у 2022–2023 рр. були розроблені офіційні методики визначення збитків у сфері майна підприємств, інфраструктури, довкілля, культурної спадщини тощо. Відповідні методики описані у підрозділі 2.6 розділу 2 цієї дисертації.

Ці галузеві стандарти покликані уніфікувати підходи до розрахунку втрат і створити документально підтверджену основу для майбутніх позовів. Однак у документах, що регулюють діяльність Реєстру збитків, правилах та положеннях про нього, а також формах і Правилах подання заяв немає відсилань до національних методик. Формально міжнародний Реєстр не зобов'язує заявників користуватися саме українськими стандартами оцінки. У результаті можливі ситуації, коли різні особи для аналогічних збитків надаватимуть оцінки, виконані за різними методологіями: наприклад, одна – за державною методикою, інша – за власною експертною оцінкою.

Відсутність єдиного підходу може утруднити роботу майбутньої Компенсаційної комісії, якій доведеться порівнювати та верифікувати ці розбіжні дані. З точки зору справедливості, було б доречно надати більш чіткі роз'яснення щодо того, який саме доказовий рівень потрібен для підтвердження суми вимоги. Наразі ж інструкції обмежуються порадою: «слід надати якомога більше інформації» [251], але не встановлюють мінімального стандарту доказовості.

Варто зазначити, що заявники з уже визначеними сумами збитків (наприклад, якщо український суд або комісія при органі влади оцінили втрати) все одно повинні заповнювати фінансові поля форми відповідно до Правил обраної категорії заяви. Це підтверджує, що навіть офіційні національні оцінки

не звільняють заявника від необхідності заявити суму наново в межах Реєстру збитків. Таким чином, методологічна невизначеність зберігається: немає гарантії, що, скажімо, рішення українського суду про стягнення 1 млн грн автоматично ляже в основу аналогічної суми у заяві до Реєстру збитків – заявник має сам вирішити, яку суму вимагати та чим її обґрунтувати.

Аналіз нормативних засад подання заяв до Реєстру збитків показує, що, попри прогресивність самого механізму, існують важливі прогалини, які потребують уваги. Обмеження юрисдикції Реєстру лише періодом після 24 лютого 2022 року залишає невирішеним питання фіксації збитків 2014–2021 рр. В офіційних інструкціях бракує ясності щодо ролі вже ухвалених судових рішень – їх доказове значення та взаємодія з процедурою Реєстру збитків поки що не врегульовані. Також відсутність чітких вимог до методики розрахунку шкоди потенційно веде до нерівномірності доказової бази, що може ускладнити справедливий розподіл компенсацій надалі. Усунення цих нормативно-правових проблем, через внесення змін до Правил або видання роз’яснень, є необхідним для підвищення ефективності Реєстру збитків та забезпечення прав постраждалих осіб на повне і своєчасне відшкодування шкоди, завданої військовою агресією РФ.

Поряд із викладеним слід звернути увагу, що в національних судах України наразі розглядається значна кількість справ, пов’язаних із експропріюваним майном (цей аспект детально висвітлено у підрозділі 2.6 розділу 2 дисертації). Аналізуючи такі випадки, можна відзначити, що суди, задовольняючи позовні вимоги проти Російської Федерації, виходять із того, що збитки, завдані внаслідок втрати нерухомого майна у зв’язку з окупацією, підлягають обчисленню в розмірі вартості такого майна. У результаті ухвалюються судові рішення, у яких визначено, що розмір збитків, спричинених окупацією, дорівнює вартості втраченого об’єкта.

Після цього заявнику ніщо не забороняє подати заяву до Реєстру збитків, де такі вимоги можуть бути прийняті, а визначені судом суми включаються до відповідного розділу Реєстру як обґрунтовані. Проте може скластися ситуація,

коли територію, на якій розташоване майно, звільнено, і це майно фактично повертається у володіння, користування та розпорядження власника. У такому випадку постає низка неврегульованих питань: яким чином заявник повинен відкликати подану заяву до Реєстру збитків; чи повинен заявник повертати отриману компенсацію, якщо вона вже була виплачена; і яким чином це має бути оформлено. На сьогодні відповіді на ці питання відсутні, що свідчить про наявність нормативного пробілу у регулюванні подібних ситуацій.

Окрім цього, аналогічна колізія може виникнути й у межах реалізації положень Закону № 2923-IX [207] та Порядку № 1176 [211], який передбачає надання житлових ваучерів внутрішньо переміщеним особам. Так, якщо потерпіла особа отримала житловий ваучер, використала його для придбання об'єкта нерухомості, а згодом після деокупації отримала можливість повернутися до власного житла, що залишилося придатним для проживання, постає питання щодо правової долі отриманої компенсації або невикористаного ваучера. На нормативному рівні подібні випадки наразі не врегульовані, що може призвести до виникнення спорів щодо повернення надлишково отриманих компенсаційних виплат або визначення правового статусу наданого ваучера.

Орієнтуючись на наведені висновки про нормативні прогалини Реєстру збитків і продовжуючи їх у прикладному вимірі, доцільно окреслити ще один блок проблем – верифікацію національних судових рішень, які заявники можуть додавати до матеріалів своїх заяв до Реєстру збитків. На практиці вже існують прецеденти, що демонструють різну якість доказової бази та неоднаковий підхід до визначення розміру шкоди; відтак постає питання, як і за якими критеріями такі рішення мають оцінюватися органами Реєстру та (у майбутньому) компенсаційною комісією.

Наприклад, рішенням Господарського суду Київської області від 05.12.2022 у справі № 911/1231/22 позов було задоволено, а розмір збитків визначено за сукупністю двох ключових джерел: балансової довідки з переліком 32 132 одиниць товару, що нібито перебували на орендованому складі, та звіту про незалежну оцінку вартості втраченого товару. Водночас у рішенні відсутній

опис первинних складських документів, актів інвентаризації або комісійного обстеження чи інших документів, які б безпосередньо підтвердили факт фізичної наявності товару на складі в момент знищення [252]. Звичайно, залишається відкритим питання, чи були такі документи подані разом із позовом – можливо, суд їх просто не описав. Однак відсутність згадок про ці документи в рішенні суду викликає сумніви щодо їх наявності. За таких обставин постає не лише питання внутрішньої достатності доказів для національного суду (рішення є чинним), а й критеріїв прийнятності такого рішення як «якісного» доказу для Реєстру збитків. Зокрема, чи має компенсаційний механізм покладатися на суто бухгалтерські довідки та один оцінювальний звіт за відсутності підтверджувальних складських документів?

Інший аспект стосується методологічної правильності визначення суми збитків у національних справах. У рішенні Господарського суду Київської області від 01.06.2023 у справі № 911/410/23 розмір шкоди було обґрунтовано переважно бухгалтерськими та внутрішніми документами позивача (інвентаризаційними матеріалами, актами списання тощо) [253]. Однак на момент розгляду вже діяла Методика визначення шкоди та обсягу збитків, завданих підприємствам, установам та організаціям усіх форм власності внаслідок знищення та пошкодження їх майна у зв'язку із збройною агресією Російської Федерації, а також упущеної вигоди від неможливості чи перешкод у провадженні господарської діяльності, затверджена наказом Мінекономіки та ФДМУ від 18.10.2022 № 3904/1223 (чинна з 16.12.2022) [254], яка прямо передбачає проведення незалежної оцінки або судової експертизи як інструментів визначення збитків для суб'єктів господарювання. Звідси виникає логічне запитання: чи будуть у межах Реєстру збитків «валідовані» суми, визначені без дотримання цієї Методики, і чи не вимагатиме компенсаційний механізм повторної, методично коректної оцінки?

Якщо припустити, що рішення українських судів враховуватимуться Реєстром збитків як докази, необхідний уніфікований інструмент перевірки їх відповідності мінімальним стандартам доказовості та методології оцінки. Інакше

існує ризик, що до єдиної бази потраплятимуть справи з істотно різною доказовою «вагою», що у перспективі: ускладнить справедливий розподіл компенсацій, адже заявники з формально «легшими» пакетами доказів можуть опинитися у кращому становищі, ніж ті, хто зібрав повний набір документів; створить ризики дублювання, якщо сума, встановлена судом без методики, не збігатиметься із сумою, отриманою верифікованою оцінкою для Реєстру; підвищить імовірність перегляду або відмови на пізніших стадіях міжнародного механізму, якщо виявиться, що первинна сума не відповідала загальноприйнятим стандартам доказування.

З огляду на викладене, доцільно закласти принаймні такі принципи, які можна реалізувати у вигляді роз'яснень, змін до Правил подання заяв або методичних рекомендацій Реєстру:

1. **Обов'язок повного розкриття**, тобто заявник має в обов'язковому порядку повідомляти про всі національні/міжнародні провадження та надавати повний пакет доказів, на підставі яких суд визначив суму шкоди: інвентаризації, складські реєстри, акти обстежень, фото- та відеофіксацію, експертні висновки тощо.

2. **Мінімальний стандарт доказовості** для майнової шкоди, адже підтвердження як факту володіння майном на момент події, так і факту його знищення/втрати контролю із кореляцією обсягів (кількість, асортимент, залишки) у незалежних джерелах: складських/митних документах, актах інвентаризації, документах контрагентів.

3. **Методична сумісність**, так як вартість збитків за кожним судовим рішенням має бути визначено на підставі незалежної оцінки або судової експертизи. Якщо рішення суду ґрунтується на іншій логіці, Реєстр має залишати за собою право верифікаційної переоцінки.

4. **Запобігання подвійному відшкодуванню**, адже необхідно закріпити правило коригування суми або обов'язку повернення у разі реституції майна після деокупації чи отримання подвійного бенефіту, наприклад житлового ваучера та фактичного повернення придатного житла.

5. Процедура відкликання/перегляду заяви, варто встановити обов'язок заявників щодо відкликання заяви або перерахунку суми у випадку зміни фактичних обставин: повернення майна, появи додаткових доказів, нової експертної оцінки тощо.

Узгодження зазначених підходів дозволить уникнути хаотичного накопичення неоднорідних вимог у Реєстрі збитків та зменшить ризики нерівності заявників. Найважливіше – перевести українську судову практику у «методично сумісний» формат для майбутнього міжнародного механізму компенсацій: рішення, що спираються на належну доказову базу й актуальні методики оцінки, мають сприйматися як «якісні» докази, здатні витримати перевірку не лише в національному, а й у міжнародному контексті.

У контексті викладеного окремого висвітлення потребує процесуальний вимір належного повідомлення держави-відповідача та пов'язані з цим ризики подальшого перегляду судових актів. На рівні господарського та цивільного процесу існують імперативні підстави для скасування рішень у разі неналежного інформування учасника справи про дату, час і місце судового засідання (п. 3 ч. 3 ст. 277 ГПК [255]; кореспондуючі положення містить ст. 376 ЦПК [256]). Після розірвання дипломатичних відносин України з Російською Федерацією [257] та фактичної неможливості поштових відправлень до РФ [258] судова практика вимушено використовує «альтернативні» механізми: електронне листування за адресами, оприлюдненими на офіційних вебресурсах органів РФ, надсилання кореспонденції до дипломатичних установ РФ у третіх державах [259], розміщення судових оголошень на порталі судової влади (ч. 4 ст. 122 ГПК) [260]. Такі підходи зумовлені об'єктивними обставинами, проте породжують колізію між стандартами міжнародного повідомлення та внутрішніми гарантіями змагальності.

З одного боку, Конвенція про вручення за кордоном судових та позасудових документів у цивільних або комерційних справах передбачає уніфікований канал взаємодії [261], який нині є непридатним через розрив дипломатичних каналів і фактичне блокування поштового обміну. З іншого –

національні суди покладаються на принцип ефективності правосуддя й добросовісності сторін, вважаючи, що держава-відповідач не може створювати процесуальну «імунну зону» лише завдяки самоусуненню від комунікації. Хоча, на нашу думку, твердити, що РФ «не знає» про розгляд відповідних справ, немає підстав, адже у справі № 905/858/22 зафіксовано листування між Міністерством юстиції України та МЗС РФ: останнє прямо підтвердило отримання судових матеріалів і повернуло їх без розгляду, посилаючись на Гаазьку конвенцію 1965 р. (супровідний лист Мін'юсту України № 131719/139875-26-23/12 від 06.10.2023 та лист МЗС РФ № 9832/2дснг) [262]. Така поведінка свідчить щонайменше про фактичну обізнаність органів РФ із провадженнями в українських судах і спростовує аргументацію про «повну відсутність повідомлення».

Утім, це лише виняток із загальної практики, адже у більшості справ відсутня будь-яка відповідь з боку Російської Федерації. У значній кількості випадків існує ризик скасування рішень через відсутність доказів належного повідомлення, що є безумовною підставою для скасування рішень судів першої інстанції.

Аналіз наведених процесуальних аспектів засвідчує, що питання належного повідомлення Російської Федерації як держави-відповідача залишається одним із найвразливіших елементів судової практики у справах про відшкодування шкоди, завданої збройною агресією. Попри наявність поодиноких випадків, які підтверджують фактичну обізнаність органів РФ про перебіг судових проваджень в Україні, відсутність системного механізму документального підтвердження належного повідомлення створює значні ризики для стабільності ухвалених рішень. З формально-процесуальної точки зору така обставина може бути розцінена як безумовна підстава для їх скасування згідно зі ст. 277 ГПК України та ст. 376 ЦПК України.

У цьому контексті очевидною є потреба у виробленні єдиного підходу до фіксації фактів повідомлення держави-агресора в умовах розірваних дипломатичних відносин. Доцільно додатково закріпити на нормативному рівні мінімальні стандарти повідомлення – з використанням електронних каналів

комунікації, офіційних дипломатичних представництв РФ у третіх країнах, а також публікацій на вебпорталі судової влади – та визначити презумпцію належності таких дій. Лише у такий спосіб можливо забезпечити процесуальну стійкість рішень українських судів і їхню подальшу доказову цінність у межах міжнародних компенсаційних механізмів.

Проведений аналіз дає підстави стверджувати, що сучасна модель інституціоналізації механізмів відшкодування майнової шкоди, завданої збройною агресією Російської Федерації, перебуває на етапі становлення та характеризується істотною фрагментарністю нормативного регулювання. Запровадження Реєстру збитків, завданих агресією проти України, безперечно є важливим кроком до формування системи міжнародної компенсації, однак чинна його правова архітектура має низку обмежень, які звужують потенціал цього інституту. Передусім обмеження часової юрисдикції Реєстру рамками після 24 лютого 2022 року фактично виключає з поля охоплення події збройної агресії 2014–2021 років, що суперечить принципу всеосяжності відшкодування шкоди та створює ситуацію нерівності між різними групами потерпілих. Ця проблема має не лише політико-правовий, а й системний характер, оскільки позбавляє значну кількість осіб і підприємств можливості долучити наявні докази збитків до міжнародного реєстру.

Не менш вагомим є питання правової сили та доказового значення рішень національних і міжнародних судів у межах процедури подання заяв до Реєстру збитків. Наразі такі рішення розглядаються лише як допоміжні докази, без чітко визначеного правового статусу або гарантій їх автоматичного врахування. Це створює правову невизначеність і підвищує ризики дублювання вимог, зниження достовірності доказової бази та можливих розбіжностей між національними і міжнародними результатами фіксації збитків. На сьогодні навантаження на суди залишається значним, адже розгляд справ триває. Якщо в подальшому такі справи не будуть прийматися до Реєстру збитків як основний доказ, що підтверджує розмір завданої шкоди, то ухвалені рішення фактично втратять практичне значення. Водночас не можна цілковито покладатися лише на судові

рішення, оскільки Реєстр збитків створено як міжнародну ініціативу насамперед для забезпечення авторитетності та неупередженості рішень, ухвалюваних на міжнародному рівні. За таких умов доцільним є вироблення єдиних стандартів для оцінювання судових рішень і відбору тих, що відповідають установленим критеріям.

Окремою проблемою залишається відсутність єдиної методики оцінки шкоди, що призводить до неоднорідності поданих доказів. Інструкції Реєстру збитків надають заявникам значну свободу у виборі способів доведення суми збитків, що, з одного боку, спрощує доступ до процедури, а з іншого – породжує нерівність між заявниками та ускладнює майбутню верифікацію даних. Неврегульованість цього питання особливо контрастує з національною системою, де діють затверджені урядом методики визначення збитків у різних сферах, однак міжнародний Реєстр збитків не містить посилань на них і не вимагає їх застосування. Як наслідок, відсутність уніфікованого підходу до розрахунків може знизити доказову цінність поданих матеріалів і створити додаткові труднощі для роботи компенсаційних органів.

Не менш дискусійним є й процесуальний аспект забезпечення належного повідомлення держави-відповідача у національних судових провадженнях. Розірвання дипломатичних відносин між Україною та Російською Федерацією унеможливило використання класичних каналів комунікації, передбачених міжнародними договорами, зокрема Гаазькою конвенцією 1965 року. У зв'язку з цим суди вимушено застосовують альтернативні способи повідомлення – через електронні адреси, офіційні інтернет-ресурси або публікації на вебпорталі судової влади. Такий підхід відповідає принципу ефективності правосуддя, проте створює ризики скасування судових рішень через формальні порушення процесуальних гарантій повідомлення сторін. У майбутньому це може вплинути на стабільність рішень українських судів та їхню легітимність у міжнародному правовому обігу.

Таким чином, система інституціоналізації процесів фіксації та відшкодування збитків перебуває у стані правової невизначеності, що зумовлює

потребу в комплексному доопрацюванні нормативного підґрунтя. Вирішення виявлених проблем – розширення часових меж Реєстру збитків, запровадження єдиних стандартів доказовості, визначення правового статусу судових рішень та уніфікація методик оцінки шкоди – є необхідними передумовами для формування ефективного національного та міжнародного компенсаційного механізму. Саме узгодженість правових і процедурних підходів дозволить забезпечити цілісність системи відшкодування шкоди, підвищити її легітимність у міжнародному вимірі та гарантувати постраждалим особам реальне відновлення їхніх порушених прав.

3.3. Питання уніфікації законодавства України у частині відновлення майнових прав, порушених війною, на шляху до єдиного правового простору

Проблематика уніфікації законодавства України у сфері відновлення порушених майнових прав безпосередньо пов'язана із завданням формування єдиного правового простору реституційного типу, такого, що забезпечує не лише формальне визнання права на компенсацію, але й реальну, інституційно гарантовану можливість його здійснення. Зміст попередніх підрозділів показує, що національна модель перехідного правосуддя наразі характеризується певною нормативною фрагментарністю: кожен компенсаційний механізм, від Закону № 2923-IX до численних урядових постанов і порядків, становить окремий елемент системи, який функціонує автономно, без повної процедурної інтеграції з іншими. Такий підхід, з одного боку, дозволив державі швидко реагувати на виклики війни, а з іншого – виявив структурні дисбаланси між категоріями осіб, що мають право на компенсацію, і правовими підставами її реалізації.

Уніфікація законодавства у цій сфері покликана усунути зазначені розриви й забезпечити узгодженість між різними рівнями правового регулювання. Йдеться не лише про техніко-юридичну гармонізацію, а про вироблення єдиної філософії реституції, в основі якої лежать принципи рівності постраждалих,

повного відновлення, пропорційності та єдності правозастосування. Вона передбачає створення цілісного нормативного поля, у межах якого будь-яка форма компенсації (адміністративна, судова, міжнародна) функціонуватиме як частина узгодженої системи відновлення справедливості.

У цьому контексті особливої уваги потребує продовження роботи Міжнародного реєстру збитків, завданих агресією Російської Федерації проти України, який нині виконує базову функцію фіксації завданої шкоди та накопичення доказової бази для майбутнього реституційного механізму. Як зазначалося у попередньому підрозділі, часові межі діяльності Реєстру обмежені 24 лютого 2022 р., що унеможливлює фіксацію шкоди, завданої у 2014–2021 рр. Усунення цієї прогалини через розширення мандату або створення додаткового сегмента для ранніх етапів конфлікту є передумовою забезпечення повноти реституції та історичної справедливості. Разом із тим уніфікаційний підхід передбачає не лише розширення Реєстру збитків, а й його інтеграцію з національними механізмами – передусім із державними базами даних, електронними реєстрами пошкодженого майна, судовими рішеннями та інформаційними системами Фонду ліквідації наслідків збройної агресії. Така інтеграція сприятиме створенню єдиного цифрового континууму фіксації й компенсації збитків, що забезпечить прозорість і сумісність даних для майбутніх міжнародних процедур.

Паралельно із розвитком Реєстру збитків потребує вдосконалення й внутрішній нормативний масив. Національна практика довела ефективність чинних інструментів компенсації – передусім Закону № 2923-IX, Порядків № 381, № 600, № 1176, а також діяльності Фонду ліквідації наслідків збройної агресії. Однак кожен із цих актів має власну сферу дії та окремі визначення категорій постраждалих, видів шкоди й процедур її обліку. Це породжує правову неоднорідність, яка ускладнює реалізацію принципу рівності та може призводити до різнотлумачень при застосуванні норм. Тому логічним кроком на шляху до уніфікації має стати розроблення рамкового закону про загальні засади відшкодування (реституції) шкоди, завданої збройною агресією. Такий акт міг би

консолідувати розпорошені норми, уніфікувати понятійно-категоріальний апарат, визначити єдині принципи оцінки збитків і зафіксувати взаємозв'язок між внутрішніми та міжнародними механізмами компенсації.

Не менш важливою складовою уніфікації є встановлення чітких правил взаємного визнання та використання рішень різних юрисдикцій: українських судів, міжнародних арбітражів, Європейського суду з прав людини. На сьогодні їхні рішення можуть долучатися до заяв до Реєстру збитків або національних компенсаційних процедур лише як допоміжні докази без визначеної юридичної сили. Вирішення цього питання вимагатиме прийняття спеціальних норм про доказове значення таких рішень та узгодження процедур їх урахування в межах єдиної системи реституції. Тільки за умов нормативного визнання взаємодоповнюваності цих рішень можливо забезпечити єдність правового підходу до визначення шкоди, уникнути дублювання вимог і сформулювати консолідовану доказову базу для майбутнього міжнародного компенсаційного механізму.

Загальна мета уніфікаційних процесів полягає у створенні єдиного правового простору реституції, у межах якого внутрішні та зовнішні механізми відновлення прав не конкуруватимуть, а взаємодоповнюватимуть одне одного. У цьому сенсі Україна поступово формує власну модель, де національні програми компенсацій («Відновлення», житлові сертифікати, ваучери для ВПО, компенсації для бізнесу) функціонують у поєднанні з міжнародними ініціативами (Реєстр збитків, арбітражні рішення, потенційні фонди репарацій). Реституція у такому вимірі постає не як одноразовий акт компенсації, а як довгостроковий процес відновлення соціально-правового статусу постраждалих осіб, що інтегрує гуманітарний, фінансовий і правовий виміри перехідного правосуддя.

Водночас уніфікація внутрішнього законодавства повинна відбуватися з урахуванням європейських правових стандартів і вимог майбутньої інтеграції України до правового простору Європейського Союзу. Це означає необхідність гармонізації національних підходів із директивами ЄС щодо захисту прав жертв

злочинів, стандартами Ради Європи у сфері реституції та практикою застосування міжнародних принципів компенсації, розроблених ООН. Особливого значення набуває цифровізація правових процедур і створення спільних баз даних, сумісних із європейськими інформаційними платформами, що у перспективі дозволить інтегрувати українські механізми у загальноєвропейський контур правового захисту постраждалих від збройних конфліктів.

Окремого розгляду в контексті уніфікаційних процесів потребує питання розширення компенсаційних інструментів через механізми податкового характеру. Слід зазначити, що Фонд ліквідації наслідків збройної агресії, який є основним фінансовим джерелом компенсацій, спрямований виключно на підтримку фізичних осіб і не передбачає фінансування відшкодування для юридичних осіб. Суб'єкти господарювання наразі можуть отримати допомогу лише в межах окремих спеціальних порядків, таких як Порядок № 1541, де виплати здійснюються ПрАТ «Експортно-кредитне агентство» на підставі заяв, поданих уже після встановленої дати оцінювання збитків. Такий підхід об'єктивно обмежує можливості відновлення для підприємств, які зазнали втрат у різні періоди війни або поза територіями, що підпадають під дію Порядку № 1541. У зв'язку з цим доцільним є розгляд запровадження податкових пільг для суб'єктів господарювання, які зазнали збитків від збройної агресії. Податковий механізм дозволив би компенсувати втрати не через бюджетні виплати, а через зменшення податкового навантаження на підприємство в межах майбутніх податкових періодів. Це створює можливість диференційованої підтримки різних категорій постраждалих підприємств, а також забезпечує модальність «самовідновлення», коли обсяг фактичної компенсації прямо залежить від масштабів і результатів економічної діяльності бізнесу. Така модель може стати гнучким і всеосяжним елементом системи реституції, доповнюючи чинні механізми та забезпечуючи більшу рівність доступу до відновлення між різними категоріями постраждалих.

Таким чином, процес уніфікації законодавства у сфері відновлення майнових прав, порушених війною, має стати центральною віссю трансформації компенсаційної політики України. Він передбачає не лише підтримання й розвиток уже діючих механізмів, а й поступове поєднання їх із міжнародними інституціями в єдину систему правового забезпечення реституції. Продовження роботи Реєстру збитків, удосконалення національних процедур, цифрова інтеграція та гармонізація з *acquis* ЄС – це взаємопов’язані напрями формування повноцінного правового простору, у межах якого відшкодування завданої війною шкоди перетвориться з політичного гасла на практичний інструмент реалізації справедливості.

Водночас формування єдиного правового простору реституції не може обмежуватися інституційно-процедурним виміром і має розглядатися крізь призму забезпечення прав і свобод осіб, порушених унаслідок збройної агресії. У цьому контексті уніфікація компенсаційних механізмів набуває правозахисного значення, оскільки спрямована не лише на відшкодування майнової шкоди, а й на відновлення правового статусу постраждалих осіб у широкому конституційному та міжнародно-правовому сенсі.

Відповідно до статей 3, 41 та 55 Конституції України держава зобов’язана гарантувати ефективний захист прав людини і громадянина, включно зі створенням реальних механізмів відновлення порушених прав і доступу до правосуддя. Порушення майнових прав, спричинене війною, як правило, має комплексний характер і супроводжується обмеженням права на житло, свободу пересування, підприємницьку діяльність, соціальний захист та гідний рівень життя. За таких умов відсутність узгодженої системи реституції фактично призводить до пролонгації порушень прав і свобод постраждалих осіб.

Єдиний правовий простір реституції покликаний забезпечити рівність осіб у доступі до компенсаційних процедур незалежно від часу завдання шкоди, території її виникнення, правового статусу заявника чи обраного механізму захисту. Наявна нормативна фрагментарність компенсаційних інструментів створює ризики нерівного правозастосування та може зумовлювати різний обсяг

фактичного відновлення прав для співмірних категорій постраждалих. У цьому аспекті уніфікація законодавства виступає необхідною умовою реалізації принципу рівності та недопущення дискримінаційного підходу у процесі реституції.

Важливим елементом єдиного правового простору реституції є забезпечення принципу правової визначеності як складової верховенства права. Постраждала особа повинна мати можливість чітко розуміти порядок реалізації права на компенсацію, передбачуваність процедур її отримання та стабільність правового регулювання. Уніфікація підходів до оцінки шкоди, доказових стандартів і процесуального статусу рішень національних та міжнародних юрисдикцій сприяє усуненню правової невизначеності та підвищенню ефективності захисту прав.

Формування єдиного правового простору реституції безпосередньо пов'язане також із забезпеченням права на ефективний засіб правового захисту, гарантованого Європейською конвенцією з прав людини. Множинність компенсаційних механізмів без належної координації між ними створює додатковий процесуальний тягар для постраждалих осіб та ускладнює реалізацію їхніх прав. Уніфікація адміністративних, судових і міжнародних процедур компенсації має на меті забезпечення їхньої взаємодоповнюваності у межах цілісної системи правового захисту, а не конкуренції між різними способами відновлення порушених прав.

У контексті перехідного правосуддя єдиний правовий простір реституції виконує також функцію відновлення соціальної справедливості та суспільної довіри до державних інституцій. Визнання завданої шкоди, створення ефективних і прозорих механізмів її компенсації та гарантування рівності у відновленні порушених прав виступають необхідними передумовами сталого післяконфліктного відновлення. У цьому сенсі уніфікація реституційного законодавства постає не лише як технічний процес, а як складова реалізації принципів верховенства права та захисту прав і свобод людини в умовах збройного конфлікту.

Висновки до розділу 3

Проведене дослідження засвідчило, що формування сучасної системи реституції в Україні відбувається в межах поступової інституціоналізації принципів перехідного правосуддя. Закон № 2923-IX та комплекс підзаконних актів (постанови КМУ № 473, № 381, № 600, № 815, № 1176) заклали нормативну основу для реалізації права на компенсацію за пошкоджене чи знищене майно, створивши функціональну модель відновлення порушених майнових прав громадян, які постраждали від збройної агресії Російської Федерації.

У межах розділу доведено, що національні механізми компенсації, засновані на цифровізації процедур («Відновлення») та діяльності Фонду ліквідації наслідків збройної агресії, є дієвим прикладом трансформації декларативних норм у реальні інструменти соціально-правового відновлення. Водночас правозастосовна практика виявляє істотні прогалини: обмеження юрисдикції компенсаційних процедур лише періодом після 24 лютого 2022 р., відсутність уніфікованих методик оцінки шкоди та несистемність у взаємодії національних і міжнародних інституцій.

З огляду на результати аналізу судової та арбітражної практики встановлено тенденцію до поступового визнання відповідальності держави-агресора через механізми міжнародного арбітражу та судових рішень, включно із застосуванням доктрини *alter ego*. Така практика формує основу для подальшого розвитку міжнародного механізму виконання рішень щодо компенсації збитків.

На цій підставі визначено необхідність подальшої уніфікації правового регулювання реституційних процедур як передумови забезпечення ефективного захисту прав і свобод осіб, порушених унаслідок збройної агресії. Така уніфікація має включати розширення дії Міжнародного реєстру збитків на події з 2014 року, зміцнення доказового статусу рішень національних і міжнародних

судових органів у процедурах компенсації, а також інституціоналізацію міжнародного фонду для координації відшкодування шкоди та забезпечення рівності постраждалих у доступі до механізмів реституції.

Узагальнюючи, реституція в українському правопорядку поступово набуває системного характеру та перетворюється на ключовий інструмент реалізації принципів перехідного правосуддя і забезпечення прав людини. Її подальший розвиток має відбуватися шляхом гармонізації національних і міжнародних стандартів, формування єдиного правового простору відновлення порушених прав і свобод, а також посилення міжнародних гарантій відповідальності держави-агресора за завдану шкоду.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено комплексне теоретико-правове дослідження реституції як напряму реалізації концепції перехідного правосуддя в Україні. Проведений аналіз дав змогу виконати поставлені наукові завдання, сформулювати теоретичні положення щодо правової природи реституції, визначити її місце у системі відновлення порушених майнових прав, оцінити міжнародний і національний досвід фіксації шкоди та відшкодування збитків, а також обґрунтувати пропозиції щодо вдосконалення відповідного правового регулювання.

Ключовим теоретико-правовим результатом дослідження є обґрунтування реституції як самостійного напряму реалізації концепції перехідного правосуддя та водночас як системоутворювального елементу відновлення порушених майнових прав. У дисертації доведено, що реституція не може розглядатися лише як окрема компенсаційна процедура або допоміжний спосіб повернення майна, оскільки у перехідному контексті вона поєднує документування шкоди, підтвердження правового статусу потерпілої особи, судовий захист, адміністративні компенсаційні механізми, цифрові інструменти фіксації збитків, міжнародні реєстри та майбутні компенсаційні інституції. Саме такий підхід дозволяє розглядати реституцію як цілісний правовий механізм, спрямований не лише на майнове відшкодування, а й на відновлення справедливості, довіри до держави та реального захисту прав постраждалих осіб.

За результатами дослідження теоретико-правової природи, сутнісних ознак та історико-правових передумов становлення концепції перехідного правосуддя встановлено, що перехідне правосуддя є не випадковою або тимчасовою політикою реагування держави на наслідки збройного конфлікту, а комплексною міжгалузевою правовою конструкцією, яка формується на перетині ідей справедливості, верховенства права, прав людини, юридичної відповідальності та інституційного відновлення. Його історико-правові витоки простежуються від класичних уявлень про відновлення порушеного балансу і належного порядку до

сучасних доктрин процедурної, відновлювальної та розподільчої справедливості. У цьому контексті перехідне правосуддя слід розглядати як правовий механізм подолання наслідків масових порушень прав людини, що поєднує ретроспективний вимір відповідальності за минулі порушення та перспективний вимір відновлення правопорядку, довіри до держави і гарантій неповторення таких порушень у майбутньому. Саме ця подвійна природа зумовлює його значення для України, яка одночасно перебуває у стані протидії збройній агресії та формує правові передумови повоєнного відновлення.

Систематизація основних складових елементів перехідного правосуддя дала змогу встановити, що його зміст охоплює взаємопов'язані напрями правового реагування: встановлення істини про порушення прав людини, притягнення винних осіб до відповідальності, відшкодування шкоди та інші форми репарацій, інституційні реформи, гарантії неповторення порушень, а також заходи, спрямовані на відновлення довіри між особою, суспільством і державою. Значення цих елементів полягає у тому, що вони утворюють цілісну систему, в межах якої відновлення порушених прав не може бути забезпечене лише кримінальним переслідуванням або декларативним визнанням факту порушення. Реальне відновлення прав людини потребує поєднання процесуальних, матеріально-правових, інституційних та соціальних засобів, серед яких реституція посідає особливе місце як інструмент повернення або компенсації втраченого майна та підтвердження обов'язку держави забезпечити ефективний захист постраждалих осіб.

Визначення поняття та змісту реституції як напряду реалізації концепції перехідного правосуддя надало змогу обґрунтувати її правову природу. Встановлено, що у перехідному контексті реституція не може зводитися лише до вузького цивільно-правового повернення майна у натурі або виплати грошової компенсації. Вона є комплексним правовим механізмом відновлення порушених майнових прав, що поєднує матеріальні, процесуальні, міжнародно-правові та інституційні елементи. Її функціональне призначення полягає у поверненні або компенсації втраченого майна, відновленні попереднього правового становища

потерпілої особи, формуванні доказової бази, забезпеченні доступу до національних і міжнародних процедур захисту, а також у підтвердженні того, що держава визнає факт порушення права і необхідність його реального відновлення. Саме тому реституція виступає системоутворювальним елементом відновлення порушених майнових прав у межах перехідного правосуддя. Її правова природа проявляється не лише у результаті, тобто поверненні чи компенсації майна, а й у процедурі, яка має бути доступною, передбачуваною, доказово обґрунтованою і сумісною з міжнародними стандартами захисту прав людини.

Авторське бачення реституції полягає у тому, що її слід розуміти не як вузький цивільно-правовий спосіб повернення майна, а як комплексний правовий механізм перехідного правосуддя, спрямований на відновлення майнового, правового та соціального становища особи, порушеного внаслідок збройної агресії. У такому розумінні реституція охоплює не лише кінцевий результат у вигляді повернення майна або надання компенсації, а й увесь правовий процес, що передує такому відновленню: фіксацію шкоди, перевірку доказів, визначення потерпілих осіб, встановлення причинно-наслідкового зв'язку між агресією та шкодою, доступ до національних і міжнародних процедур захисту, а також забезпечення реального виконання рішень. Саме тому реституція у дисертації розглядається як правовий інструмент, що поєднує приватно-правовий, публічно-правовий і міжнародно-правовий виміри відновлення порушених прав.

Охарактеризовано комплексні наслідки збройної агресії Російської Федерації проти України як передумову формування національної моделі реституційних механізмів. Встановлено, що така агресія спричинила багаторівневі порушення прав людини, руйнування житла й об'єктів інфраструктури, втрату або пошкодження майна фізичних та юридичних осіб, переміщення значної кількості населення, втрату контролю над активами на тимчасово окупованих територіях, а також необхідність масового документування шкоди. Ці обставини зумовлюють потребу не лише у

компенсації окремих майнових втрат, а й у формуванні цілісної політики відновлення порушених прав. У дисертації доведено, що в умовах триваючої збройної агресії Україна вимушена одночасно здійснювати фіксацію шкоди, створювати адміністративні компенсаційні процедури, забезпечувати судовий захист, координувати взаємодію з міжнародними інституціями та закладати правову основу майбутнього міжнародного компенсаційного механізму.

За результатами аналізу європейських підходів до документування порушень прав людини та реалізації реституційних механізмів у постконфліктних умовах встановлено, що їх значення полягає насамперед у демонстрації ролі спеціалізованих процедур реєстрації майнових вимог, перевірки доказів, ухвалення рішень і забезпечення їх виконання. Європейський досвід підтверджує, що реституційні процедури можуть бути ефективними лише за умови нормативної визначеності, доступності для постраждалих осіб, інституційної спроможності відповідних органів та наявності механізмів виконання прийнятих рішень. Водночас такий досвід не може розглядатися як готова модель для України, оскільки український контекст істотно відрізняється масштабами шкоди, триваючим характером агресії, міжнародно-правовою природою відповідальності держави-агресора та необхідністю поєднання національних процедур із майбутнім міжнародним компенсаційним механізмом. Тому значення європейських підходів полягає у виокремленні окремих процедурних рішень, які можуть бути адаптовані до української системи без механічного перенесення відповідних інституційних конструкцій.

Розкрито особливості фіксації масових порушень прав людини, відшкодування шкоди та відновлення прав постраждалих осіб у окремих державах Африки. Встановлено, що відповідний досвід демонструє значення інституцій документування порушень, комісій зі встановлення істини, адміністративних програм репарацій, а також гібридних форм правосуддя, які поєднують судові та позасудові інструменти реагування. Для України важливим є не механічне запозичення таких конструкцій, а врахування окремих елементів: доступності процедур для постраждалих, врахування соціального контексту,

поєднання індивідуального і колективного вимірів відшкодування, а також необхідності створення інституцій, спроможних забезпечити не лише фіксацію порушень, а й подальше виконання рішень про відшкодування. При цьому будь-яке використання такого досвіду має здійснюватися з урахуванням стандартів верховенства права, гарантій судового захисту та особливостей національної правової системи України. Особливо важливим є висновок про те, що політичне проголошення компенсації або створення формального органу саме по собі не забезпечує реального відновлення прав, якщо не існує процедур виконання, ресурсного забезпечення та контролю за реалізацією відповідних рішень.

За результатами дослідження специфіки реалізації реституційних і репараційних механізмів у окремих державах латиноамериканського регіону було встановлено, що у відповідному регіональному досвіді особливого значення набуває поєднання судово орієнтованих та адміністративно-репараційних підходів, функціонування реєстрів жертв, довгострокових програм компенсації, колективних форм репарацій та заходів символічного відновлення. Такий досвід підтверджує, що відшкодування шкоди у перехідному правосудді не повинно обмежуватися одноразовою виплатою, а має бути пов'язане із визнанням статусу потерпілої особи, прозорістю процедур, участю постраждалих у процесі відновлення справедливості та належною координацією між державними органами. Для України релевантними можуть бути окремі підходи до централізації даних про шкоду, забезпечення прозорості процедур і врахування потреб різних категорій потерпілих, однак вони потребують адаптації до українського правового порядку та умов воєнного й повоєнного періоду.

Узагальнення міжнародного досвіду реалізації реституційних механізмів дало змогу зробити висновок, що жоден із розглянутих зарубіжних підходів не може бути використаний Україною як готова універсальна модель. Його значення полягає у виокремленні окремих правових, інституційних і процедурних елементів, які можуть бути враховані під час удосконалення українських механізмів відновлення порушених майнових прав. До таких

елементів належать: створення реєстрів постраждалих і майнових вимог, нормативне закріплення процедур документування шкоди, поєднання адміністративних і судових засобів захисту, забезпечення доказової сили зібраних матеріалів, прозорість розгляду заяв, реальність виконання рішень і координація національних процедур із міжнародними механізмами. Такий підхід дозволяє уникнути механічного запозичення іноземних конструкцій і водночас використати їх порівняльно-правовий потенціал для формування власного українського підходу до реституції. У цьому полягає методологічна цінність міжнародного досвіду для дисертаційного дослідження: він не замінює національну модель, а допомагає визначити критерії її ефективності, межі правового регулювання та інституційні умови реалізації реституційних процедур.

Дослідження нормативно-правових засад документування збитків, завданих збройною агресією Російської Федерації, засвідчило, що фіксація шкоди є не допоміжною технічною процедурою, а первинною правовою умовою подальшої реалізації реституційних процедур. У дисертації встановлено, що належне документування руйнування житла, пошкодження об'єктів інфраструктури, втрати майна, втрати контролю над активами, екологічних збитків та інших негативних наслідків агресії формує доказову основу для національних судових проваджень, міжнародних арбітражів, процедур у Європейському суді з прав людини та майбутнього компенсаційного механізму. Особливе значення має діяльність Реєстру збитків, завданих агресією Російської Федерації проти України, який створює передумови для міжнародного визнання і систематизації вимог потерпілих, однак потребує належної взаємодії з національними реєстрами, судовими рішеннями та адміністративними процедурами фіксації шкоди.

У роботі удосконалено підхід до класифікації механізмів фіксації та відшкодування шкоди, завданої збройною агресією, шляхом виокремлення трьох рівнів їх функціонування: національного, міжнародного та гібридного. Національний рівень охоплює внутрішньодержавні процедури документування

шкоди, адміністративні компенсаційні програми, судовий захист, державні реєстри та цифрові інструменти фіксації збитків. Міжнародний рівень пов'язаний із діяльністю Реєстру збитків, практикою Європейського суду з прав людини, міжнародними арбітражами та майбутнім компенсаційним механізмом. Гібридний рівень полягає у поєднанні національних доказових, судових і адміністративних процедур із міжнародними інституційними інструментами, що забезпечує доказову тяглість між фіксацією шкоди в Україні та її подальшим розглядом у міжнародному компенсаційному форматі.

Аналіз сучасного стану, нормативно-правової еволюції та проблем ефективності механізмів реалізації реституції в Україні засвідчив, що в національній правовій системі вже сформовано важливі елементи інституціоналізації відшкодування майнової шкоди. До них належать законодавче закріплення компенсаційних процедур, підзаконне регулювання порядку оцінки і фіксації збитків, функціонування програми «Відновлення», використання цифрових інструментів державного управління, діяльність Фонду ліквідації наслідків збройної агресії, а також формування судової практики у справах про відшкодування шкоди, завданої війною. Водночас українська система залишається фрагментарною, оскільки її окремі елементи розвивалися як відповідь на нагальні практичні виклики, а не як наперед сформована цілісна модель перехідного правосуддя. Саме тому подальший розвиток реституції потребує системного узгодження національних компенсаційних процедур, судового захисту, цифрових реєстрів, міжнародних інституцій і майбутнього компенсаційного фонду. Особливе значення має забезпечення однакових підходів до підтвердження факту шкоди, визначення її розміру та встановлення причинно-наслідкового зв'язку між актом агресії і негативними наслідками для потерпілої особи.

З огляду на практичні виклики реалізації механізмів реституції в Україні, було виявлено нормативно-правові та інституційні проблеми відшкодування майнової шкоди, завданої внаслідок збройної агресії Російської Федерації. До ключових проблем належать:

- обмеження окремих компенсаційних процедур часовими межами після 24 лютого 2022 року;
- відсутність уніфікованих методик оцінки різних видів шкоди;
- недостатня узгодженість національних і міжнародних процедур;
- нечіткість доказового значення рішень національних судів України у міжнародних компенсаційних процедурах;
- нерівномірність підходів до відшкодування шкоди фізичним та юридичним особам;
- недостатня інституційна координація між органами, які здійснюють фіксацію, перевірку та облік збитків.

Окремо встановлено, що рішення національних судів України у справах про відшкодування шкоди, завданої збройною агресією Російської Федерації, можуть мати важливе доказове значення для міжнародних компенсаційних процедур, зокрема для розгляду заяв у Реєстрі збитків, створеному під егідою Ради Європи. У роботі показано, що процедурні документи Реєстру, зокрема Правила подання, обробки та внесення заяв, Категорії заяв, які можуть бути внесені до Реєстру, а також форми і правила подання заяв за окремими категоріями, передбачають можливість подання заявником судових документів та інформації про інші судові провадження. Водночас зазначені процедурні документи Реєстру не визначають чітко юридичну силу або доказове значення рішень національних судів у процесі розгляду заяви, зокрема щодо врахування вже встановленого судом факту шкоди, її розміру, належності майна потерпілій особі та причинно-наслідкового зв'язку між збройною агресією і завданими збитками. У зв'язку з цим зроблено висновок про доцільність закріплення доказового значення рішень національних судів України саме на рівні процедурних документів Реєстру збитків та майбутнього міжнародного компенсаційного механізму, а не шляхом внесення змін до актів Кабінету Міністрів України чи Верховної Ради України, оскільки порядок подання, обробки, оцінки та внесення заяв до Реєстру визначається спеціальними правилами самого Реєстру.

У дисертації обґрунтовано, що подолання цих проблем потребує не лише точкових змін до окремих нормативно-правових актів, а й формування узгодженої державної політики у сфері реституції як складової перехідного правосуддя. Така політика має враховувати необхідність поєднання внутрішніх процедур із міжнародними інструментами, адже остаточне відшкодування значної частини шкоди залежатиме від функціонування майбутнього міжнародного компенсаційного механізму.

У цьому контексті окремого значення набуває питання формування майбутнього Фонду компенсацій як складової міжнародного компенсаційного механізму. У роботі встановлено, що Реєстр збитків, створений під егідою Ради Європи, не є органом, який ухвалює рішення про відповідальність чи присуджує компенсації, а виконує функцію збирання, класифікації та систематизації заяв і доказів. Водночас подальший розвиток міжнародного компенсаційного механізму передбачає створення Комісії з розгляду заяв та Фонду компенсацій, які мають забезпечити перехід від фіксації шкоди до ухвалення рішень про компенсацію та їх фактичного виконання. У зв'язку з цим зроблено висновок, що Фонд компенсацій має розглядатися як перспективна інституційна ланка міжнародного компенсаційного механізму, необхідна для фінансового та організаційного забезпечення виконання реституційних і компенсаційних рішень, прийнятих на основі даних Реєстру збитків, національних процедур документування шкоди та міжнародних стандартів захисту прав потерпілих осіб.

Сформульовано науково обґрунтовані пропозиції щодо уніфікації правового регулювання у сфері відновлення майнових прав, порушених війною, з урахуванням потреб формування єдиного правового простору реституції. У роботі встановлено, що чинна модель відшкодування шкоди є фрагментарною, оскільки окремі компенсаційні, реєстраційні, судові та цифрові механізми розвивалися переважно як реакція на нагальні виклики війни, а не як наперед сформована цілісна система перехідного правосуддя. У зв'язку з цим уніфікація має бути спрямована не лише на технічне узгодження окремих нормативно-правових актів, а й на формування сталої правової архітектури, яка

забезпечуватиме єдині підходи до фіксації шкоди, підтвердження права на компенсацію, визначення розміру збитків, встановлення причинно-наслідкового зв'язку між збройною агресією та шкодою, а також взаємодію національних процедур із міжнародними компенсаційними інституціями. У національному вимірі це передбачає узгодження положень Закону № 2923-IX, підзаконних актів Кабінету Міністрів України у сфері фіксації, оцінки та компенсації шкоди, а також нормативного регулювання державних реєстрів і цифрових інструментів, пов'язаних із обліком пошкодженого та знищеного майна. У міжнародному вимірі така уніфікація має забезпечити сумісність національних реєстрів, судових рішень, адміністративних процедур і доказових матеріалів із правилами Реєстру збитків та майбутнього міжнародного компенсаційного механізму. Перспективним напрямом подальшого розвитку правового регулювання є підготовка рамкового акта або комплексних змін до чинного законодавства, які б консолідували основні принципи реституції, компенсації та відшкодування шкоди, визначили єдиний понятійний апарат, загальні вимоги до доказування, порядок міжінституційної взаємодії та гарантії доступності, прозорості й передбачуваності процедур для постраждалих осіб.

Підсумовуючи, слід зазначити, що реституція у сучасному українському контексті набуває значення не лише способу майнового відшкодування, а й одного з ключових напрямів реалізації концепції перехідного правосуддя. Її ефективність залежить від здатності держави поєднати документування шкоди, компенсаційні процедури, судовий захист, міжнародні реєстри, цифрові інструменти та майбутній компенсаційний фонд у єдину, послідовну й доступну систему. Саме через таку систему може бути забезпечено реальне відновлення порушених прав, зміцнення довіри до державних інституцій, реалізацію принципу верховенства права та формування правових передумов для повоєнної реконструкції України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Aristotle. *Nicomachean Ethics* / пер. W. D. Ross. Kitchener: Batoche Books, 1999. 166 с. URL: <https://historyofeconomicthought.mcmaster.ca/aristotle/Ethics.pdf> (дата звернення: 21.06.2026).
2. Grotius H. *The Rights of War and Peace (De Jure Belli ac Pacis)*. The Online Library of Liberty, 1901. URL: https://oll-resources.s3.us-east-2.amazonaws.com/oll3/store/titles/553/Grotius_0138_EBk_v6.0.pdf (дата звернення: 21.06.2026).
3. Locke J. *Two Treatises of Government*. London: Thomas Tegg et al., 1823. URL: <https://www.yorku.ca/comminel/courses/3025pdf/Locke.pdf> (дата звернення: 21.06.2026).
4. Montesquieu, C. de Secondat. *The Spirit of Laws* / Translated by Thomas Nugent. 1748; 1752. URL: <https://historyofeconomicthought.mcmaster.ca/montesquieu/spiritoflaws.pdf> (дата звернення: 21.06.2026).
5. Lanni A. M. Transitional justice in ancient Athens: a case study. *University of Pennsylvania Journal of International Law*. 2010. Vol. 32, № 2. P. 551–594. URL: <https://surl.lu/caulvg> (дата звернення: 21.06.2026).
6. Joyce C. J. Amnesty and Reconciliation in Late Fifth-Century Athens: The Rule of Law under Restored Democracy. *Edinburgh : Edinburgh University Press, Historische Zeitschrift*. 2025. Vol. 321, № 3. P. 717–718. DOI: 10.1515/hzhz-2025-1308.
7. Carawan E. The Meaning of *mē mnēsikakein*. *Classical Quarterly*. 2012. Vol. 62, № 2. P. 567–581. DOI: 10.1017/S0009838812000171.
8. Muldoon P. The Power of Forgetting: Ressentiment, Guilt, and Transformative Politics. *Political Psychology*. 2017. № 38(4). P. 669–683. DOI: 10.1111/pops.12433.

9. Morstein-Marx R. Julius Caesar and the Roman People. *Cambridge: Cambridge University Press*. 2021. 700 p. URL: <https://surl.lu/emuwlt> (дата звернення: 21.06.2026).

10. Thein A. Reflecting on Sulla's clemency. *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*. 2014. Vol. 63, № 2. P. 166–186. URL: <https://www.jstor.org/stable/24432762> (дата звернення: 21.06.2026).

11. Kelsen H. Reine Rechtslehre. Einleitung in die rechtswissenschaftliche Problematik / hrsg. und eingeleitet von Matthias Jestaedt. *Studienausgabe der 1. Auflage 1934*. Tübingen: *Mohr Siebeck*, 2008. URL: <https://surl.li/dvzcow> (дата звернення: 21.06.2026).

12. Rawls J. A Theory of Justice. Revised Edition. Cambridge (Mass.); London: *Harvard University Press*, 1999. XXXVIII, 538 с. URL: <https://giuseppicapograssi.wordpress.com/wp-content/uploads/2014/08/rawls99.pdf> (дата звернення: 21.06.2026).

13. Rotberg R. I. Truth Commissions and the Provision of Truth, Justice, and Reconciliation. Truth v. Justice: The Morality of Truth Commissions. Princeton: *Princeton University Press*, 2000. P. 3–21. URL: <http://assets.press.princeton.edu/chapters/s6973.pdf> (дата звернення: 21.06.2026).

14. Kritz N. J. (ed.). Transitional Justice: How Emerging Democracies Reckon with Former Regimes: General Considerations. Washington: *United States Institute of Peace Press*, 1995. *Netherlands Quarterly of Human Rights*. № 14 (1). DOI: 10.1177/092405199601400127.

15. Minow M. Between Vengeance and Forgiveness: Facing History after Genocide and Mass Violence. URL: <https://archive.org/details/betweenvengeance0000mino> (дата звернення: 21.06.2026).

16. Gibson J. L. The Contributions of Truth to Reconciliation: Lessons From South Africa. *Journal of Conflict Resolution*. 2006. URL: <https://surl.li/zzoisg> (дата звернення: 21.06.2026).

17. Teitel R. G. *Genealogy of Transitional Justice. Criminology of War*. 2017. DOI: 10.4324/9781315086859-25.
18. Olsen T. D., Payne L. A., Reiter A. G. *Transitional Justice in Balance: Comparing Processes, Weighing Efficacy*. United States Institute of Peace, 2010. URL: <https://surl.lu/xaemdo> (дата звернення: 21.06.2026).
19. United Nations. *The Rule of Law and Transitional Justice in Conflict and Post-Conflict Societies. Report of the Secretary-General*, 23 August 2004, S/2004/616. URL: <http://archive.ipu.org/splz-e/unga07/law.pdf> (дата звернення: 21.06.2026).
20. *What is Transitional Justice?* International Center for Transitional Justice. 2009. URL: <https://surl.li/lslbib> (дата звернення: 21.06.2026).
21. Priemel K. C., Stiller A. Introduction: Nuremberg Narratives. Reviewing the «Subsequent Proceedings». *Revisiting the Nuremberg Military Tribunals*. 2022 P. 1–22. DOI: 10.1515/9780857455321-004.
22. Карасьов В. І., Доляновська І. М. Історико-правові аспекти поняття перехідного правосуддя. *Наукові інновації та передові технології*. 2024. № 9(37). С. 388–395. DOI: 10.52058/2786-5274-2024-9(37)-388-395.
23. Гоцуляк Ю. В., Мартинюк О. В. Становлення права на судовий захист в Україні (IX–XIV ст.ст.). *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2024. Вип. 86(1). С. 45–51. DOI: 10.24144/2307-3322.2024.86.1.6.
24. Скоморовський В. Б., Степаненко Н. В., Корольова В. В. Теоретико-понятійні засади перехідного правосуддя та примирення у постконфліктному суспільстві. *Наукові перспективи*. 2025. № 11(65). С. 1694–1705. DOI: 10.52058/2708-7530-2025-11(65)-1694-1705.
25. Проць О. Є., Копельців-Левицька Е. Д. Правове регулювання реабілітації жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму в Україні (1991–2023 рр.). *Нове українське право*. 2023. Вип. 2. С. 81–91. DOI: 10.51989/NUL.2023.2.10.

26. Дем'янчук Т. Реабілітація жертв радянського тоталітаризму: український та міжнародний досвід. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2023. №1 (26). С. 90–100. DOI: 10.33270/02232602.90.

27. Блага А., Мартиненко О. Концепція перехідного правосуддя в Україні: уведення у площину юридичної науки. *Юридичний вісник*. 2019. № 4. С. 30–35. DOI: 10.32837/yuv.v0i4.941.

28. Матвєєва Л. Г. Становлення національної концепції транзитивної юстиції. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2024. Вип. 85, ч. 4. С. 378–384. DOI: 10.24144/2307-3322.2024.85.4.56.

29. Багінський А. В. Правосуддя перехідного періоду: поняття та функції. *Вісник НТУУ «КПІ»*. Політологія. Соціологія. Право. 2019. Вип. 4 (44). С. 74–78. DOI: 10.20535/2308-5053.2019.4(44).199361.

30. Філатов В. В. Історичні аспекти становлення концепції перехідного правосуддя в теорії міжнародного права. *Нове українське право*. 2022. № 3. С. 221–226. DOI: 10.51989/NUL.2022.3.30.

31. Червякова О. В. Механізми та процеси перехідного правосуддя: міжнародний досвід для відновлення суверенітету і національної безпеки України. *Право і безпека*. 2023. № 3 (90). С. 135–142. DOI: 10.32631/pb.2023.3.11.

32. United Nations. The Rule of Law and Transitional Justice in Conflict and Post-Conflict Societies. *Report of the Secretary-General*, 23 August 2004, S/2004/616. URL: <http://archive.ipu.org/splz-e/unga07/law.pdf> (дата звернення: 21.06.2026).

33. Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. Analytical study on human rights and transitional justice, 6 August 2009, A/HRC/12/18. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/662694> (дата звернення: 21.06.2026).

34. United Nations. Guidance Note of the Secretary-General: United Nations Approach to Transitional Justice, March 2010. URL: <https://surl.lu/pohppw> (дата звернення: 21.06.2026).

35. Decreto 158/83. Orden presidencial de procesar a las juntas militares. Decreto de 13 de diciembre de 1983. Publicado en el Boletín Oficial el 15 de diciembre de 1983. Legal-Tools. URL: <https://www.legal-tools.org/doc/d88f17/pdf/> (дата звернення: 21.06.2026).

36. Римський статут Міжнародного кримінального суду : Статут міжнар. судів від 17 лип. 1998 р.: станом на 16 січ. 2002 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text (дата звернення: 21.06.2026).

37. United Nations Security Council. Resolution 827 adopted by the Security Council at its 3217th meeting, on 25 May 1993. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/166567?v=pdf#files> (дата звернення: 21.06.2026).

38. United Nations Security Council. Resolution 955 adopted by the Security Council at its 3453rd meeting, on 8 November 1994. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/198038?ln=ru&v=pdf> (дата звернення: 21.06.2026).

39. Agreement between the United Nations and the Government of Sierra Leone on the Establishment of a Special Court for Sierra Leone. URL: <https://www.rscsl.org/Documents/scsl-agreement.pdf> (дата звернення: 21.06.2026).

40. The Truth and Reconciliation Commission Act 2000. Sierra Leone Web. URL: <https://www.sierra-leone.org/Laws/2000-4.pdf> (дата звернення: 21.06.2026).

41. Acuerdo sobre el establecimiento de la Comisión para el Esclarecimiento Histórico de las violaciones a los derechos humanos y los hechos de violencia que han causado sufrimientos a la población guatemalteca. Memoria Virtual Guatemala. URL: <https://surl.li/kptycf> (дата звернення: 21.06.2026).

42. United Nations Development Programme (UNDP). Guatemala: Memoria del Silencio. URL: <https://surl.li/omsisx> (дата звернення: 21.06.2026).

43. Ley 23.040 que «anula» la «Autoamnistía». CPM | Comisión Provincial por la Memoria. URL: <https://surl.lu/cargyg> (дата звернення: 21.06.2026).

44. Decreto 1273/92. Apruébase la Reglamentación de la Ley № 24.059 de Seguridad Interior. Political Database of the Americas – Georgetown University. URL: <https://surl.li/jijtzh> (дата звернення: 21.06.2026).

45. Acuerdo Final para la Terminación del Conflicto y la Construcción de una Paz Estable y Duradera. Firmado el 12 de noviembre de 2016 en La Habana, Cuba. Por el Gobierno Nacional y las FARC-EP. Cancillería Colombia. URL: <https://surl.li/icmmbg> (дата звернення: 21.06.2026).

46. Ley 1820 de 2016. Gestor Normativo. Función Pública. URL: <https://surl.li/joxyre> (дата звернення: 21.06.2026).

47. United Nations General Assembly. Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law: Resolution adopted by the General Assembly on 16 December 2005 [on the report of the Third Committee (A/60/509/Add.1)] 60/147. URL: <https://surl.li/pjupjt> (дата звернення: 21.06.2026).

48. Ley 23.466. Otórgase una pensión no contributiva a familiares de personas desaparecidas. Normativa Argentina. Texto original. URL: <https://www.argentina.gob.ar/normativa/nacional/ley-23466-63251/texto> (дата звернення: 21.06.2026).

49. Ley 24.043. Otórganse beneficios a las personas que hubieran sido puestas a disposición del P.E.N. durante la vigencia del estado de sitio, o siendo civiles hubiesen sufrido detención en virtud de actos emanados de tribunales militares. Normativa Argentina. Texto original. URL: <https://www.argentina.gob.ar/normativa/nacional/ley-24043-442/texto> (дата звернення: 21.06.2026).

50. Ley 24.411. Beneficios que tendrán derecho a percibir por medio de sus causahabientes personas que se encuentren en situación de desaparición forzada. Normativa Argentina. Texto original. URL: <https://www.argentina.gob.ar/normativa/nacional/ley-24411-793/texto> (дата звернення: 21.06.2026).

51. Юридична енциклопедія: в 6 т. / Редкол. Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: Укр. енцикл., 1998. [Реституція]. URL: <https://leksika.com.ua/16120724/legal/restitutsiya> (дата звернення: 21.06.2026).

52. Shelton D. Restitution // Remedies in International Human Rights Law. 3rd ed. Oxford : Oxford University Press, 2015. Ch. 10. P. 298–314. DOI: 10.1093/law/9780199588824.003.0010.

53. Tanzi A. Restitution // Max Planck Encyclopedia of Public International Law. Oxford : Oxford University Press, 2021. URL: <https://surl.li/lbhrgx> (дата звернення: 21.06.2026).

54. Draft articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, with commentaries. New York : United Nations, 2001. Adopted by the International Law Commission at its fifty-third session and submitted to the General Assembly (A/56/10). *Yearbook of the International Law Commission*, 2001, vol. II, Part Two. 143 р. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/commentaries/9_6_2001.pdf (дата звернення: 21.06.2026).

55. Global Reparations Practice: In Pursuit of Accountability and Reparations for Gross Human Rights Violations. New York : International Center for Transitional Justice, 2007. URL: <https://surl.lu/yznbfv> (дата звернення: 21.06.2026).

56. Гоцуляк Ю. В. Реституція та відшкодування шкоди жертвам воєнних злочинів: доказові аспекти та міжнародна відповідальність. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2025. Вип. 92, ч. 5. С. 136–141. DOI: 10.24144/2307-3322.2025.92.5.19.

57. Скоморовський В. Б. Роль Європейського суду з прав людини у формуванні стандартів реституції як елемента перехідного правосуддя. *Наукові перспективи*. 2025. № 11(65). С. 2891–2902. DOI: 10.52058/2786-5274-2025-12(52)-2891-2902.

58. Gunn B. International Expert Group Meeting «Truth, transitional justice and reconciliation processes». Santiago, Chile, 2022. URL: <https://surl.li/dblieb> (дата звернення: 21.06.2026).

59. Scott J. H. Reparations, restitution, and transitional justice: American chattel slavery & its aftermath, a moral debate whose time has come. *Wisconsin International Law Journal*. 2022. Т. 39 (2). С. 269–299. URL: <https://surl.li/wseaje> (дата звернення: 21.06.2026).

60. Treacy N. Territoriality in Transitional Justice and Land Restitution: Guatemala's Communities of Population in Resistance After Resettlement. *The University of Arizona ProQuest Dissertations & Theses*. 2020. 15 с. URL: <https://surl.li/oakiev> (дата звернення: 21.06.2026).

61. Williams R. C. Post-Conflict Property Restitution in Bosnia: Balancing Reparations and Durable Solutions after Displacement. *International TESEV Symposium on «Internal Displacement in Turkey and Abroad»*, Istanbul, 5 December 2006. URL: <https://surl.li/wqzzsx> (дата звернення: 21.06.2026).

62. Restitution of Land Rights Act 22 of 1994. Government of South Africa. URL: <https://www.gov.za/documents/restitution-land-rights-act> (дата звернення: 21.06.2026).

63. South Africa's Unanswered Land Question. Rosa-Luxemburg-Stiftung. URL: <https://www.rosalux.de/en/news/id/51977/south-africas-unanswered-land-question> (дата звернення: 21.06.2026).

64. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24.02.2022 р. № 64/2022: станом на 8 серпня 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text> (дата звернення: 21.06.2026).

65. Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні»: Закон України від 24.02.2022 р. № 2102-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2102-20#Text> (дата звернення: 21.06.2026).

66. Definition of Aggression: General Assembly Resolution 3314 (XXIX). United Nations – Office of Legal Affairs. URL: https://legal.un.org/avl/pdf/ha/da/da_ph_e.pdf (дата звернення: 21.06.2026).

67. Aggression against Ukraine : resolution / adopted by the General Assembly, 2 March 2022. A/RES/ES-11/1. United Nations Digital Library. URL:

<https://digitallibrary.un.org/record/3965290?ln=ru&v=pdf> (дата звернення: 21.06.2026).

68. KSE Institute. Звіт про прямі збитки інфраструктури від руйнувань внаслідок військової агресії Росії проти України станом на початок 2024 року / KSE Institute. 2024. 56 с. URL: <https://surl.li/yqvvh> (дата звернення: 21.06.2026).

69. Про затвердження Національного стандарту № 1 «Загальні засади оцінки майна і майнових прав»: Постанова Кабінету Міністрів України від 10.09.2003 р. № 1440: станом на 11 серп. 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1440-2003-%D0%BF#Text> (дата звернення: 21.06.2026).

70. Збитки та втрати енергетичного сектору України внаслідок повномасштабного вторгнення Росії перевищили \$56 млрд – оцінка KSE Institute станом на травень 2024 року. Kyiv School of Economics. URL: <https://surl.li/qpcvpi> (дата звернення: 21.06.2026).

71. Оцінка впливу війни на мікро-, малі та середні бізнеси в Україні. UNDP. URL: <https://surl.li/xgabqj> (дата звернення: 21.06.2026).

72. Прасад А. Завдані Україні внаслідок війни збитки сягнули понад \$700 млрд через останні обстріли РФ – Шмигаль. Forbes.ua. Бізнес, мільяртери, новини, фінанси, інвестиції, компанії. URL: <https://surl.li/ynsidh> (дата звернення: 21.06.2026).

73. Вдовиченко А., Лепушинський В. Українська економіка через війну втратила близько \$100 млрд. Які руйнування коштували Україні найбільше. Розрахунки НБУ. Forbes.ua. Бізнес, мільяртери, новини, фінанси, інвестиції, компанії. URL: <https://surl.li/iiofls> (дата звернення: 21.06.2026).

74. Глуха Г. Я., Лимонова Е. М. Фіктивний капітал: природа, сутнісні характеристики та основні тенденції розвитку. *Європейський вектор економічного розвитку*. 2009. № 2 (7). С. 31–38. URL: <https://eurodev.duan.edu.ua/images/PDF/2009/2/3.pdf> (дата звернення: 21.06.2026).

75. Міністерство економіки України. 524 млрд доларів на відновлення та реконструкцію потребуватиме Україна у найближчі 10 років – оприлюднено нову оцінку RDNA4. 25.02.2025. URL: <https://surl.li/ixsjxf> (дата звернення: 21.06.2026).

76. Україна презентує концепцію створення фондів обсягом \$1 трильйон для відбудови – Шмигаль. Укрінформ. 10.07.2025. URL: <https://surl.lt/cdqfbn> (дата звернення: 21.06.2026).

77. Держекоінспекція оновила дані про загальний збиток довкіллю України, який нанесла збройна агресія РФ. *Державна екологічна інспекція України*. URL: <https://www.dei.gov.ua/post/3341> (дата звернення: 21.06.2026).

78. The General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina. *Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE)*. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/e/0/126173.pdf> (дата звернення: 21.06.2026).

79. Philpott, C. B. From the Right to Return to the Return of Rights: Completing Post-War Property Restitution in Bosnia Herzegovina. *International Journal of Refugee Law*. 2006. Vol. 18, №. 1. P. 30–80. DOI: 10.1093/ijrl/eei046.

80. Williams R. C. Post-Conflict Property Restitution and Refugee Return in Bosnia and Herzegovina: Implications for International Standard-Setting and Practices. *New York University Journal of International Law and Politics*. 2005. Vol. 37, №. 3. P. 441–554 URL: <https://surl.lu/wipblw> (дата звернення: 21.06.2026).

81. Buyse A. C. Post-Conflict Housing Restitution: The European Human Rights Perspective with a Case Study on Bosnia and Herzegovina : дис. ... д-ра філос. (PhD): Public Law, Faculty of Law, Leiden University. Universiteit Leiden, 2007. URL: <https://surl.li/jodlyj> (дата звернення: 21.06.2026).

82. Şenol Sert D. Reversing Segregation? The Property Restitution Process in Post-war Bosnia. *Ethnopolitics*. 2011. Vol. 10, № 2. P. 219–233. URL: <https://surl.li/jupvsx> (дата звернення: 21.06.2026).

83. Porobic S. Daring ‘life-return projects’ to post-Dayton Bosnia and Herzegovina. URL: <https://surl.lt/szquaw> (дата звернення: 21.06.2026).

84. Waters T. W. The Naked Land: The Dayton Accords, Property Disputes, and Bosnia's Real Constitution. URL: <https://surl.li/lfzyqd> (дата звернення: 21.06.2026).

85. Kleck M. Refugee Return – Success Story or Bad Dream? Berghof Foundation. URL: <https://surl.li/ssrqgq> (дата звернення: 21.06.2026).

86. Loi organique n° 2013–53 du 24 décembre 2013 relative à l’instauration de la justice transitionnelle et à son organisation. Office of the High Commissioner for Human Rights. URL: <https://surl.li/wafhkh> (дата звернення: 21.06.2026).

87. Robins S., Gready P., Aloui A., Andrieu K., Ben Hamza H., Ferchichi W. Transitional justice from the margins: Collective reparations and Tunisia’s Truth and Dignity Commission. *Political Geography*. 2022. Vol. 94. Article 102565. DOI: 10.1016/j.polgeo.2021.102565.

88. Ibrahim R. B., Nasirudeen I. A. Transitional Justice Process: A Study of the Truth and Dignity Commission in Tunisia. *International Journal of Humanities and Applied Social Science*. 2022. DOI: 10.33642/ijhass.v7n2p1.

89. Jmal N. Transitional justice in Tunisia: a critical assessment of the External Actors’ Involvement. *Frontiers in Political Science*. 2025. DOI: 10.3389/fpos.2025.1656319.

90. Salehi M. Trying Just Enough or Promising Too Much? The Problem-Capacity-Nexus in Tunisia’s Transitional Justice Process. *Journal of Intervention and Statebuilding*. 2021. DOI: 10.1080/17502977.2021.1882756.

91. ICTJ. Tunisia in Transition: One Year After the Creation of the Truth and Dignity Commission. *ICTJ Briefing*. 2015. URL: <https://www.ictj.org/sites/default/files/ICTJ-Briefing-Tunisia-TJLaw-2015.pdf> (дата звернення: 21.06.2026).

92. ICTJ. The Truth About Corruption – Reviewing the Tunisia Truth and Dignity Commission’s Report on Corruption Under Dictatorship. ICTJ Briefing. 2024. URL: <https://surl.li/dszpdv> (дата звернення: 21.06.2026).

93. Maïzi A. Tunisia's Truth and Dignity Commission. Archives, Recordkeeping and Social Justice. *Taylor & Francis*. 2020. DOI: 10.4324/9780429054624-13.

94. Joshua E. Rigg. Why don't I forgive? They didn't ask for forgiveness: Manich Msamah and Tunisia's politics of unforgiveness. *Comparative Studies in Society and History*. Cambridge University Press, 2023. URL: <https://surl.li/vjsfwk> (дата звернення: 21.06.2026).

95. Participedia. The Truth and Dignity Commission of Tunisia (TDC). 2021. URL: <https://surl.li/oltffo> (дата звернення: 21.06.2026).

96. Organic Law № 40/2000 of 26 January 2001 setting up «Gacaca Jurisdictions» and organizing prosecutions for offences constituting the crime of genocide or crimes against humanity committed between October 1, 1990 and December 31, 1994. International Humanitarian Law Databases. URL: <https://surl.li/oltkvm> (дата звернення: 21.06.2026).

97. Haberstock L. An Analysis of the Effectiveness of the Gacaca Court System in Post-Genocide Rwanda *Global Tides*. *Global Tides*. 2014. Vol. 8, Iss. 1. URL: <https://surl.li/wvhbmp> (дата звернення: 21.06.2026).

98. Le Mon C. J. Rwanda's Troubled Gacaca Courts. Human Rights Brief. 2007. URL: <https://surl.li/jepevg> (дата звернення: 21.06.2026).

99. Thomson S. The Darker Side of Transitional Justice: The Power Dynamics Behind Rwanda's «Gacaca» Courts. *Africa: Journal of the International African Institute*. 2011. Vol. 81, № 3. P. 373–390. DOI: 10.1017/S0001972011000222.

100. Chakravarti S. The Case of Gacaca: A Flawed Project and the Hope for Transitional Justice. 2013. URL: <https://surl.li/ilriyr> (дата звернення: 21.06.2026).

101. Longman T. An Assessment of Rwanda's Gacaca Courts. *Peace Review*. 2009. P. 304–312. DOI: 10.1080/10402650903099369.

102. Brewer B. Women and the Rwandan Gacaca Courts: Gender, Genocide and Justice. *The Journal of Modern African Studies*. 2023. Published online: 23 February 2023. URL: <https://surl.li/uzjgoq> (дата звернення: 21.06.2026).

103. Costello E. M. Justice for Whom? The Gacaca Courts and Restorative Justice for Survivors of Sexual Violence in Rwanda: Thesis submitted to the Faculty of the College of Literature, Science, & Arts at the University of Michigan in partial fulfillment for the requirements for the degree of Bachelor of Arts (International Studies with Honors). 2016. URL: <https://surl.li/sckwvd> (дата звернення: 21.06.2026).

104. Nyseth Brehm H., Roberts L. L., Uggen C., Gasanabo J.-D. We Came To Realize We Are Judges: Moral Careers of Elected Lay Jurists in Rwanda's Gacaca Courts. *International Journal of Transitional Justice*. 2020. Vol. 14. P. 443–463. DOI: 10.1093/ijtj/ijaa018.

105. Ley 1957 de 2019 Estatutaria de la Administración de Justicia en la Jurisdicción Especial para la Paz. URL: <https://surl.li/lfjpry> (дата звернення: 21.06.2026).

106. Final Agreement to End the Armed Conflict and Build a Stable and Lasting Peace. 24 November 2016, Bogotá. Juan Manuel Santos, Timoleón Jiménez. URL: <https://surl.li/umcitz> (дата звернення: 21.06.2026).

107. Triana-E S., Grace L., Wulkan J. Law and Order: The Evolution of Transitional Justice in Colombia from the Peace Process with the AUC (2003) to the FARC (2015). *Iberoamericana – Nordic Journal of Latin American and Caribbean Studies*. 2022. Vol. 51, № 1. P. 79–94. DOI: 10.16993/iberoamericana.553.

108. Davidson C. Gender-Based Crimes and the Colombian Special Jurisdiction for Peace. URL: <https://surl.li/jvuynj> (дата звернення: 21.06.2026).

109. Michalowski S. Approaches to Criminal Responsibility of Economic Actors in Transitional Justice Processes: Lessons from Colombia. URL: <https://surl.li/lfljhq> (дата звернення: 21.06.2026).

110. Atehortúa-Arredondo C. Forced Internal Displacement in the JEP Framework: A New Possibility for Guaranteeing Rights to Truth and Justice. Latin American Network on Internal Displacement (LANID). Universidad de Antioquia, Medellín. May 2022. URL: <https://surl.li/kejatr> (дата звернення: 21.06.2026).

111. Transitional Justice in Colombia: The Special Jurisdiction for Peace / K. Ambos, S. Peters (eds.). URL: <https://surl.li/gtvpiy> (дата звернення: 21.06.2026).
112. Guatemala: Programa Nacional de Resarcimiento – Acuerdo Gubernativo № 258-2003 y sus reformas (2005) | Refworld. Refworld. URL: <https://surl.li/fqfpig> (дата звернення: 21.06.2026).
113. Viaene L. Life is Priceless: Mayan Q'Eqchi' Voices on the Guatemalan National Reparations Program. *International Journal of Transitional Justice*. March 2010. Vol. 4, № 1. DOI: 10.1093/ijtj/ijp024.
114. Arnould V. Assessing the State of Reparations for the Victims of the Internal Armed Conflict in Guatemala: Shortcomings and the Outlook for the Future. 29 August 2022. Leuven Law Faculty. URL: <https://surl.li/xlbzdz> (дата звернення: 21.06.2026).
115. Situation of Human Rights in Guatemala: Report of the United Nations High Commissioner for Human Rights. *Human Rights Council. Fifty-eighth session. Annual report of the United Nations High Commissioner for Human Rights and reports of the Office of the High Commissioner and the Secretary-General*. 24 February – 4 April 2025. URL: <https://docs.un.org/en/A/HRC/58/22> (дата звернення: 21.06.2026).
116. Leonardo M. Guatemala: Lights and Shadows on the Road to Truth, Justice and Reparation. Instituto Interamericano de Derechos Humanos. URL: <https://surl.li/uysfee> (дата звернення: 21.06.2026).
117. Bonacker T. Classification and Compensation: How the Conflict Type Shapes Reparations in Post-War Justice. *Journal of Intervention and Statebuilding*. Received 27 Aug 2023; Accepted 10 Apr 2025; Published online 28 May 2025. DOI: 10.1080/17502977.2025.2492937.
118. Houtte H. van. The first mass settlement of real property claims: The CRPC for Bosnia. Elgar Online: The online content platform for Edward Elgar Publishing. URL: <https://surl.li/cbceiz> (дата звернення: 21.06.2026).
119. The Final Comprehensive Report: Executive Summary. May 2019. This Executive Summary of the IVD Comprehensive and Final Report has been

translated with the support of Avocats Sans Frontières in Tunisia. URL: <https://surli.cc/mnovwl> (дата звернення: 21.06.2026).

120. Loi № 02/98 du 22 janvier 1998 portant création du fonds national pour l'assistance aux victimes les plus nécessiteuses du génocide et des massacres perpétrés au Rwanda entre le 1 octobre 1990 et le 31 décembre 1994. Refworld | UNHCR's Global Law and Policy Database. URL: <https://surl.lu/dcohfu> (дата звернення: 21.06.2026).

121. Informe mensual: Ejecución de Programa PNR-FODES-005-2024. Ministry of Social Development of Guatemala. 2024. URL: <https://surl.lu/zitoio> (дата звернення: 21.06.2026).

122. Informe de gestión Unidad para las Víctimas, 2023 y primer semestre 2024. Bogotá: Unidad Administrativa Especial para la Atención y Reparación Integral a las Víctimas, 2024. 169 p. URL: <https://surl.li/tazebl> (дата звернення: 21.06.2026).

123. Про збір, обробку та облік інформації про пошкоджене та знищене нерухоме майно внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України: Постанова Кабінету Міністрів України від 26.03.2022 № 380. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/380-2022-%D0%BF> (дата звернення: 21.06.2026).

124. Про затвердження Порядку виконання невідкладних робіт щодо ліквідації наслідків збройної агресії Російської Федерації, пов'язаних із пошкодженням будівель та споруд: Постанова Кабінету Міністрів України від 19 квіт. 2022 р. № 473. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/473-2022-%D0%BF> (дата звернення: 21.06.2026).

125. Про затвердження Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації: Постанова Кабінету Міністрів України від 20 берез. 2022 р. № 326. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/326-2022-п> (дата звернення: 21.06.2026).

126. Рішення CM/Del/Dec(2023)1464/1.6 про створення Розширеної часткової угоди стосовно Реєстру збитків, завданих агресією Російської

Федерації проти України: Рішення Комітету Міністрів Ради Європи від 19 квітня 2023 р. Страсбург: Рада Європи, 2023. URL: <https://surl.li/ccyzie> (дата звернення: 21.06.2026).

127. Резолюція CM/Res(2023)3 про створення Розширеної часткової угоди стосовно Реєстру збитків, завданих агресією Російської Федерації проти України: Резолюція Комітету Міністрів Ради Європи від 12 травня 2023 р. Страсбург: Рада Європи, 2023. URL: <https://rm.coe.int/0900001680ab2595> (дата звернення: 21.06.2026).

128. Рішення CM/Del/Dec(2023)1472/1.6 про затвердження Угоди приймаючої держави між Королівством Нідерландів та Радою Європи щодо місцезнаходження Реєстру збитків, завданих агресією Російської Федерації проти України: Рішення Комітету Міністрів Ради Європи від 12 липня 2023 р. Страсбург: Рада Європи, 2023. URL: <https://surl.li/tlgdgc> (дата звернення: 21.06.2026).

129. Реєстр збитків, завданих агресією Російської Федерації проти України. Правила подання, обробки та внесення заяв: документ RD4U-Board(2024)04-Rev1-UA. Гаага: Рада Європи, 2024. URL: <https://surl.li/qxvyuf> (дата звернення: 21.06.2026).

130. Реєстр збитків, завданих агресією Російської Федерації проти України. Категорії заяв, які можуть бути внесені до Реєстру збитків для України: документ Board-RD4U(2027)07-Rev1-UA (із змінами). Гаага: Рада Європи, 2027. URL: <https://surl.li/qhtzmr> (дата звернення: 21.06.2026).

131. Реєстр збитків, завданих агресією Російської Федерації проти України. Категорія заяв A1.1. Вимушене внутрішнє переміщення: документ RD4U-Board(2024)16-Rev1-UA. Страсбург: Рада Європи, 2024. URL: <https://surl.li/cc/ktpsov> (дата звернення: 21.06.2026).

132. Реєстр збитків, завданих агресією Російської Федерації проти України. Категорія Заяв A2.1. Смерть близького члена сім'ї: документ RD4U-Board(2024)17-Rev1-UA. Гаага: Рада Європи, 2024. URL: <https://surl.li/nffbjm> (дата звернення: 21.06.2026).

133. Реєстр збитків, завданих агресією Російської Федерації проти України. Категорія заяв А2.2. Зникнення безвісти близького члена сім'ї: форма та правила подання заяви RD4U-Board(2024)18-Rev1-UA. Гаага: Рада Європи, 2024. URL: <https://surl.li/kujeij> (дата звернення: 21.06.2026).

134. Реєстр збитків, завданих агресією Російської Федерації проти України. Категорія заяв А2.3. Серйозні тілесні ушкодження: форма та правила подання заяви RD4U-Board(2024)30-UA. Гаага: Рада Європи, 2024. URL: <https://surl.li/akdzsb> (дата звернення: 21.06.2026).

135. Реєстр збитків, завданих агресією Російської Федерації проти України. Категорія заяв А2.4. Сексуальне насильство: форма та правила подання заяви RD4U-Board(2024)31-UA. Гаага: Рада Європи, 2024. URL: <https://surl.li/bbpeel> (дата звернення: 21.06.2026).

136. Реєстр збитків, завданих агресією Російської Федерації проти України. Категорія заяв А2.5. Каткування або нелюдські чи такі, що принижують гідність, види поведень чи покарання: форма та правила подання заяви RD4U-Board(2024)32-UA. Гаага: Рада Європи, 2024. URL: <https://surl.li/ysebnf> (дата звернення: 21.06.2026).

137. Реєстр збитків, завданих агресією Російської Федерації проти України. Категорія заяв А2.6. Позбавлення свободи: форма та правила подання заяви RD4U-Board(2024)33-UA. Гаага: Рада Європи, 2024. URL: <https://surl.li/sapnpr> (дата звернення: 21.06.2026).

138. Реєстр збитків, завданих агресією Російської Федерації проти України. Категорія заяв А2.7. Примусова праця або служба: форма та правила подання заяви RD4U-Board(2024)34-UA. Гаага: Рада Європи, 2024. URL: <https://surl.li/sprmvva> (дата звернення: 21.06.2026).

139. Реєстр збитків, завданих агресією Російської Федерації проти України. Категорія заяв А2.8 та А2.9. Примусове переміщення або депортація дітей та дорослих: форма та правила подання заяви RD4U-Board(2024)35-Rev1-UA. Гаага: Рада Європи, 2024. URL: <https://surl.li/yemiec> (дата звернення: 21.06.2026).

140. Реєстр збитків, завданих агресією Російської Федерації проти України. Категорія заяв А3.1. Пошкодження або знищення житлового нерухомого майна: форма та правила подання заяви RD4U-Board(2024)08-Rev1-UA. Гаага: Рада Європи, 2024. URL: <https://surl.li/xkwbes> (дата звернення: 21.06.2026).

141. Реєстр збитків, завданих агресією Російської Федерації проти України. Категорія заяв А3.2. Пошкодження або знищення нежитлового нерухомого майна: форма та правила подання заяви RD4U-Board(2024)19-UA. Гаага: Рада Європи, 2024. URL: <https://surl.lu/ysrork> (дата звернення: 21.06.2026).

142. Реєстр збитків, завданих агресією Російської Федерації проти України. Категорія заяв А3.6. Втрата доступу або контролю над нерухомим майном на тимчасово окупованих територіях: форма та правила подання заяви RD4U-Board(2024)39-UA. Гаага: Рада Європи, 2024. URL: <https://surl.li/xvmofe> (дата звернення: 21.06.2026).

143. Постанова Верховного Суду від 14 квітня 2022 р. у справі № 308/9708/19 (провадження № 61-18782св21). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104086064> (дата звернення: 21.06.2026).

144. Рішення Шепетівського міськрайонного суду Хмельницької області у справі № 688/2967/25 від 15 жовтня 2025 р. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/131005908> (дата звернення: 21.06.2026).

145. Рішення Дрогобицького міськрайонного суду Львівської області у справі № 442/3936/25 від 14 жовтня 2025 р. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/130946765> (дата звернення: 21.06.2026).

146. Case of Loizidou v. Turkey (Article 50): Judgment of 28 July 1998. *Reports of Judgments and Decisions 1998-IV*. Strasbourg: European Court of Human Rights, 1998. Paras. 29–36, 42. URL:

[https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-58201%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-58201%22]}) (дата звернення: 21.06.2026).

147. Рішення Чернігівського районного суду Чернігівської області у справі № 748/1522/23 від 14 жовтня 2025 р. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/130515414> (дата звернення: 21.06.2026).

148. Постанова Київського апеляційного суду у справі № 369/9269/22 від 10 вересня 2024 р. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121837211> (дата звернення: 21.06.2026).

149. Постанова Хмельницького апеляційного суду у справі № 677/737/24 від 24 квітня 2025 р. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/126904612> (дата звернення: 21.06.2026).

150. Case of Georgia v. Russia (II): Application № 38263/08, Judgment (Grand Chamber), 28 April 2023. Reports of Judgments and Decisions. Strasbourg: European Court of Human Rights, 2023. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-224629%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-224629%22]}) (дата звернення: 21.06.2026).

151. Постанова Верховного Суду України від 29 січня 2025 р. у справі № 754/15605/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/124833684> (дата звернення: 21.06.2026).

152. Рішення Господарського суду Київської області від 22 грудня 2022 р. у справі № 911/2073/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108296023> (дата звернення: 21.06.2026).

153. Рішення Господарського суду Київської області від 07 червня 2023 р. у справі № 911/2396/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111769066> (дата звернення: 21.06.2026).

154. Рішення Господарського суду Запорізької області від 08 жовтня 2025 р. у справі № 908/2077/25. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/130921099> (дата звернення: 21.06.2026).

155. Справа «Спорронг і Льоннрот проти Швеції» (Рішення Європейського суду з прав людини від 23 вересня 1982 р.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_098#Text (дата звернення: 21.06.2026).

156. Broniowski v. Poland (Judgment of the European Court of Human Rights, № 31443/96). URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22001-61828%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-61828%22]}) (дата звернення: 21.06.2026).

157. Case of Vistiņš and Perepjolkins v. Latvia (Judgment, Grand Chamber, Application № 71243/01, 25 October 2012). URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22001-114277%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-114277%22]}) (дата звернення: 21.06.2026).

158. Рішення Господарського суду Запорізької області від 23 вересня 2025 р. у справі № 908/1793/25. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/130492191> (дата звернення: 21.06.2026).

159. Рішення Господарського суду Донецької області від 20 березня 2025 р. у справі № 905/1077/24. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/126246993> (дата звернення: 21.06.2026).

160. Рішення Господарського суду Донецької області від 5 грудня 2024 р. у справі № 910/4772/24. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123817413> (дата звернення: 21.06.2026).

161. Рішення Господарського суду Одеської області від 18 вересня 2025 р. у справі № 916/2454/25. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/130528740> (дата звернення: 21.06.2026).

162. Рішення Господарського суду Луганської області від 16 квітня 2024 р. у справі № 913/413/23. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118417209> (дата звернення: 21.06.2026).

163. Рішення Господарського суду Луганської області від 28 травня 2024 р. у справі № 913/55/24. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119520602> (дата звернення: 21.06.2026).

164. Рішення Комунарського районного суду м. Запоріжжя від 30 травня 2024 р. у справі № 333/5804/23. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119922800> (дата звернення: 21.06.2026).

165. Про внесення змін до Положення про Міністерство юстиції Російської Федерації, затвердженого Указом Президента Російської Федерації від 13 жовтня 2004 р. № 1313 «Питання Міністерства юстиції Російської Федерації»: Указ Президента Російської Федерації від 28 травня 2018 р. № 271. Офіційний інтернет-портал правової інформації Російської Федерації. Офіц. оприлюднення: 28.05.2018. № опубл.: 0001201805280027. URL: publication.pravo.gov.ru/document/0001201805280027 (дата звернення: 21.06.2026).

166. Федеральний закон «Про прокуратуру Російської Федерації»: Федеральний закон від 17 січня 1992 р. № 2202-1 (ред. від 11.06.2022 № 183-ФЗ). URL: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_262/ (дата звернення: 21.06.2026).

167. ЄСПЛ незабаром може поновити розгляд понад 9 тисяч скарг від громадян України. Укрінформ. Суспільство. 16 лип. 2025 р. URL: <https://surl.li/bkkpwj> (дата звернення: 21.06.2026).

168. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : Конвенція Ради Європи від 04 листоп. 1950 р. : станом на 1 серп. 2021 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 21.06.2026).

169. *Sejdović v. Italy* : Judgment of the Grand Chamber of the European Court of Human Rights of 1 March 2006 (Application № 56581/00). HUDOC – European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-185920> (дата звернення: 21.06.2026).

170. *Akdivar and Others v. Turkey*: Judgment of the European Court of Human Rights of 16 September 1996 (Application № 21893/93). HUDOC – European Court of Human Rights. URL:

[https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-58062%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-58062%22]}) (дата звернення: 21.06.2026).

171. Khashiyev and Akayeva v. Russia: Judgment of the European Court of Human Rights of 24 February 2005 (Applications nos. 57942/00 and 57945/00). HUDOC – European Court of Human Rights. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-183464%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-183464%22]}) (дата звернення: 21.06.2026).

172. Ukraine v. Russia (re Crimea) : Judgment of the Grand Chamber of the European Court of Human Rights of 25 June 2024 (Applications nos. 20958/14 and 38334/18). HUDOC – European Court of Human Rights. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-235139%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-235139%22]}) (дата звернення: 21.06.2026).

173. European Court of Human Rights – Press release ECHR 166 (2024): «Multiple violations in case brought by Ukraine against Russia concerning Crimea» / issued by the Registrar of the Court, 25 June 2024. HUDOC – European Court of Human Rights. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng-press#{%22itemid%22:\[%22003-7981802-11134245%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng-press#{%22itemid%22:[%22003-7981802-11134245%22]}) (дата звернення: 21.06.2026).

174. Ukraine v. Russia (re Crimea): Execution of judgment – Case № 20958/14 (Leading). HUDOC-EXEC – Council of Europe. URL: [https://hudoc.exec.coe.int/#{%22execidentifier%22:\[%22004-66067%22\]}](https://hudoc.exec.coe.int/#{%22execidentifier%22:[%22004-66067%22]}) (дата звернення: 21.06.2026).

175. Tymofeyeva Alla. A Ray of Light in Dark Times: On the Importance of the Case of Ukraine and the Netherlands v. Russia. Blog of the Department of Sociology, Social Policy and Criminology, University of Liverpool. Posted 3 June 2024. URL: <https://surl.li/tnsslq> (дата звернення: 21.06.2026).

176. Угода між Кабінетом Міністрів України і Урядом Російської Федерації про заохочення та взаємний захист інвестицій: міжнародний документ від 27.11.1998. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_101#Text (дата звернення: 21.06.2026).

177. Про ратифікацію Угоди між Кабінетом Міністрів України і Урядом Російської Федерації про заохочення та взаємний захист інвестицій: Закон України від 15.12.1999 № 1302-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1302-14> (дата звернення: 21.06.2026).

178. Про припинення дії Угоди між Кабінетом Міністрів України і Урядом Російської Федерації про заохочення та взаємний захист інвестицій: Закон України від 10.08.2023 № 3329-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3329-20#Text> (дата звернення: 21.06.2026).

179. Віденська конвенція про право міжнародних договорів: Конвенція. United Nations. 23 трав. 1969 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_118#Text (дата звернення: 21.06.2026).

180. UNCITRAL Arbitration Rules (2021): UNCITRAL Expedited Arbitration Rules; UNCITRAL Rules on Transparency in Treaty-based Investor-State Arbitration. New York: United Nations, 2021. 83 с. URL: <https://surl.li/kaqbru> (дата звернення: 21.06.2026).

181. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про визнання та приведення до виконання іноземних арбітражних рішень (підписана у Нью-Йорку 10 червня 1958 р., набула чинності з 7 червня 1959 р.). Київ: Міжнародний комерційний арбітражний суд при ТПП України, [б. р.]. 18 с. URL: <https://surl.li/ptprjq> (дата звернення: 21.06.2026).

182. UNCITRAL Arbitration Rules (with new article 1, paragraph 4, as adopted in 2013); UNCITRAL Rules on Transparency in Treaty-based Investor-State Arbitration. New York: United Nations, 2014. 97 p. URL: <https://surl.li/njkrnn> (дата звернення: 21.06.2026).

183. UNCITRAL arbitration rules: General Assembly Resolution 31/98. New York: United Nations, 1976. 26 с. URL: <https://surli.cc/gafzzk> (дата звернення: 21.06.2026).

184. Ukrnafta v. Russia (PJSC Ukrnafta v. The Russian Federation). Investment Dispute Settlement Navigator / United Nations Conference on Trade and

Development (UNCTAD). URL: <https://surl.li/ndywxu> (дата звернення: 21.06.2026).

185. Ukrnafta defeats Russian Federation in an international arbitration tribunal. ПАТ «Укрнафта», 2019. URL: <https://surl.li/myqovz> (дата звернення: 21.06.2026).

186. Arbitration award for expropriation of investment in the Crimea remains valid: Swiss Supreme Court rejects Russian Federation's appeal for the second time. ПАТ «Укрнафта», 2019. URL: <https://surl.li/crizxl> (дата звернення: 21.06.2026).

187. Oschadbank v. Russian Federation (PCA Case № 2016-14). Investment Dispute Settlement Navigator / United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD). Женева: UNCTAD, 2025. URL: <https://surl.li/aimeez> (дата звернення: 21.06.2026).

188. Crimea-related arbitral award annulled for lack of *ratione temporis* jurisdiction. CIS Arbitration Forum. 29 квітня 2021 р. URL: <https://surl.lu/jupbpv> (дата звернення: 21.06.2026).

189. Прес-реліз: Осчадбанк отримав чергову судову перемогу у справі проти Російської Федерації щодо відшкодування втрат внаслідок анексії Криму. Ощадбанк. Київ, 03.07.2025. URL: <https://surl.li/yjclar> (дата звернення: 21.06.2026).

190. Naftogaz of Ukraine and others v. The Russian Federation (UNCITRAL, PCA Case № 2017-16). Italaw. 2016–2023 (оновлено). URL: <https://www.italaw.com/cases/4381> (дата звернення: 21.06.2026).

191. Stabil LLC and Others v. The Russian Federation (UNCITRAL, PCA Case № 2015-35). Italaw. 16 грудня 2019 р. URL: <https://www.italaw.com/cases/4034> (дата звернення: 21.06.2026).

192. Everest Estate LLC and Others v. The Russian Federation (UNCITRAL, PCA Case № 2015-36). Italaw. 12 квітня 2019 р. URL: <https://www.italaw.com/cases/4224> (дата звернення: 21.06.2026).

193. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2341-14> (дата звернення: 21.06.2026).

194. IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі: міжнародний договір від 18.10.1907. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_222 (дата звернення: 21.06.2026).

195. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/4651-17> (дата звернення: 21.06.2026).

196. Про затвердження Положення про Єдиний реєстр досудових розслідувань, порядок його формування та ведення: Наказ Офісу Генерального прокурора від 30.06.2020 № 298. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/v0298905-20> (дата звернення: 21.06.2026).

197. Заочне рішення Олександрівського районного суду м. Запоріжжя від 14 травня 2025 р. у справі № 331/1470/25. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/127345613> (дата звернення: 21.06.2026).

198. Рішення Господарського суду Київської області від 1 червня 2023 р. у справі № 911/410/23. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111518946> (дата звернення: 21.06.2026).

199. Рішення Господарського суду Донецької області від 17 грудня 2024 р. у справі № 905/1376/24. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123817446> (дата звернення: 21.06.2026).

200. Рішення Господарського суду міста Києва від 26 вересня 2025 р. у справі № 910/9109/25. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/130753662> (дата звернення: 21.06.2026).

201. Про затвердження Методики визначення шкоди та обсягу збитків, завданих підприємствам, установам та організаціям усіх форм власності: Наказ Міністерства економіки України, Фонду державного майна

України від 18 жовтня 2022 р. № 3904/1223. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1522-22#Text> (дата звернення: 21.06.2026).

202. Про затвердження Методики визначення шкоди об'єктам транспорту, електронних комунікаційних мереж і поштового зв'язку: Наказ Міністерства розвитку громад, територій та інфраструктури України від 24 березня 2023 р. № 182. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0733-23#Text> (дата звернення: 21.06.2026).

203. Про затвердження Методики визначення шкоди та збитків, пов'язаних із забезпеченням публічної безпеки і порядку, протидії злочинності, забезпеченням безпеки дорожнього руху, забезпеченням недоторканності державного кордону та охорони суверенних прав України в її прилеглий зоні та виключній (морській) економічній зоні, здійсненням пропуску через державний кордон, захистом населення і територій від надзвичайних ситуацій, бойовими діями, під час участі в антитерористичній операції, заходах із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації: Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 19 вересня 2022 р. № 595. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1354-22#Text> (дата звернення: 21.06.2026).

204. Про затвердження Методики визначення шкоди та збитків за напрямом соціального захисту ветеранів війни: Наказ Міністерства у справах ветеранів України від 26 квітня 2023 р. № 85. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0901-23#Text> (дата звернення: 21.06.2026).

205. Про затвердження Методики визначення шкоди та збитків, заподіяних лісовому фонду внаслідок збройної агресії Російської Федерації: Наказ Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України від 5 жовтня 2022 р. № 414. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1308-22#Text> (дата звернення: 21.06.2026).

206. Про затвердження Методики визначення шкоди територіям та об'єктам природно-заповідного фонду, завданої внаслідок збройної агресії Російської Федерації: Наказ Міністерства захисту довкілля та природних

ресурсів України від 13 жовтня 2022 р. № 424. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1416-22#Text> (дата звернення: 21.06.2026).

207. Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України: Закон України від 23 бер. 2023 р. № 2923-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2923-20#Text> (дата звернення: 21.06.2026).

208. Деякі питання проведення дистанційного обстеження знищених окремих категорій об'єктів нерухомого майна, які розташовані на територіях можливих бойових дій, для яких не визначена дата припинення можливості бойових дій, територіях активних бойових дій, територіях активних бойових дій, на яких функціонують державні електронні інформаційні ресурси, для яких не визначена дата завершення бойових дій: Постанова Кабінету Міністрів України від 7 лип. 2025 р. № 815. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/815-2025-%D0%BF#n111> (дата звернення: 21.06.2026).

209. Про затвердження Порядку надання компенсації для відновлення окремих категорій об'єктів нерухомого майна, пошкоджених внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації: Постанова Кабінету Міністрів України від 21 берез. 2023 р. № 381. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/381-2023-п#Text> (дата звернення: 21.06.2026).

210. Про затвердження Порядку надання компенсації за знищені об'єкти нерухомого майна: Постанова Кабінету Міністрів України від 30 травня 2023 р. № 600. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/600-2023-%D0%BF#Text> (дата звернення: 21.06.2026).

211. Про затвердження Порядку надання допомоги для вирішення житлового питання окремим категоріям внутрішньо переміщених осіб, що проживали на тимчасово окупованій території: Постанова Кабінету Міністрів України від 22 вересня 2025 р. № 1176. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1176-2025-%D0%BF#Text> (дата звернення: 21.06.2026).

212. Про Державний бюджет України на 2022 рік: Закон України від 2 груд. 2021 р. № 2700-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1928-20#Text> (дата звернення: 21.06.2026).

213. Про Державний бюджет України на 2025 рік: Закон України від 22 листоп. 2024 р. № 3450-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4059-20#Text> (дата звернення: 21.06.2026).

214. Про Державний бюджет України на 2026 рік: Закон України від 03 груд. 2025 р. № 4695-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4695-20#Text> (дата звернення: 21.06.2026).

215. Про затвердження Порядку використання коштів Фонду ліквідації наслідків збройної агресії: Постанова Кабінету Міністрів України від 10 лют. 2023 р. № 118. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/118-2023-%D0%BF#Text> (дата звернення: 21.06.2026).

216. Олена Шуляк: За два роки програма «ЄВідновлення» довела свою ефективність – тисячі й тисячі українських сімей відновлюють свої оселі й отримують нові замість знищених. Прес-служба Апарату Верховної Ради України. URL: https://www.rada.gov.ua/news/news_kom/261809.html (дата звернення: 21.06.2026).

217. Програма «ЄВідновлення»: понад 100 тисяч сімей отримали компенсації. Міністерство розвитку громад, територій та інфраструктури України. Опубліковано 12 травня 2025 р. URL: <https://surl.li/hsbvub> (дата звернення: 21.06.2026).

218. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про визнання та приведення до виконання іноземних арбітражних рішень (підписана у Нью-Йорку 10 червня 1958 р., набула чинності з 7 червня 1959 р.). Київ: Міжнародний комерційний арбітражний суд при ТПП України, [б. р.]. 18 с. URL: <https://surl.li/ieukwz> (дата звернення: 21.06.2026).

219. Французький суд дозволив примусове стягнення з Росії на користь Нафтогазу \$5 млрд – компанія обтяжила активи РФ у Франції. НАК

«Нафтогаз України». 17 квітня 2025 р. URL: <https://surl.li/oyuvvyu> (дата звернення: 21.06.2026).

220. Австрійський суд дозволив Нафтогазу стягнути з Росії понад 120 млн євро активів. НАК «Нафтогаз України». 17 жовтня 2025 р. URL: <https://surl.li/jtkknx> (дата звернення: 21.06.2026).

221. Ощадбанк зареєстрував арешт на активи Росії у Франції на суму 87 млн євро як частину компенсації за втрачені кримські активи. АТ «Ощадбанк». 14 жовтня 2025 р. URL: <https://surl.li/jsfxsc> (дата звернення: 21.06.2026).

222. Thompson R. B. Piercing the Corporate Veil: An Empirical Study. *Cornell Law Review*. 1991. Vol. 76. P. 1036–1074. URL: <https://surl.li/jwbxie> (дата звернення: 21.06.2026).

223. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 20 липня 2022 року у справі № 910/4210/20. Єдиний державний реєстр судових рішень: вебсайт. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105612017> (дата звернення: 21.06.2026).

224. Господарський суд Запорізької області. Рішення від 27 серпня 2024 року у справі № 908/1955/22 (908/1654/24). Єдиний державний реєстр судових рішень: вебсайт. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121272357> (дата звернення: 21.06.2026).

225. Господарський суд Запорізької області. Рішення від 15 серпня 2024 року у справі № 908/1955/22 (908/1534/24). Єдиний державний реєстр судових рішень: вебсайт. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121173701> (дата звернення: 21.06.2026).

226. Rechtbank Den Haag. Vonnis in kort geding van 15 augustus 2024. Zaaknummer: C/09/669702 / KG ZA 24-673. Rechtspraak: web-site. URL: <https://uitspraken.rechtspraak.nl/details?id=ECLI:NL:RBDHA:2024:13221> (дата звернення: 21.06.2026).

227. Карасьов В. І., Доляновська І. М. ALTER EGO у перехідному правосудді: інструмент для деконструкції державної відповідальності.

Юридичний науковий електронний журнал. 2025. № 7. С. 263–266. DOI: 10.32782/2524-0374/2025-7/57.

228. Rechtbank Den Haag. ECLI:NL:RBDHA:2025:12573. Judgment of 14 July 2025. URL: <https://surli.cc/auafcp> (дата звернення: 21.06.2026).

229. Господарський суд Київської області. Ухвала від 13 жовтня 2025 року у справі № 911/2662/25. Єдиний державний реєстр судових рішень: вебсайт. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/130999133> (дата звернення: 21.06.2026).

230. Господарський суд Запорізької області. Ухвала від 10 вересня 2025 року у справі № 908/2635/25. Єдиний державний реєстр судових рішень: вебсайт. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/130094877> (дата звернення: 21.06.2026).

231. Господарський суд Київської області. Ухвала від 10 вересня 2025 року у справі № 911/1950/25. Єдиний державний реєстр судових рішень: вебсайт. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/130528606> (дата звернення: 21.06.2026).

232. Kuchmiienko O., Pasichnyk V. How Can Ukrainian Judgments Recovering War-Related Damages From Russia Be Enforced Abroad? *Columbia Law School – Advanced Research in International Affairs (ARIA)*. January 27, 2023. URL: <https://surli.li/rzzxsi> (дата звернення: 21.06.2026).

233. International Court of Justice. Jurisdictional Immunities of the State (Germany v. Italy: Greece intervening): Judgment of 3 February 2012. I.C.J. Reports 2012. URL: <https://www.icj-cij.org/case/143/judgments> (дата звернення: 21.06.2026).

234. Corte Costituzionale (Italia). Sentenza n. 238/2014 del 22 ottobre 2014. URL: <https://surli.li/heaust> (дата звернення: 21.06.2026).

235. Council of Europe. Russia ceases to be party to the European Convention on Human Rights. Council of Europe. 16 September 2022. URL: <https://surli.lu/gehjxv> (дата звернення: 21.06.2026).

236. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (Європейська конвенція з прав людини): Конвенція; Рада Європи, 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_004 (дата звернення: 21.06.2026).

237. Council of Europe. Committee of Ministers – Draft Resolution CM/Res(2022)3 - Resolution on legal and financial consequences of the cessation of membership of the Russian Federation in the Council of Europe (Adopted by the Committee of Ministers on 23 March 2022 at the 1429bis (extraordinary) meeting of the Ministers' Deputies). Council of Europe. URL: <https://surl.li/cqwvfa> (дата звернення: 21.06.2026).

238. Koroteev K. «Moving On in Strasbourg: How to Deal with the Russian Retreat from the European Court of Human Rights». VerfBlog. Published 12 Dec. 2022. URL: <https://verfassungsblog.de/moving-on-in-strasbourg/> (дата звернення: 21.06.2026).

239. Про затвердження Порядку надання часткової компенсації вартості майна суб'єктів господарювання, знищеного чи пошкодженого внаслідок збройної агресії Російської Федерації, а також часткової компенсації страхових премій за договорами страхування від воєнних ризиків: Постанова Кабінету Міністрів України від 28 лист. 2025 р. № 1541. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1541-2025-%D0%BF#Text> (дата звернення: 21.06.2026).

240. Степаненко Н. В., Корольова В. В. Право на відшкодування шкоди: теорія та практика застосування. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2025. № 1 (34). С. 893–901. DOI: 10.32631/vca.2025.1.75.

241. Корольова В. В., Лисак М. Ю. Проблемні аспекти забезпечення прав людини у контексті сучасного державотворення. *Legal Bulletin*. 2025. С. 84–89. DOI: 10.31732/2708-339X-2025-16-B10.

242. Stepanenko N., Perepadin K. Ensuring human rights in the context of digital technologies during an armed conflict. *Legal Horizons*. 2025. Vol. 26. № 3. P. 77–87. DOI: 10.54477/LH.25192353.2025.3.pp.77-87.

243. Кучук А. М. Європейський суд з прав людини як чинник удосконалення забезпечення людських прав в Україні. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 6. С. 51–55. DOI: 10.24144/2788-6018.2023.06.8.

244. Кучук А. М., Пекарчук В. М. Вплив практики Європейського суду з прав людини на національне право: пропедевтичний аспект. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2022. Вип. 4 (45). С. 17–21. DOI: 10.32782/ryuv.v4.2022.4.

245. Комітет Міністрів Ради Європи. Резолюція CM/Res(2023)3 про створення Розширеної часткової угоди стосовно Реєстру збитків, завданих агресією Російської Федерації проти України. Резолюція Комітету Міністрів Ради Європи від 12 травня 2023 р. Страсбург: Рада Європи, 2023. URL: <https://rm.coe.int/0900001680ab2595> (дата звернення: 21.06.2026).

246. Реєстр збитків, завданих агресією Російської Федерації проти України. Категорія заяв А3.1. Пошкодження або знищення житлового нерухомого майна. Форма та правила подання заяви. RD4U-Board(2024)08-Rev1-UA. Гаага: Рада Європи, 2024. URL: <https://surl.li/gyrnkw> (дата звернення: 21.06.2026).

247. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 21.06.2026).

248. Форма та правила подання заяви – категорія заяв С3.1 «Пошкодження, знищення або втрата активів» (RD4U-Board(2024)42-UA). Реєстр збитків, завданих агресією Російської Федерації проти України. URL: <https://surl.li/exwtyu> (дата звернення: 21.06.2026).

249. Реєстр збитків, завданих агресією Російської Федерації проти України. Форма та правила подання заяви – категорія заяв С3.2 «Втрата контролю над майном на тимчасово окупованих територіях». RD4U-Board(2024)43-UA. URL: <https://surl.li/btextf> (дата звернення: 21.06.2026).

250. Про затвердження Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації: постанова Кабінету Міністрів України від 20 березня 2022 р. № 326. URL:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/326-2022-%D0%BF#Text> (дата звернення: 21.06.2026).

251. Register of Damage for Ukraine. Поширені запитання категорії А3.1 «Пошкодження або знищення жилої нерухомості». Реєстр збитків, завданих агресією Російської Федерації проти України. URL: <https://surl.li/ljjcne> (дата звернення: 21.06.2026).

252. Господарський суд Київської області. Рішення від 05.12.2022 у справі № 911/1231/22 – ТОВ «Алтек» проти Російської Федерації. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108024467> (дата звернення: 21.06.2026).

253. Господарський суд Київської області. Рішення від 01.06.2023 у справі № 911/410/23 – ТОВ «ШАФРАН СПАЙС» проти Російської Федерації. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111518946> (дата звернення: 21.06.2026).

254. Про затвердження Методики визначення шкоди та обсягу збитків...: наказ Міністерства економіки України та Фонду державного майна України № 3904/1223 від 18.10.2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/z1522-22> (дата звернення: 21.06.2026).

255. Господарський процесуальний кодекс України: Закон України від 06.11.1991 № 1798-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#top> (дата звернення: 21.06.2026).

256. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 21.06.2026).

257. Щодо припинення дії міжнародного договору: лист Міністерства закордонних справ України від 13.10.2022 № 72/11-612/1-81401. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/v8140321-22> (дата звернення: 21.06.2026).

258. «Пошти світу оголошують Росії поштову блокаду». Укрпошта. 15.04.2022. URL: <https://surl.li/qjdgum> (дата звернення: 21.06.2026).

259. Господарський суд Донецької області. Ухвала від 21.08.2025 у справі № 905/738/25. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/129925900> (дата звернення: 21.06.2026).

260. Господарський суд Харківської області. Повідомлення (№ 1899263). Офіційний сайт: розділ «Громадянам». URL: <https://surl.li/qwuoxh> (дата звернення: 21.06.2026).

261. Конвенція про вручення та отримання нотаріальних документів за кордоном (Гаазька конвенція 1961 р.): Конвенція від 04.10.1961 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_890#Text (дата звернення: 21.06.2026).

262. Господарський суд Донецької області. Рішення від 22.06.2023 у справі № 905/858/22. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117305631> (дата звернення: 21.06.2026).